

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.Н. КАРАЗІНА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

АВКСЕНТЬЄВ АНТОН ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК: 324

ДИСЕРТАЦІЯ

СУЧАСНА ТЕОРІЯ ГОЛОСУВАННЯ
В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

23.00.01. Теорія та історія політичної науки

Політичні науки

Подається на здобуття ступеня кандидата політичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ А. О. Авксентьєв

Науковий керівник (консультант)

Фісун Олександр Анатолійович
доктор політичних наук, професор
кафедри політології ХНУ ім. Каразіна

Харків – 2017

АНОТАЦІЯ

Авксентьєв А.О. Сучасна теорія голосування в контексті українських електоральних трансформацій. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.01. – теорія та історія політичної науки. – Харківський національний університет імені Василя Каразіна, Харків, 2017.

У дисертації здійснено комплексне політологічне дослідження проблеми голосування: зокрема, факторів впливу на стратегії та мотивації учасників, процедурної детермінації результатів, особливостей трансформацій утвореного внаслідок масового голосування електорального простору.

Визначено основні підходи до проблематики голосування (формально-математичний, політико-економічний, політико-соціологічний, політико-компаративістський, електорально-просторовий, формально-правовий) та запропоновано власну теоретико-методологічну модель електорально-просторового аналізу для дослідження українських електоральних трансформацій.

Вперше обґрунтовано, що досить поширеними мотиваційними моделями голосування в Україні є «стратегічне голосування» і «модель ототожнення». Стратегічне голосування розглядається як модель «нещирої» раціональної поведінки виборців, детермінованої процедурним контекстом та роллю електоральних очікувань. Модель ототожнення передбачає голосування виборців за суб'єкта, який ототожнюється з політичним суб'єктом іншого рівня. У роботі було виокремлено 6 найпоширеніших типів «голосування за ототожненням», розглянуті деякі фактори сприятливості цій мотиваційній стратегії, закладені в саму виборчу систему, а також досліджені регіональні кейси із застосуванням інструментів електоральної арифметики (зокрема, розрахунку «ККД кандидатів» та кореляційного аналізу відповідності голосування за партії і їхніх представників в округах).

Роль ефекту ототожнення значно посилюється в контексті неопатримоніальної сутності політичного режиму в Україні. Маючи значний вплив на певній території, місцеві патрони актуалізують патронажно-клієнтарні відносини в електоральному процесі, вибудовуючи в окрузі/регіоні «піраміду збирання голосів» на ототожненні

партії або кандидатів із собою. Вітчизняна електоральна практика засвідчила: наявність мажоритарної складової часто призводить до того, що такий «патрон» сам стає кандидатом від партії, який одночасно збирає голоси для «електорального проекту» (пропорційно-партійний бюлетень) та для себе (мажоритарний бюлетень). Саме через неконкурентні можливості кооптації цих «патронів» до президентської команди, українські партії влади в різний час намагалися зберегти мажоритарну (або «квазімажоритарну», як це сталося в 2015 році) складову виборчих систем.

Доведено, що фактор вибору системи – процедурний аспект голосування – несе не технічний, а сутнісний зміст, впливаючи на результати завдяки «ефекту подвійної детермінації» («арифметичний» вплив на конвертацію голосів у мандати та «мотиваційний» вплив на стратегії учасників), що відкриває можливості для стратегічного маніпулювання системою голосування. Проаналізовані механізми маніпулювання за допомогою прохідних бар'єрів та маломандатних округів, «бонусів більшості», систем «одночасного зв'язаного голосу», різних методів конвертації голосів у мандати. Особлива увага приділена джеррімендерінгу як розповсюдженій техніці маніпулювання, пов'язаній з особливостями багатомандатних непропорційних виборчих систем. Досліджено показовий кейс джеррімендерінгу на виборах до міської ради Харкова у 2015 році.

У рамках аксіоматичної традиції К. Ерроу проведено порівняльний аналіз 18 процедур голосування на відповідність 12 критеріям раціональності. Характерні випадки невідповідності моделей аксіоматичним умовам систематизовано в блок «арифметичних (процедурних) парадоксів голосування» (вперше у вітчизняній політології досліджено 14 подібних парадоксів).

На основі 4 актуальних критеріїв оптимальності електоральних моделей для сучасної України (пропорційність, зв'язок депутатів з виборцями, процедурна простота для громадян, бар'єри для узурпації влади та консервації парламенту), запропоновано проект дворівневої змішаної зв'язаної системи з відкритими регіональними списками як рекомендовану процедурну альтернативу.

Електоральні трансформації 1991 – 2015 років на всеукраїнському та харківському регіональному рівні досліджено за допомогою електорально-просторового аналізу. Дослідження основних закономірностей різних аспектів

електоральних трансформацій в Україні дозволило обґрунтувати, зокрема, регіональну детермінацію абсентеїзму як найбільш стійкого електорального тренду, ключову роль етнолінгвістичного чинника в структурі соціополітичних розколів, відносну сталість електорально-просторових закономірностей голосування (ілюструється за допомогою розробки власних електоральних карт).

На всеукраїнському та регіональному рівні досліджено електорально-просторовий баланс у форматі бінарного узагальнення навколо Майдану як ключового конфлікту, стосовно якого і вибудовувалося позиціонування політичних суб'єктів у 2004-2014 років. Розрахунок здобутих суб'єктами відсотків свідчить про підсумкову перемогу «промайданних» сил над «контрмайданними». Однак аналогічний аналіз в абсолютних величинах здобутих голосів вказує на те, що підтримка «промайданних» сил залишилась приблизно на тому ж рівні, тоді як головною тенденцією є стрімке зростання електорального абсентеїзму (теоретично-мотиваційні засади якого перегукуються з парадоксами Е. Даунса та М. Олсона).

У роботі запропоновані і розроблені алгоритми квантифікації авторських категорій – електорально-просторової подібності, антагонізму, спадкоємності, електорально-регіональної неоднорідності. Проаналізована електорально-партійна конфігурація періоду 1998-2014 років характеризується електоральним антагонізмом між двома блоками електорально-подібних партій, орієнтованих на центрально-західну і південно-східні ніші. У кожній з цих електорально-просторових ніш були зафіксовані «ланцюги спадкоємності» як певного стану приналежності до однієї ніші політичних суб'єктів, які брали участь у виборах на одній території в різний час.

При дослідженні структурних трансформацій українського електорального простору особливий акцент було зроблено на регіональній неоднорідності як його ключовій властивості, що проявляється в суттєвих відмінностях у типових формах політичної участі виборців, які належать до територіально різних частин цього простору. За допомогою розробленого, заснованого на коефіцієнті варіації індексу регіональної неоднорідності, проведена низка досліджень як електорального простору на міжнародному, загальнодержавному, регіональному, районному та окружному рівнях, так і електоральних баз окремих політичних суб'єктів.

У роботі використовується специфічний інструментарій сучасної політичної науки. За допомогою «індексів Галлахера» досліджується диспропорційність різних виборчих систем та сформованих за їхнього використання представницьких органів. Доведено, що застосування пропорційної системи або пропорційної персоніфікованої призводить до меншого диспропорційного викривлення, ніж використання змішаної системи зі складовою мажоритарної моделі відносної більшості. Головним «бенефіціаром» цієї диспропорційності традиційно є президентська партія влади. Було виявлено, що піковою точкою диспропорційності формування представницьких органів став 2010 рік та місцеві вибори, які проводились за змішаною паралельною системою.

«Індекси ефективної кількості партій» (Лааско-Таагепери і Голосова) використовувались у роботі для оцінки ступеню фрагментації електорального простору. Кількісний аналіз динаміки фрагментації електорального простору України та Харківщини засвідчив, що, по-перше, структура електорального простору Харківської області протягом усіх виборчих циклів була значно менше сегментована, ніж загальнонаціональна структура, а по-друге, після 2013 року спостерігається збільшення фрагментації через одночасну актуалізацію декількох контурів соціально-політичних розмежувань, через що нинішній баланс ефективної кількості партій та відповідних ніш простору досить подібний до стану 1998 року.

Велика увага в роботі приділена проблемі становлення та розвитку методології політичної науки, яка була б релевантною для розв'язання актуальних завдань теорії голосування, аналізу підходів до дослідження голосування, перетину теоретичного й емпіричного при дослідженні різних аспектів електорального простору, що входить у проблемне поле, окреслено паспортом спеціальності.

Ключові слова: теорія голосування, парадокси голосування, стратегічне голосування, ефект ототожнення, виборчі системи, диспропорційність, електоральні трансформації, електоральний простір, регіональна неоднорідність, електорально-просторова спадкоємність, електорально-просторовий аналіз, електоральний неопатримоніалізм.

ABSTRACT

Avksentyev A. A. Modern Theory of Voting in the Context of Ukrainian Electoral Transformations. – Manuscript.

The thesis for the degree of Candidate of Political Sciences on the specialization 23.00.01. – Theory and history of political science. – V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, 2017.

The thesis presents complex political science research on voting problems, in particular, factors of influence on the strategies motivating the participants, procedural determination of results, and transformation peculiarities generated of electoral space in consequence of mass voting.

Main approaches to voting problematic (formal-mathematic, political-economic, political-sociological, political-comparative, electoral-spatial, formal-legal) were revealed and own theoretical-methodological model of electoral-spatial analysis for the research of Ukrainian voting transformations was proposed.

It was first substantiated that rather prevailing voting motivation models in Ukraine are "strategic voting" and "the model of identification". Strategic voting is considered as a model of voter's "insincere" rational behavior determined by procedural context and role of electoral expectations. The model of identification anticipates voting for the entity, identified with political entity of different level. In the work, we distinguished six most prevailing (common) types of "voting by identification", considered certain facts of favourableness to this motivational strategy laid in the electoral system. We also made a research of regional cases with the use of the electoral arithmetic instruments (in particular, calculation of "candidate's coefficient of efficiency" and correlation analysis for a party and its representatives in districts voting conformity).

The role of identification effect is being significantly strengthened in the context of the neopatrimonial essence of Ukrainian political regime. Having great influence on a certain territory, local patrons actualize patronage-client relationship in the electoral process building "the pyramid of collecting votes" in the region with the party

identification or identification of candidates among themselves. Native electoral practice indicated: the existence of majority component often results in the situation when the “patron” becomes a party candidate who simultaneously collects votes for the “electoral project” (proportional-party bulletin) and for himself (major bulletin). Because of non-competitive abilities for such “patron” co-optation to a presidential team, Ukrainian parties of power in different time tried to preserve major (or “quasi-major” as it happened in 2015) component of electoral systems.

It is proved, that the factor of choosing system – procedural aspect of voting – bears not technical, but essential matter influencing the results due to “effect of double determination” (“arithmetical” influence on the conversion of votes into mandates and “motivational” influence on the participant’s strategies). It opens possibilities for strategic manipulation with the system of voting. Mechanisms of manipulation are analyzed with the help of passing the barrier and single-seat electoral district, “majority bonuses”, systems of “simultaneously linked vote”, different methods of conversion votes into mandates. Peculiar attention is paid to gerrymandering as a common technique of manipulation related to the specifics of multiseat disproportional electoral systems. A significant case of gerrymandering on the elections to Kharkiv city authority in 2015 is demonstrated.

Within the axiomatic tradition of K. Arrow, we conduct a comparative analysis of 18 voting procedures to the conformity with 12 standards of rationality. Typical cases of models discrepancy to axiomatic conditions were systematized in the block of “arithmetical (procedural) paradoxes of voting” (for the first time in the national political science 14 such paradoxes were researched).

On the basis of 4 actual electoral model optimality criteria for modern Ukraine (proportionality, the connection between deputy and voters, procedural simplicity for citizens, barriers for usurpation of power, and conservatism of the parliament), the project of the two-level mixed related system with the open regional list as recommended procedural alternative is proposed.

1991 – 2015 electoral transformations on the Ukrainian and Kharkiv regional level were researched with the help of electoral-spatial analysis. The research of the main regularities of different electoral transformations aspects in Ukraine permitted us to prove regional determination of absenteeism as the most stable electoral tendency, a key role of the ethnolinguistic factor in the structure of sociopolitical division, relative steadiness of electoral-spatial voting conformity (is illustrated by the designed electoral maps).

Electoral-spatial balance in the format of binary generalization around Maidan as a key conflict relating to which, the positioning of political subjects during 2004-2014 had been erecting, was researched on Ukraine-wide and regional level. Calculations of obtained percent by subjects indicate of concluding victory of “pro-maidan” powers against “counter-maidan”. However, the analogical analysis in the absolute value of obtained votes shows that the support of “pro-maidan” powers remains on the same level, while the main tendency is the rapid growth of electoral absenteeism (theoretically-motivational principles of which have something in common with A. Downs and M. Olson’s theory on paradoxes).

Algorithms of author’s categories quantification – electoral-spatial similarity, antagonism, continuity, electoral-regional heterogeneity were proposed and developed. Analyzed electoral-party configuration of the period 1998-2014 is characterized by electoral antagonism between two alignments of electoral-similar parties oriented on centre-west and southeast niches. In each of these electoral-spatial niches “continuity chains” were registered as a certain state of belonging to the one political subject’s niches who took part in the elections on the same territory in different time.

During the research of structural transformations of Ukrainian electoral space, the emphasis was made on regional homogeneity as its key feature, which is revealed in the essential differences of common forms of voters’ political participation, who belong to territorially different parts of this space. With the assistance of developed index of regional homogeneity, based on variation coefficient, a number of surveys on electoral space on international, national, regional and district level were conducted, so as the electoral base of separate political subjects.

The paper uses specific instruments of modern political science. With the help of "Gallagher indexes", disproportionality of different electoral systems is investigated and, as well as, the representative bodies formed with the use of it. It is proved that the application of proportional or proportional personalized systems leads to lesser disproportional distortion than using a mixed system with the majoritarian component of the relative majority. The main "beneficiary" of such disproportionality is traditionally the presidential party of power. It was found out that the peak of representative bodies' disproportionality formation was in 2010 and local elections, which were held under a mixed parallel system.

"Indexes of the effective number of parties" (Laasko-Taahepery and Golosova) were used in the research for the estimation of fragmentation degree of the electoral space. Quantitative analysis of the fragmentation dynamics of the electoral environment in Ukraine and Kharkiv region showed that, firstly, the structure of the electoral area in Kharkiv region was significantly less segmented throughout the electoral cycle than a national structure, and secondly, after 2013, the increase of fragmentation through simultaneous actualization of several outlines of social and political divisions, due to the current balance of the effective number of parties and relevant space niches is quite similar to the situation in 1998.

Great attention is paid to the problem of formation and development of political science methodology that would be relevant for solving urgent problems of the theory of voting, analysis of approaches to the study of voting, intersection of theoretical and empirical research into the various aspects of the electoral space, which are parts of the problem field, outlined by the certificate of the specialization.

Keywords: theory of voting, voting paradoxes, strategic voting, electoral systems, disproportionality, electoral transformations, electoral space, regional homogeneity, electoral-spatial continuity, electoral-spatial analysis, identification effect, electoral neopatrimonialism.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Авксентьев А.О. Теорія голосування: процедури, критерії, парадокси / А.О. Авксентьев // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна «Питання політології». – Харків, 2012. – № 1007 – С. 93-99.
2. Авксентьев А.О. Кількісний вимір сили суб'єктів у представницьких органах: коаліції та «індекси впливу» / А.О. Авксентьев // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна «Питання політології». – Харків, 2013. – № 1060. – С. 95-103.
3. Авксентьев А.О. Основні моделі виборчих систем та деякі ефекти від їхнього застосування: український контекст / А.О. Авксентьев // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна «Питання політології». – Харків, 2013. – № 1073. – С. 32-41.
4. Авксентьев А.О. Джеррімендеринг як практика електорального маніпулювання / А.О. Авксентьев // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна «Питання політології». – Харків, 2015. – вип. 28. – С. 32-36.
5. Авксентьев А.А. Пропорциональная персонализованный избирательная система как альтернативная электоральная модель для местных выборов в Украине / А.О. Авксентьев // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані». – Дніпропетровськ, 2015. – №5(121). – С. 162-167.
6. Авксентьев А.О. Регіональна неоднорідність електорального простору: порівняльний аналіз (на матеріалі 100 національних кейсів) / А.О. Авксентьев // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані». – Дніпропетровськ, 2016. – №1(129). – С. 6-12.
7. Авксентьев А.О. Диспропорційність як основна патологія виборчих систем: український контекст / А.О. Авксентьев // «Гілея»: науковий вісник, збірник наукових праць. – Київ, 2016. – №1(104). – С. 210-215.
8. Авксентьев А.О. Теорія голосування як міждисциплінарний дослідницький напрям: політологічний вимір / А.О. Авксентьев // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна «Питання політології». – Харків, 2016. – вип. 23 – С. 15-23.

9. Авксентьев А.О. «Ефект ототожнення» в українській електоральній практиці / А.О. Авксентьев // «Гілея»: науковий вісник, збірник наукових праць. – Київ, 2016. – №7(110). – С. 356-350.
10. Avksentiev A. Polittechnological potential of strategical voting effect (on material of Ukrainian presidential election 2014 in Ukraine) / A. Avksentiev // Proceedings of the VI International Conference on History and Political Sciences. East West Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. – Vienna, 2015. – P. 73-78.
11. Avksentiev A. Electoral-spatial analysis of party configuration (on the material of parliamentary elections 1998-2014 in Ukraine) / A. Avksentiev // «Studium Europy Środkowej i Wschodniej». – Warszawa, 2016. – №1. – P. 18-34.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

1. Авксентьев А.А. Выборы-2012: Харьковская область и Украина / А. Авксентьев // Парламентська система України після парламентських виборів-2012: аналіт. доп. за заг. ред. О.А. Фісуна; Регіон. філіал НІСД у м. Харкові – Х.: Золоті сторінки, 2012. – С. 38-60.
2. Авксентьев А. Процедуры голосования: типы и критерии оценивания / А. Авксентьев // Збірник тез доповідей учасників ІХ Міжнар. наук. конф. студентів та аспірантів «Харківські філософські читання». – Харків: ХНУ імені Каразіна, 2012. – С. 136-138.
3. Авксентьев А. Проблемы формирования представительских органов / А. Авксентьев // Збірник тез доповідей учасників ХІІ Міжнар. наук. конф. студентів та аспірантів «Соціологія у (пост)сучасності». – Харків: ХНУ імені Каразіна, 2014. – С. 12-14.
4. Авксентьев А. Эффект «стратегического голосования» на президентских выборах 2014 г. в Украине / А. Авксентьев // Збірник тез доповідей учасників ХІІІ Міжнар. наук. конф. студентів та аспірантів «Соціологія у (пост)сучасності» – Харків: ХНУ ім. Каразіна, 2015. – С. 11-13.
5. Авксентьев А.О. Електорально-просторова спадкоємність політичних партій (на матеріалі парламентських виборів в Україні 1998-2014 років) / А. Авксентьев // «Людина, суспільство, політика: актуальні виклики сучасності»: матеріали ІІІ

Міжнародної науково-практичної конференції. – Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2016. – С. 25-31.

6. Авксентьев А. Політичні орієнтації студентів Харкова: електорально-статистичний аналіз / А. Авксентьев // Збірник тез доповідей учасників XIV Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів «Соціологія у (пост)сучасності». – Харків: ХНУ ім. Каразіна, 2016. – С. 21-23.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Авксентьев А. Пострадянський політичний процес: схильність до неопатримоніалізму / А. Авксентьев // Збірник тез доповідей учасників IX Міжнар. наук. конф. студентів та аспірантів «Соціологія у (пост)сучасності». – Харків: ХНУ імені Каразіна, 2011. – С. 12-14.
2. Авксентьев А.А. Перспективы авторитарной модернизации в Украине / А. Авксентьев // Зб. тез доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції «Глобальні та національні трансформації сучасного суспільства». – Київ: КНТЕУ, 2011. – С. 21-23.
3. Авксентьев А. Неопатримоніалізм: на зламі «традицій» і «сучасності» / А. Авксентьев // Збірник тез доповідей учасників VIII Міжнар. наук. конф. студентів та аспірантів «Харківські філософські читання». – Харків: ХНУ імені Каразіна, 2011. – С. 124-125.
4. Авксентьев А.О. Неопатримоніалізм: теоретико-методологічні засади та практичне втілення у політичних режимах / А.О. Авксентьев // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна «Питання політології». – Харків, 2011. – № 984 – С. 77-83.
5. Авксентьев А. Юмор как политическая технология в обществе частичной карнавализации / А. Авксентьев // Збірник тез доповідей учасників X Міжнар. наук. конф. студентів та аспірантів «Соціологія у (пост)сучасності». – Харків: ХНУ ім. Каразіна, 2012. – С. 11-13.
6. Avksentiev A., Fisun O. Der Euromajdan in der Südost-Ukraine / A. Avksentiev, O. Fisun // Religion und Gesellschaft in Ost und West - Bern, 2014. – №5-6 – P. 23-26.

ЗМІСТ

ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПОЛІТОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОСУВАННЯ	22
1.1. Класичні і сучасні теорії голосування	22
1.1.1. Базові категорії дослідження: голосування і електоральні трансформації... 22	22
1.1.2. Історія інституту та теорії голосування	24
1.1.3. Основні дослідницькі підходи в сучасній теорії голосування	30
1.2. Методологічний інструментарій сучасної теорії голосування	38
1.2.1. Кількісні методи політологічного дослідження голосування	38
1.2.2. Електорально-просторовий аналіз як методологічна модель дослідження результатів голосування	45
1.2.3. Концепція стратегічного голосування виборців	45
1.3. Процедурний аспект політологічного дослідження голосування	52
1.3.1. Критерії раціональності процедур голосування	52
1.3.2. Процедури голосування: порівняльний аналіз	55
1.3.3. Електоральні системи як процедури масового голосування	67
Висновки до першого розділу	81
РОЗДІЛ 2. ПРОЦЕДУРНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ГОЛОСУВАННЯ	84
2.1. Парадокси та патології процедур голосування	84
2.1.1. Парадокси голосування: мотиваційно-процедурний вимір.....	84
2.1.2. Парадокси голосування: арифметично-процедурний вимір	88
2.1.3. Диспропорційність як патологія виборчих систем	100
2.2. Ефекти від застосування виборчих систем	107
2.2.1. Політичні наслідки вибору електоральних моделей	107
2.2.2. Мажоритарні детермінанти «електорального неопатримоніалізму»	110
2.2.3. Апробація виборчих систем в Україні (1991-2015 р.)	112
2.3. Стратегічне маніпулювання у виборчих системах	116
2.3.1. Механізми електорально-процедурного маніпулювання	116

2.3.2. Джеррімендерінг як практика електорального маніпулювання	126
2.3.3. Політтехнологічний потенціал «стратегічного голосування»	137
Висновки до другого розділу	142
РОЗДІЛ 3. ЕЛЕКТОРАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНИ (1991-2015 р.)	146
3.1. Вектори трансформації електоральної системи України	146
3.1.1. Реформування виборчої системи України: критерії оптимальності	146
3.1.2. Загальна оцінка сучасної електоральної системи України	149
3.1.3. Реформування виборчої системи України: процедурна альтернатива	153
3.2. Трансформації електорального простору України	157
3.2.1. Електорально-просторовий баланс в Україні (1991-2015 р.)	157
3.2.2. Структурні зміни електорального простору України	172
3.2.2.1. Неоднорідність як структурна змінна електорального простору	172
3.2.2.2. Фрагментованість як структурна змінна електорального простору.....	183
3.2.3. Електорально-просторова конкуренція та спадкоємність в Україні	188
3.2.3.1. Електорально-просторові відносини політичних суб'єктів	188
3.2.3.2. Електорально-просторова спадкоємність політичних суб'єктів	195
3.3. Трансформації електоральних стратегій українських виборців	202
3.3.1. Динаміка електорального абсентеїзму: регіональний вимір	202
3.3.2. Факторний аналіз детермінант голосування виборців	208
3.3.3. «Ефект ототожнення» в українській електоральній практиці	211
Висновки до третього розділу	220
ВИСНОВКИ	225
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	230
ДОДАТКИ	245

ВСТУП

Актуальність теми. Голосування є найпоширенішою практикою ухвалення колективних рішень у сучасних державах. В Україні, яка декларує свою прихильність до демократичних стандартів політики, голосування застосовується на різних рівнях, зокрема, й масовому електоральному для обрання Президента, депутатів Верховної Ради, органів місцевого самоврядування. Однак сам механізм агрегування індивідуальних уподобань наділених відповідним правом учасників голосування в колективний вибір носить проблемний характер. Голосування як політологічна проблема потребує більш глибокого теоретичного осмислення хоча б тому, що за умови фіксованих уподобань суб'єктів, різні процедури і моделі призводять до кардинально відмінних результатів. Розуміння вроджених патологій та парадоксів систем голосування дозволяє зацікавленим суб'єктам використовувати різноманітні процедурні маніпуляції, що у підсумку призводить до викривлення реального волевиявлення і зниження легітимності отриманих результатів. Особливо гострого характеру ця проблема набуває для молодих демократій, де ще не встигли виробитися ефективні запобіжні механізми проти подібних маніпуляцій.

Окрім процедурної детермінації результатів, яка призводить до потреби аналізу виборчих систем і пошуку оптимальних альтернатив, вкрай важливим видається комплексне дослідження чинників впливу на голосування виборців та відповідних сталих електоральних закономірностей. Для України в контексті нових геополітичних викликів дуже важливим, зокрема, є електорально-географічний вимір голосування, який охоплює в собі одразу декілька значимих факторів. Аналіз електорального простору, який утворюється та змінюється внаслідок голосування виборців, актуалізує гносеологічну проблему пошуку (розробки) релевантного методологічного інструментарію. Варто зазначити, що попри значний інтерес до проблематики сучасного електорального процесу, у вітчизняній політичній науці не приділялося достатньої уваги до теоретико-методологічних засад дослідження голосування. Застосування вже існуючих, поширених у західній політології кількісних методів для аналізу різноманітних аспектів голосування, а також

розробка та апробація на українському електоральному матеріалі нового інструментарію видається актуальним дослідницьким завданням, розв'язання якого заповнює цю прогалину вітчизняної політичної науки.

Класиками і фундаторами теорії голосування прийнято вважати Р. Луллія, Н. Кузанського, А. Кондорсе, Ш. Борда, Г. Друпа, Т. Хейра, В. д'Ондта. У ХХ сторіччі вагомий внесок у дослідженні голосування належить А. Зігрфріду, М. Дюверже, П. Лазарсфельду, Е. Кемпбеллу, К. Ерроу, Е. Даунсу, Д. Блеку, С. Роккану, С. Ліпсету, Х. Нурмі, Р. Ніємі, В. Рікеру, П. Фішберну, С. Брамсу, Г. Коксу, А. Блеісу, Ф. де Страффіну, Р. Клімі, Дж. Ходжу, П. Ордешуку, Ф. Алескерову, А. Лейпхарту, Дж. Сарторі, Р. Роузу, Д. Урвіну, М. Лааско, П. Таагепері, М. Шугарту, П. Норріс, Б. Грофману, Р. Далю, Д. Фарреллу, М. Галлехеру, Е. Рейнолдсу, Дж. Коломеру, М. Уоллерстайну. Серед українських науковців значний внесок у розробку різних аспектів теми (на перетині політології, конституційного права та політичної соціології) зробили Ю. Шведа, А. Романюк, О. Фісун, В. Фесенко, Ю. Левенець, Т. Бевз, І. Поліщук, О. Романюк, М. Ставнійчук, Ю. Ключковський, М. Рибачук, Б. Райковський, І. Черінько, І. Жданов, І. Бекешкіна, О. Вишняк, О. Бабкіна, О. Андрєєва, Г. Щедрова, С. Наумкіна, Г. Зеленько, Н. Ротар, О. Долженков, М. Мілова, О. Новікова, О. Євтушенко, Д. Яковлев, А. Круглашов, С. Федуняк, О. Третьяк, К. Черкашин, Р. Балабан, Л. Кочубей.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана на кафедрі політології філософського факультету Харківського національного університету імені Василя Каразіна в рамках наукової теми кафедри «Реформування політичної системи України у глобальній та порівняльній перспективі».

Мета і задачі дослідження. *Мета дисертаційного дослідження* полягає в комплексному теоретичному розкритті впливу на стратегії голосування і його результати різних детермінуючих чинників, та особливостей трансформації утвореного внаслідок голосування електорального простору.

Досягнення мети передбачає розв'язання наступних **наукових завдань**:

- систематизація існуючих класичних і сучасних теорій голосування та визначення оптимальних теоретико-методологічних засад дослідження;
- порівняльний аналіз процедур голосування і визначення впливу процедурного аспекту на ухвалення колективних рішень;
- класифікація електоральних систем як процедур масового голосування;
- аналіз процедурно детермінованих парадоксів голосування та ключових патологій електоральних систем як моделей масового голосування;
- порівняльний аналіз основних ефектів від застосування пропорційних та мажоритарних систем в контексті українських електоральних трансформацій;
- визначення механізмів стратегічного маніпулювання електоральними системами;
- розробка проекту рекомендованої електоральної системи для України крізь призму критеріїв оптимальності та оцінки існуючих моделей;
- комплексний електорально-просторовий аналіз трансформацій електорального простору України та Харківщини 1991-2015 р.;
- визначення основних стратегічно-мотиваційних та соціально-політичних детермінант, тенденцій і особливостей голосування українських виборців.

Об'єктом дослідження виступає голосування як спосіб ухвалення колективних політичних рішень шляхом агрегування індивідуальних уподобань учасників.

Предмет дослідження – фактори впливу на голосування і його результати, особливості електоральних трансформацій в Україні та, зокрема, на Харківщині.

Методологія дослідження. Комплексне теоретичне розкриття концепту голосування передбачає застосування різних методологічних інструментів – відповідно, методологічним підґрунтям дослідження став *міждисциплінарний комплексний підхід*. Серед його основних складових слід відзначити, по-перше, установки *емпіризму, біхевіоралізму та раціоналізму*. Проблемне поле та відповідний інструментарій максимально наближені до *теорії суспільного вибору*, в рамках якої в другій половині ХХ сторіччя була актуалізована проблематика аксіоматичного порівняльного аналізу процедур голосування на відповідність критеріям раціональності. Для дослідження існуючих електоральних систем та їхніх особливостей нами застосовується *політико-компаративістський* підхід.

Історичний метод дозволив розглянути еволюцію виборчої системи України та прослідкувати динаміку парламентських виборчих кампаній у 1994-2014 років. У третьому розділі для дослідження особливостей голосування виборців в Україні та на Харківщині ми застосовуємо *електорально-просторовий аналіз*.

Окрім загальнологічних методів (аналіз, синтез, індукція, дедукція, порівняння, аналогії, абстрагування, конкретизування, формалізація, узагальнення) та методів теоретичного дослідження (гіпотетико-дедуктивний метод, систематизація, перехід від абстрактного до конкретного), в роботі використовується специфічний інструментарій сучасної політичної науки (з превалюванням *кількісних методів*). За допомогою «*індексів Галлахера*» досліджується диспропорційність різних виборчих систем, «*індекси ефективної кількості партій*» (Лааско-Таагепери і Голосова) використовуються для оцінки ступеню фрагментації електорального простору. У третьому розділі для перевірки гіпотез щодо електоральних детермінант застосовується *факторний аналіз*. *Кореляційний аналіз* проводиться для досліджень різних аспектів голосування українських виборців – зокрема, електорального абсентеїзму, «ефекту ототожнення». Пропонуються власні кореляційні індекси електорально-просторової спадкоємності, подібності та антагонізму політичних суб'єктів. Застосований нами інструментарій статистичного аналізу не обмежується індексами кореляції – на основі *коефіцієнтів варіації* ми пропонуємо формулу для розрахунку «*індексів регіональної неоднорідності*».

Наукова новизна одержаних результатів, перш за все, пов'язана з розробкою теоретичної моделі дослідження голосування виборців як комплексного універсального підходу до роботи з електорально-статистичним матеріалом у контексті процедурних трансформацій. Застосування цієї моделі по відношенню до електорального простору дає змогу квантифікувати відповідні структурні та динамічні параметри, підвищити точність і обґрунтованість дослідження різних аспектів результатів масового голосування.

Вперше:

– запропоновано власну модель електорально-просторового аналізу та алгоритми квантифікації авторських категорій – «*регіональної неоднорідності*»,

«електорально-просторової спадкоємності», «електорально-просторової подібності», «електорально-просторового антагонізму», «ефекту ототожнення»;

– наведено розрахунки відповідних індексів для українського електорально-статистичного матеріалу (індексу «регіональної неоднорідності» – також для 100 інших електорально-національних кейсів);

– розроблено авторський проект дворівневої пропорційної персоніфікованої виборчої системи з регіональними відкритими списками як рекомендовану процедурну альтернативу для України.

Удосконалено:

– обґрунтування теорії голосування як окремого дослідницького напрямку із систематизацією 6 основних методологічних підходів до проблематики голосування («формально-математичний», «формально-правовий», «політико-компаративістський», «політико-соціологічний», «політико-економічний» «електорально-просторовий» підходи);

– теоретичний діапазон досліджень «стратегічного голосування» як моделі «неширої» раціональної поведінки виборців, детермінованої процедурним контекстом та роллю електоральних очікувань. Уперше політтехнологічний потенціал ефекту «стратегічного голосування» проаналізовано на прикладі президентських виборів 2014 р. та місцевих виборів 2015 р.;

– аксіоматичний напрям досліджень голосування, в рамках якого проведено порівняльний аналіз 18 процедур голосування на відповідність 12 критеріям раціональності. Характерні випадки невідповідності моделей аксіоматичним умовам систематизовано в блок «арифметичних (процедурних) парадоксів голосування» (проаналізовано 14 типів, тоді як у вітчизняній політології зустрічаються дослідження лише найвідоміших прикладів, на кшталт, «парадоксу Кондорсе»).

Дістали подальшого розвитку:

– комплексне дослідження виборчих систем як процедур масового голосування, критеріїв їхньої оптимальності, основних ефектів від застосування (які вперше аналізуються, серед іншого, й у неопатримоніальній парадигмі), вроджених патологій і механізмів стратегічного маніпулювання електоральними правилами;

- квантифікація диспропорційності представницьких органів влади та місцевого самоврядування в Україні (розраховано індекси Галлахера для ВР 3-8 скликань та обласних рад 2010 і 2015 років обрання);
- використання індексів Лааско-Таагепери та Голосова як індикаторів ступеню фрагментації електорального простору (із наведенням відповідних розрахунків для українського та харківського регіонального кейсів);
- статистичний аналіз основних закономірностей різних аспектів електоральних трансформацій в Україні, що дозволило обґрунтувати, зокрема, регіональну детермінацію абсентеїзму як найбільш стійкого електорального тренду, ключову роль етнолінгвістичного чинника в структурі соціополітичних розколів, відносну сталість електорально-просторових закономірностей голосування в Харкові та на Харківщині (за допомогою розробки власних електоральних карт).

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів. Розрахунки, положення, висновки, рекомендації дисертаційного дослідження можуть бути використані при визначенні подальших траєкторій електорального реформування в Україні і розробці Виборчого кодексу України, підготовці наукових праць, навчальних посібників, спецкурсів вищих навчальних закладів державно-управлінського профілю, викладанні суспільно-політичних дисциплін, експертній оцінці внутрішніх ризиків в умовах сучасних викликів, з огляду на високу регіональну неоднорідність вітчизняного електорального простору. Результати дослідження можуть бути корисними для вчених, викладачів, політичних експертів, громадських активістів, представників влади та місцевого самоврядування.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Окремі положення й висновки були представлені на 15 міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях, експертних круглих столах: VIII Міжнародній науковій конференції студентів та аспірантів «Харківські студентські філософські читання» (Харків, 2011 р.), IX Міжнародній науковій конференції студентів та аспірантів «Соціологія у (пост)сучасності» (Харків, 2011 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Глобальні та національні трансформації сучасного суспільства» (Київ, 2011 р.), експертному круглому столі «Партійна система України після парламентських

виборів–2012» (Харків, 2012 р.), X Міжнародній науковій конференції студентів та аспірантів «Соціологія у (пост)сучасності» (Харків, 2012 р.), IV Слобожанських політологічних читаннях «Політична наука та політичні практики: проблеми, виклики, перспективи» (Харків, 2013 р.), XII Міжнародній науковій конференції студентів та аспірантів «Соціологія у (пост)сучасності» (Харків, 2014 р.), VI International Conference on History and Political Sciences («East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH) (Vienna, 2015, заочна участь), XIII Міжнародній науковій конференції студентів та аспірантів «Соціологія у (пост)сучасності» (Харків, 2015 р.), експертному круглому столі за ініціативи Інституту Кеннана в Україні «Політична стабільність і безпека у східному регіоні України» (Харків, 2015 р.), XIV Міжнародній науковій конференції студентів та аспірантів «Соціологія у (пост)сучасності» (Харків, 2016 р.), експертному круглому столі «Перспективы новых партий в новой Украине» (Харків, 2016 р.), III Міжнародній науково-практичній конференції «Людина, суспільство, політика: актуальні виклики сучасності» (Одеса, 2016 р.), експертному круглому столі «Виборча система України: протиріччя та перспективи» (Харків, 2016 р.). Результати дослідження також були апробовані на засіданнях і теоретичних семінарах кафедри політології філософського факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Публікації. За темою дисертації опубліковано 23 наукові праці: з них 10 наукових статей у фахових виданнях із політичних наук в Україні, 3 публікації в закордонних періодичних профільних виданнях (з них одна в співавторстві), 10 тез доповідей на науково-практичних конференціях та круглих столах.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів (кожен з яких містить по 3 підрозділи), висновків, списку використаних джерел та додатків. Робота включає 68 таблиць та 45 рисунків (з них додатки – 11 великих таблиць та 34 рисунки). Загальний обсяг роботи – 274 сторінки, з них основного тексту – 218 сторінок, анотація і список публікацій – 11 сторінок, список використаних джерел – 15 сторінок, додатки – 30 сторінок. Список використаних джерел складається з 167 найменувань, з них 66 англійських.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПОЛІТОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОСУВАННЯ

1.1. Класичні і сучасні теорії голосування

1.1.1. Базові категорії дослідження: голосування і електоральні трансформації

Голосування як спосіб ухвалення колективних рішень є одним з ключових механізмів визначення та реалізації державної політики в сучасних демократіях. Однак агрегування індивідуальних вподобань у колективний вибір не є суто механічним процесом, який міг би завжди забезпечувати чисте волевиявлення учасників без змістовних втрат. Цей факт актуалізує проблемний статус голосування як складного процесу, в якому сама процедура може кардинально впливати як на мотивацію учасників, так і на кінцеві результати. Розробка проблематики голосування відбувається в рамках відповідного дослідницького напрямку – «теорії голосування». У широкому сенсі це поняття розуміється нами як міждисциплінарний науковий напрям, що об'єднує різноманітні за своєю методологією (політологічні, правознавчі, соціологічні тощо) дослідження різних аспектів голосування; у вузькому розумінні – субдисципліна науки про політику, об'єктом якої є голосування. Нижче, у цьому підпункті, наводяться визначення двох базових категорій дисертаційної роботи – голосування і електоральних трансформацій, а також деяких основних понять теорії голосування, які найчастіше опиняються в фокусі нашого дослідження.

Як не дивно, центральна категорія – «голосування» – у більшості наукових робіт з близьких тем і навчальних посібниках не визначається. Напевно, через її оманливу очевидність вона не включена до словників політологічних термінів, на відміну від похідних категорій на кшталт «виборів», «виборців», «електоральних систем», та не визначається у вітчизняних законодавчих актах. Серед існуючих розумінь «голосування» наведемо декілька типових дефініцій. Доволі широке за змістом і лаконічне за формою визначення дають сучасні дослідники М. Льюїс-Бек та М. Палдам: «Голосування – це акт політичної поведінки, в якому розкриваються

соціальні, психологічні, історичні, географічні та інші особливості мотивації виборця» [139, с. 114]. Точні дефініції «голосування» більш притаманні правознавчій науковій традиції, ніж політологічній. Наприклад, вітчизняні вчені А. Колодій і В. Князєв називають голосуванням «безпосереднє волевиявлення виборців шляхом заповнення виборчих бюлетенів у спеціально відвіданих приміщеннях» [50, с. 157], а С. Фоміна – «стадію виборчого процесу, в межах якого суб'єкти, наділені електоральною правосуб'єктністю реалізовувати активне виборче право, здійснюють волевиявлення при формуванні органів державної влади чи то органів місцевого самоврядування в межах і порядку процедур, визначених виборчим законодавством» [87, с. 194]. З політологічної точки зору такі визначення видаються не оптимальними. Ми ж у подальшій роботі розумітимемо під голосуванням процес ухвалення рішень групою осіб, при якому вибір альтернативи здійснюється шляхом калькуляції волевиявлення учасників. У своєму визначенні ми намагалися відштовхуватися лише від сутнісних атрибутів голосування – наявності осіб-суб'єктів, альтернатив-об'єктів і процесу зведення індивідуальних вподобань до колективного рішення. Будь-які посилення на ексклюзивність для феномену голосування політичної сфери та, зокрема, проблеми формування органів влади, або ж на якісь матеріальні об'єкти на зразок бюлетенів чи «спеціально відвіданих для голосування приміщень» видаються хибними і такими, що штучно звужують категорію «голосування».

Другим базовим поняттям дисертаційної роботи, яке винесене в найменування теми, є *електоральні трансформації*. У нашому розумінні це багаторівнева категорія, яка включає в себе сукупність усіх видозмін певного електорального простору. Іншими словами, це всі процеси трансформації електорального балансу певного простору, які можуть проявлятися у вигляді зміни «правил гри» (виборчої системи), «основних гравців» (політичних суб'єктів та їхніх формальних і неформальних позицій), меж цього простору або політичних орієнтацій, стратегій та мотивацій виборців. Необов'язково свідченням електоральних трансформацій повинні бути саме чергові чи дострокові вибори – за їхніми результатами справді можна найбільш точно аналізувати зміни, а результати трансформацій легально

закріплюються (наприклад, в форматі нового складу ради), однак було б помилкою вважати, що трансформації відбуваються не постійно, а виключно раз на декілька років. У третьому розділі ми розглядаємо трансформації загальнонаціонального та харківського регіонального електорального простору крізь призму трансформування його основних детермінант – виборчої системи та голосування виборців.

Декілька основних категорій теорії голосування, до яких ми неодноразово звертаємось у ході дослідження, проаналізовані та визначені у відповідних підпунктах першого розділу: «*електоральний простір*» – в підпункті 1.2.2. «Електорально-просторовий аналіз як методологічна модель дослідження результатів голосування», «*стратегічне голосування*» – в 1.2.3. «Концепція стратегічного голосування виборців», «*електоральні системи*» – в 1.3.3. «Електоральні системи як процедури масового голосування». У третьому розділі, де наводяться результати дослідження різних аспектів голосування в Україні, у відповідних підпунктах визначаються інші використані в роботі категорії на кшталт «електорального абсентеїзму». Поняття «вибори», «виборці», «політичні партії», «кандидати» та інші категорії електорального процесу розуміються нами в загальноприйнятому політико-правовому контексті. Після цих попередніх зауважень і концептуалізації двох базових категорій дослідження, перейдемо до історії політичного інституту голосування та класичної теорії голосування як відповідної йому рефлексії.

1.1.2. Історія інституту та теорії голосування

Політична практика передбачає необхідність постійного ухвалення рішень щодо тих чи інших нагальних питань. При цьому в державах з демократичним політичним режимом або ж тих, що декларують свою прихильність до демократії, переважна більшість рішень приймаються не одноосібно, а колективно. Голосування є одним із способів ухвалення колективних рішень, і ці рішення обов'язково повинні стосуватися політичної площини. Принципової різниці між застосуванням голосування як способу ухвалення рішення в побутовій чи політичній сфері немає, однак саме політика та держава сприяють інституціоналізації голосування.

Історично одноосібний формат ухвалення політичних рішень передував колективному способу і був притаманний стародавнім цивілізаціям до Античної епохи. Широкого розповсюдження на законодавчому рівні колективні моделі ухвалення рішень набувають у Стародавній Греції, починаючи з IX-VIII ст. до н.е.. При цьому голосування в політичній сфері конкурувало з іншим способом ухвалення колективних рішень – жеребкуванням. Полісна демократія Класичної Греції передбачала цілу низку інституцій колективного ухвалення рішень – «екклесія» (загальні збори громадян), «буле» (або «рада п'ятисот» після реформ Клісфена, представницький орган виконавчої влади), «збори демів» (територіальних одиниць полісу), «дикастерій» (суд присяжних) тощо. Колективні рішення щодо персонального складу цих інституцій ухвалювалися або шляхом жеребкування (саме в такий спосіб обиралися архонти, судді, казначеї, поліція), або голосуванням за правилом простої більшості. Так, спочатку на загальних зборах використовувалося правило «хейротонії» (голосування лівою рукою) без жодного кворуму. У IV ст. до н.е. присутнім почали видавати спеціальні жетони («містос»), підняттям яких вони й голосували. «Містоси» виконували подвійну функцію: по-перше, процес отримання жетону передбачав ідентифікацію учасника зборів і мінімізував ймовірність проникнення на «екклесію» тих, хто не мав права голосу. По-друге, ці жетони паралельно функціонували в якості грошей, і слугували певною матеріальною компенсацією за витрачений час для учасників зборів [25].

Окрім голосування руками та жетонами у Стародавній Греції поширювалися й інші практики. Наприклад, правитель Лікурґ запровадив у Спарті інститут «спільних трапез», до яких допускались приблизно 15 (іноді більше) найбільш впливових громадян. При ухваленні рішення щодо запрошення нового учасника усі, хто вже мав право присутності на трапезі, клали до спеціального посуду невеличкі шматки хліба. У разі, якщо виборець був проти кандидатури запрошеного гостя, він мав розчавити шматок, якщо підтримував пропозицію – покласти цілий шматок. При цьому достатньо було хоча б одного голосу «проти», щоб відхилити кандидатуру. Аналогічною за суттю була процедура голосування білими та чорними бобами, які означали голоси «за» та «проти». А, наприклад, інститут остракізму

(вигнання з полісу) передбачав написання на спеціальних черепках імені того, хто на думку виборця уособлював найбільшу загрозу для полісу. Дещо відрізнялася від зазначених система відбору до Ради Старійшин у Спарті за часів Лікурга: спочатку з числа виборців випадково обиралися «виборщики», які зачинялися у спеціальному приміщенні. Потім на центральній площі перед натовпом по черзі проходили кандидати, а виборщики мали фіксувати, наскільки голосно їх зустрічав натовп. Таким чином, формат «виборці»-«кандидати» вперше ускладнився прообразом незалежної «виборчої комісії» [31]. Ймовірно, ефектність та символічність цих стародавніх процедур зацікавила авторів деяких сучасних телевізійних шоу, які запозичили античні моделі (зокрема, голосування криком або «черепками»). У той же час, на нашу думку, важливішим за технічний аспект є саме правило голосування. Відповідно у Греції виникають два історично перших принципи голосування – «простої більшості» та «одноголосності».

Після політичної інституціоналізації голосування в Греції, воно продовжує носити масовий характер і у Римській Імперії (як у безпосередньо політичній площині – наприклад, постійні голосування в Римському Сенаті, так і у більш віддаленій – як відома практика вирішення долі гладіаторів відповідними жестами глядачів). Ф. Алескеров у класичній для пострадянської теорії голосування роботі «Вибори. Голосування. Партії» наводить цікавий фрагмент з «Життєписів Плутарха», в якому описується, можливо, перший випадок стратегічного маніпулювання при голосуванні. У Римському Сенаті, в якому головував Пліній-молодший, розглядалася справа слуги вбитого консула Афранія Декстра. Думки щодо ймовірної вини слуги і необхідності покарання розділилися на три приблизно рівні табори: одна (трохи більша за інші) група вважала за потрібне звільнити слугу, друга – вигнати з міста, і третя – стратити. Пліній бажав допомогти слугі, і тому поставив на голосування всі три альтернативи, не об'єднуючі другу і третю в категорію «винен» проти варіанту «виправдати». Однак частина прихильників страти також вирішила голосувати стратегічно, відмовившись від свого «першого вибору» на користь варіанту «вигнати з міста». Таким чином, цей випадок ілюструє, по-перше конфлікт між системами абсолютної і відносної більшості, та по-друге,

стратегічну поведінку учасників голосування та головуючого [13]. Саме у римській політичній практиці вперше зустрічаються максимально наближені до сучасних довгострокові виборчі кампанії (власне, й саме слово «кандидат» походить від римської законодавчої традиції одягати претендентів у специфічний білий одяг, який мав назву «кандида»). Проте різноманіття систем голосування в аспекті їхнього процедурно-змістовного наповнення не спостерігалось ні в Античності, ні в ранньому Середньовіччі.

У статті «Social Choice in Medieval Europe» сучасних політичних дослідників Дж. Коломера, Х. Лоррі та І. Макліна звертається увага на процедуру обрання дожів у Венеціанській республіці, яка сильно вирізнялася з-поміж традиційних для Середньовіччя систем. Процедура еволюціонувала протягом XI-XIII століть, і врешті, у 1268 р. набула свого остаточного вигляду (використовувалася до 1797 р., тобто до кінця існування республіки). Модель голосування була досить складною та включала декілька доволі одноманітних етапів, на яких чергувалося голосування з великою квотою (для ухвалення рішення потрібно було 7 з 9 або ж 8 з 11 голосів) та жеребкування. У першу чергу за допомогою жеребу обиралися 30 членів Великої Ради, причому вони мали представляти 30 різних родин. Далі з цих 30 знову жеребом обирались лише 9, які вже голосуванням повинні були визначити 40 нових виборщиків з усіх громадян республіки, причому кожна кандидатура мала бути підтриманою мінімум 7 з 9 голосів. Цей алгоритм декілька разів повторювався (з різною кількістю виборщиків), і наприкінці 41 «герцогський виборщик» обирали нового дожа (для обрання потрібно було 25 голосів) [143]. Складність і багаторівневність процедури була виправдана її незаангажованістю та високим ступенем захисту від можливості підкупу виборщиків.

В умовах, коли в абсолютній більшості середньовічних монархій фактичної потреби в інституті голосування не було, своєрідним полігоном для використання тих чи інших нетривіальних (тобто відмінних від принципу більшості голосів) моделей став Ватикан. У XIII ст. каталонський філософ-теолог Р. Луллій розробив систему голосування, засновану на методі попарного порівняння альтернатив. У своїй роботі він навів приклад вибору серед 16 кандидатів на папський престол за

допомогою 120 попарних порівнянь кандидатів. Два претенденти по черзі виходили з приміщення, а інші 14 обирали, хто з цієї пари краще відповідає трьом критеріям – святість і чесність життя, стан здоров'я та мудрість. Після завершення 120 раундів процедури обраним вважався монах з найбільшою кількістю перемог у попарних порівняннях (при цьому інтенсивність цієї перемоги не мала значення) [143]. Через 15 років Луллій запропонував іншу версію своєї процедури, намагаючись її спростити і зменшити кількість попарних порівнянь. Новий метод передбачав послідовне виключення альтернатив: тобто претендент, який програв у хоча б одному попарному порівнянні, вже не міг бути обраним. При тих самих 16 кандидатах ця процедура передбачає вже не 120, а лише 15 раундів, проте, очевидно, ставить претендентів у нерівні умови (виграшні для більш «пізніх» альтернатив). Доречи, процедура послідовного виключення доволі широко розповсюджена в сучасному світі, зокрема, саме за цим алгоритмом розглядаються поправки до законопроектів у Конгресі США.

У XV ст. іншим філософом-теологом Н. Кузанським була винайдена принципово відмінна процедура голосування. У трьохтомному трактаті «Про згоду католиків» автор описав алгоритм повного ранжування альтернатив, при якому виборець не лише подає один голос за свого фаворита, а вказує «повний рейтинг», оцінюючи всіх кандидатів. При N альтернативах своєму фавориту виборець має поставити оцінку, яка дорівнює N , «другому вибору» – $(N-1)$, і так далі до найменш бажаного кандидата, якому ставиться 1 бал. Потім, після голосування усіх виборців, для кожного з претендентів вираховується сума балів, і переможцем вважається той, в якого ця сума найбільша [143].

Цікаво, що в багатьох джерелах поворотним моментом (якщо взагалі не початком) теорії голосування вважається кінець XVIII ст., а саме – дослідження двох французьких академіків, маркіза де Кондорсе та Ш. Борда. У той же час методи, запропоновані Кондорсе і Борда, майже стовідсотково повторюють процедури Луллія та Кузанського відповідно. Вагомий внесок Кондорсе і Борда в теорію голосування полягає не стільки в запропонованих (де-факто заново винайдених) процедурах, скільки в аналізі можливих парадоксів голосування і

теоретичному обґрунтуванні недосконалості системи простої більшості за наявності хоча б трьох кандидатів. Аналіз парадоксів Кондорсе та Борда викладено у підпункті 2.1.2. «Парадокси голосування: арифметично-процедурний вимір».

У XIX-XX столітті спостерігається стрімкий розвиток теорії голосування, який сприяє й еволюції інституту голосування. Також на інститут голосування значний вплив мав загальний політичний контекст – зокрема, розширення виборчого права, рух до рівності громадян тощо. Наприклад, якщо ще в 1905 р. на виборах у Першу Державну Думу Російської Імперії застосовувалося «зважене голосування» (голоси представників різних станів мали різну вагу), то зараз в абсолютній більшості країн законодавчо закріплені принципи рівної ваги голосів. В авангарді розвитку інституту голосування XIX-XX століть опинились Сполучені Штати Америки, де проблематика голосування була виведена на якісно інший (у порівнянні з європейськими дослідженнями) рівень. Зокрема, наприкінці XVIII ст. питання справедливого представництва штатів у парламенті заклали основу цілого напрямку в теорії голосування, в рамках якого найбільший внесок зробили А. Гамільтон та Т. Джефферсон (потім їхні пропозиції були вдосконалені Г. Друпом, Т. Хейром, В. Німейером, А. Сент-Лагю, Дж. Хіллом, Д. Вебсетром, В. д'Ондтом). Пошуку оптимальної процедури голосування були присвячені численні дослідження А. Ненсона, А. Коупленда, Д. Блека, К. Кумбса, Ч. Доджсона (більш відомого як Льюїс Керрол). Проблематика електоральної інженерії та виборчих систем, фактично, є продовженням теми пошуку оптимальної процедури, але на рівні масового голосування.

Більш докладно розвиток теорії голосування в XX столітті та сучасний стан досліджень у цій сфері аналізується в наступному підпункті «Основні дослідницькі підходи в сучасній теорії голосування». Таким чином, голосування як найпоширеніший спосіб ухвалення колективних рішень пройшло досить довгий шлях від початку своєї політичної інституціоналізації у Давній Греції до сучасності. Багато в чому еволюцію інституту зумовлював розвиток теорії голосування як дослідницького напрямку. Характерною особливістю відповідних рефлексій у будь-які часи була їхня опора на математичний апарат, тому не повинно викликати

подиву, що сучасна теорія голосування носить міждисциплінарний характер, знаходячись на перетині економічної кібернетики, соціології, математики, психології, теорії ігор та політичної науки.

1.1.3. Основні дослідницькі підходи в сучасній теорії голосування

Дослідженням голосування і його особливостей історично займалися науковці та філософи, які представляли дуже різні напрями рефлексії. У Давній Греції, де й відбулася повноцінна політична інституціоналізація голосування, формат досліджень задавався в рамках політичної та соціальної філософії. У Середньовіччі, Ренесансі та Новому часі найбільший інтерес до голосування проявляли правознавці та математики: основний акцент у дослідженнях робився на процедурних аспектах виборчих систем. У ХХ-ХХІ сторіччі багатогранну категорію «голосування» досліджують в рамках політичної науки, соціології, економічної теорії, математики, теорії ігор, кібернетики, теорії ухвалення рішень, права, філософії тощо. Тобто, методологічний арсенал можливих способів дослідження проблематики голосування дуже великий, а вибирати з нього релевантний інструментарій доцільно, відштовхуючись від головного питання: «що саме потрібно досліджувати?». Зважаючи на це, зупинимось більш детально на сучасному ступеню розробленості проблематики голосування в світовій та вітчизняній науці, окресливши 6 основних методологічних підходів.

«Формально-математичний підхід». Цей підхід першочергово зосереджується на процедурних аспектах голосування та вказує на деякі «механічні ефекти» від використання різних систем (зокрема, досліджуючи поле для стратегічного маніпулювання). Фундамент цього напрямку було закладено у XVIII-XIX сторіччях дослідженнями А. Кондорсе, Ш. Борда, Г. Друпа, Т. Хейра, А. Сент-Лагю, Дж. Хілла, Д. Вебсетра, В. д'Ондта та інших вчених (переважно, математиків). У ХХ сторіччі в межах цього підходу більш чітко окреслюється декілька напрямів.

У рамках першого з них увага дослідників зосереджена на процедурах голосування, критеріях оптимальності цих моделей та способах розподілу мандатів чи квот між суб'єктами. Викладення матеріалу, переважно, абстрактне, з

моделюванням штучних прикладів, точне і суворе (описується формулами та в категоріях аксіом, теорем, лем з їхнім математичним доведенням). Фокус досліджень зорієнтовано на голосування в малих групах. Більшість робіт націлені на систематизацію і вдосконалення бази критеріїв оптимальності процедур голосування, тоді як «завданням-максимум» для багатьох вчених стала розробка власних моделей. Перші систематичні порівняння процедур голосування датовані початком 70-х р. ХХ сторіччя, і пов'язані з роботами Р. Ніємі, В. Рікера, П. Фішберна, Ф. Страффіна, Дж. Річелсона. Серед інших сучасних дослідників, доволі умовно віднесених до цього напрямку, особливої уваги заслуговують роботи С. Брамса, Дж. Букліна, Н. Тайдмена, М. Балінського, Х. Янга, Дж. Камені, Р. Вебера, Д. Саарі, В. Герліна, М. Шульце, а також представників Вищої Школи Економіки Ф. Алекскерова, В. Вольського, А. Карпова, які фактично відкривають цей напрям для пострадянського наукового простору.

Суміжною з «процедурним напрямом» (або ж його поглибленим варіантом) є дослідницька течія, основа увага якої приділяється парадоксам голосування. Мова йде саме про «арифметичні парадокси», тобто такі, що закладені в саму процедуру голосування і не пов'язані з мотивацією виборців. Ці механічні ефекти систем спотворюють волевиявлення, призводячи до ситуацій, які контрастують зі вподобаннями виборців, але не є актом чиєїсь свідомої маніпуляції. Найбільш комплексний та систематичний аналіз, на нашу думку, зроблено в монографії Х. Нурмі «Voting Paradoxes and How to Deal With Them» [148]. Окремі випадки арифметичних парадоксів процедур голосування розглядаються в роботах Г. Дорона, Р. Кроніка, Р. Кліми, Дж. Ходжа, Д. Фельзентала, Д. Леплі, Т. Левантакіса, Е. Енском, Е. Сімпсона, О. Малишевського.

Мабуть, найбільш динамічно розвивається такий сучасний напрям у рамках «математичного» підходу в теорії голосування як дослідження «стратегічного голосування». Основна ідея прихильників цієї течії полягає в тому, що раціональні виборці можуть маніпулювати своїм вибором і голосувати «нещиро», щоб максимізувати корисність власного голосу. Різні процедури голосування мають різний ступень імунітету від такого «нещирого голосування». Стрімке зростання

інтересу до стратегічного голосування починається з виходу в 1997 році роботи американського вченого Г. Кокса «Making Votes Count: Strategic Coordination in the World's Electoral Systems» [49]. Після нього основний фокус досліджень стратегічного голосування зосереджено на двох моментах – впливі процедури голосування на «щирість» виборців, а також аналізі конкретних електоральних кейсів загальнонаціональних виборів. Деякі вчені, зокрема канадський політолог А. Блеїс, проводили лабораторні експерименти (ігрове моделювання, соціологічні опитування) для виявлення частоти стратегічного голосування в різних контекстах. Окремі випадки стратегічного голосування аналізуються в статтях Т. Гшвенда, К.Ю. Шер, П. Ордешука, Дж. Карпа, С. Фішера, Дж. Ендерсбі.

Ще одна, доволі специфічна течія в формально-математичному підході до теорії голосування – це «теорія коаліцій». Її методологічною базою вважають теорію ігор та теорію раціонального вибору, а основний дослідницький фокус зосереджено на специфіці голосування в представницьких органах. У 50-х роках ХХ сторіччя Л. Шеплі та М. Шубік вперше математично обґрунтували, що впливовість фракцій в парламенті не завжди збігається з розмірами цих груп (так званий ефект «золотої акції» у малих партій), і запропонували свою формулу розрахунку реальної впливовості партій – «індекс Шеплі-Шубіка» [158]. Їхні висновки підтверджувались на практиці, коли окремі невеликі фракції мали «золоту акцію» чи навпаки – великі депутатські групи не мали жодного впливу на ухвалення рішень. Очевидно, що «вплив» у рамках теорії коаліцій розуміється у вузькому формально-кількісному сенсі. Після роботи Л. Шеплі та М. Шубіка, протягом другої половини ХХ сторіччя, багато вчених пропонували свої формули для оцінки впливовості груп з урахуванням тих чи інших уточнюючих факторів. Теорія коаліцій, звичайно, не обмежується цим суто формально-математичним аналізом сприятливості позицій гравців, однак її більш «неформальна» течія, представлена класичними роботами М. Дюверже [38], В. Рікера [151] та інших авторів (чи типовими як для української науки дослідженнями на кшталт [44]) у меншій мірі відноситься до проблемного поля нашої роботи.

«Політико-економічний підхід». У 50-60-х роках ХХ сторіччя паралельно з формально-математичним підходом до проблематики голосування стрімко розвивається політико-економічний напрям. Фундамент «економічного розуміння голосування» було закладено в класичних роботах К. Ерроу («Social Choice and Individual Values») та Е. Даунса («An Economic Theory of Democracy»). Для цього підходу характерне розуміння голосування як акту агрегування індивідуальних вподобань раціональних виборців, які зустрічаються з раціональними політичними суб'єктами на конкурентному «політичному ринку». Цей умовно визначений нами «політико-економічний підхід» часто позначається різними близькими категоріями – зокрема, як теорія суспільного вибору, нова політекономія, теорія раціонального вибору, неоінституціоналізм, теорія політичних ринків. До проблематики голосування в рамках цих дослідницьких традицій зверталися такі вчені, як Дж. Бьюкенен, А. Сен, Д. Ре, Д. Блек, Т. Мей, М. Олсон, П. Ордешук, М. Фіоріна.

Яскравим прикладом результатів дослідження голосування в рамках цього напрямку є «теорема медіанного виборця»: «При ситуації однопикових раціональних вподобань виборців і застосуванні правила простої більшості колективне рішення обере ту альтернативу, яку вважає оптимальною медіанний виборець» [107, с. 33]. Е. Даунс наводить приклад, що ілюструє вказану ситуацію симетрії індивідуальних вподобань (однопиковості функції колективного вибору): припустімо, вздовж вулиці побудовані 100 будинків, і двоє різних торговців планують розташувати свої магазини в якихось з цих будинків. Керуючись медіанною стратегією, перший торговець розташує магазин у будинку №50 (або №51). Де б не розмістив свій магазин другий торговець, він буде в програві у порівнянні з першим: якщо другий торговець розташує магазин, припустімо, у будинку №25, то до першого торговця приходимуть мешканці будинків №50-№100, а також №38-№50. Якщо другий торговець розташує магазин на іншій половині (наприклад, №75), ситуація буде аналогічно програвною [119]. На думку вчених, ці ефекти теореми медіанного виборця змушують політичних суб'єктів «централізувати» свої програми, конкуруючи саме за медіанного виборця. На практиці теорема медіанного виборця краще працює в сталих двопартійних системах, на зразок британської та

американської (вони в більшій мірі відповідають умові симетрії вподобань). У той же час теорія електоральних ніш у багатопартійних системах, на нашу думку, набагато сильніше за медіанну концепцію.

«Політико-компаративістський підхід». На противагу в чомусь занадто абстрактним математичному та політико-економічному підходам, порівняльна політологія вивчає голосування саме з акцентом на практику та емпіричні матеріали результатів виборів. Політико-компаративістський підхід сфокусований на макрорівні загальнодержавних електоральних систем (а не процедур голосування в малих групах) та досліджує реальні ефекти від застосування тих чи інших виборчих формул у різних країнах. На цьому рівні дослідники виокремлюють інші, відмінні від процедурних, критерії для порівняння систем і визначення оптимальних: зокрема, вплив на стабільність уряду та партійну систему, справедливість представництва, поляризацію суспільства тощо. Вивчення електоральної статистики дало змогу більш чітко та конкретно дослідити взаємний вплив електоральної системи на інші політико-партійні структури. При цьому спільною рисою з описаними вище підходами залишається «математизація» аналізу – превалювання кількісних методів і розробка формул для оцінки тих чи інших показників електоральних систем («індекси диспропорційності» Галлахера, «індекс ефективної кількості партій» Лааско–Таагепери, «індекс агрегації» Маєра, «індекс фракційності» Ре та інші). Значний внесок у розвиток порівняльного підходу у вивченні електоральних систем зробили А. Лейпхарт, С. Ліпсет, Дж. Сарторі, М. Лааско, П. Таагепера, М. Шугарт, Й. Томіяма, П. Норріс, Б. Грофман, Р. Даль, Д. Фаррелл, С. Роккан, М. Галлахер, Е. Лейкман, Д. Ламберт, М. Уоллерстайн, Е. Рейнолдс, Б. Рейллі, Р. Катц, С. Бірч та інші. Типовою спробою поєднати політико-компаративістський підхід з формально-математичним є робота Д. Фелзентала та М. Маковера «Electoral Systems: Paradoxes, Assumptions, and Procedures» [126].

«Політико-соціологічний підхід». Ця методологічна традиція була сформована в 20-ті роки ХХ сторіччя завдяки діяльності Чиказької школи політичної соціології. Міждисциплінарність, залучення кількісних методів аналізу, проведення соціологічних досліджень серед виборців – саме цим Чиказька школа відрізнялася

від попереднього (формально-правового в категоріях Істона) етапу політичних досліджень. Аналізуючи результати кількісних соціологічних досліджень, видатні представники Чиказької школи (Ч. Мерріам, Г. Госсел, Г. Лауссел) фокусували свою увагу не лише на питанні, як голосують виборці, але й чому вони голосують саме так. Психологічний зсув у методології досліджень особливо відчувається в роботах Г. Лассуела. Традицію соціологічного підходу до проблематики голосування у 40-50-ті роки продовжили на базі Колумбійського університету. В 1944 р. П. Лазарсфельд, Б. Берельсон та Х. Гаудет опублікували знакову роботу «The People's Choice», в якій аналізувалися результати досліджень, проведених протягом 7 місяців президентської виборчої кампанії в США. Вчені зосередили свою увагу на тих моментах, які детермінують політичний вибір громадян і прийшли до аргументованих висновків, що найбільший вплив мають лише три фактори – соціально-економічний статус, релігія та місце проживання (територія) [135]. Головна ідея дослідників полягає в тому, що саме соціальні фактори (не лише три названих – це можуть бути освіта, національність тощо) в найбільшій мірі детермінують політичні установки виборців. Наприкінці 50-х років на базі Мічиганського університету формується психосоціологічна традиція досліджень електоральної поведінки, яка фокусується на таких раніше залишених на периферії інтересу вчених категоріях, як «ідентичність», «лояльність», «прихильність». Класичною для цієї школи роботою є дослідження «The American Voter» Е. Кемпбелла, П. Конверта, В. Міллера и Д. Стоукса, в якому роль визначального фактору в політичному виборі надається «партійній ідентичності», основи якої закладаються на етапі первинної соціалізації [114]. В класичній роботі «Controversies in Voting Behavior» Р. Ніємі та співавторів, яка перевидавалася вже 5 разів, поєднуються «колумбійська» і «мічиганська» моделі [146].

Дослідження проблематики голосування через соціологічний аналіз електоральної поведінки виборців залишається досить популярним форматом серед західних та вітчизняних вчених. Власне, ця традиція багато в чому посприяла інституціоналізації політичної соціології як окремої наукової дисципліни, представленої в класичних університетах (знаковими для «української школи»,

серед інших, вважаємо роботи О. Вішняка [26] та І. Бекешкиної [23]). З огляду на структуру нашої роботи, варто також зауважити, що саме в рамках «факторно-соціологічної» традиції досить зручно досліджувати такі аспекти голосування, як, наприклад, електоральний абсентеїзм чи регіональна поляризація виборців. Утім, на відміну від політичної соціології (і в цьому полягає методологічна ексклюзивність), політологічні дослідження, на нашу думку, всюди, де це можливо, повинні бути орієнтованими на електорально-статистичний матеріал результатів виборів, а не соціологічних досліджень. На нашу думку, більш доречним для вирішення цих задач саме в політологічній, а не соціологічній парадигмі, є наступний підхід.

«Електорально-просторовий підхід». У рамках цього підходу досліджуються результати, а також детермінанти та стратегії голосування, які впливають на утворення тих чи інших конфігурацій електорального простору на певній території. Виникнення «електоральної географії», яка фокусується на просторових особливостях голосування, пов'язують з класичним дослідженням А. Зігфріда [160] початку ХХ сторіччя. У 40-х роках електорально-географічна традиція перетинається з соціологічною (перш за все тому, що в якості емпіричного матеріалу розглядаються дані соціологічних опитувань, а не результати виборів). У 60-х роках ХХ століття С. Роккан та С. Ліпсет здійснили найбільш глибокий аналітичний проект, пояснюючий особливості «розколів» електорального простору та характеру партійних систем у країнах Європи в контексті «критичних точок» їхньої політичної історії [141]. Наразі відкритий доступ до масивів електоральної статистики різних країн та можливості комп'ютерної обробки даних суттєво активізували електорально-географічні дослідження. Також електоральна географія актуалізувалася через утворення в 90-х роках ХХ сторіччя нових національних держав. Окремим напрямом електорально-географічних досліджень в рамках політології можна вважати експертизу виборчих систем, в яких передбачається поділ країни на певну кількість багатомандатних чи одномандатних округів. Дослідженням таких явищ політичної практики як «джеррімендеринг» («gerrymandering», маніпулятивне визначення контурів округів) та «нерівний розподіл» («malapportionment», кількісна невідповідність «ваги голосу» виборців з

різних округів) присвячені роботи Р. Ніємі, Р. Гілмана, Дж. Маккензі, Ю. Топлака, М. Хамфрі, Д. Левіна. На інших аспектах електоральної географії зосереджені сучасні дослідження Дж. Агню, Д. Денвера, Р. Джонстона, В. Барні, Дж. Лейба, Н. Квінтонна, А. Секор, М. Шина, Дж. Вебстера, Л. Нельсона. На пострадянському просторі дуже потужною є традиція *електорально-просторового аналізу* Вищої Школи Економіки (роботи Р. Туровського, А. Ахременка, М. Арбатської, Ю. Гайворонського).

«Формально-правовий підхід». П'ятий підхід, у рамках якого науковці звертаються до проблематики голосування, згідно нашої доволі умовної типології, це «формально-правовий напрям», орієнтований на аналіз (у тому числі порівняльний) виборчого законодавства. Ми дозволимо собі досить поверхнево описати цей підхід через те, що він має найменше точок перетину з проблемним полем і методологією нашого дослідження. В рамках такого нормативно-юридичного підходу вчені досліджують електоральні системи як частину виборчого законодавства, а не як процедури голосування. Вони зосереджують свою увагу на таких, безумовно, важливих аспектах виборчих систем як, наприклад, законодавчі обмеження щодо фінансування партій або правових підставах і рамках роботи територіальних комісій. У свою чергу ми звертаємося до проблематики електоральних формул саме як моделей масового голосування, не зупиняючись на нормах виборчого законодавства, які не мають безпосереднього відношення до процедур агрегації індивідуальних вподобань виборців.

Опис ступеню розробленості проблематики голосування в українській науці варто почати з зауваження, що саме правовий підхід (принаймні, кількісно) є найбільш притаманним для вітчизняних дослідників. Безумовно, заслуговують на увагу роботи М. Ставнійчук, Ю. Ключковського, М. Рибачука, Б. Райковського, С. Батури, З. Макарової, О. Воробйової, О. Боринської, В. Мойсієнка, А. Білоуса, Д. Ковриженка, В. Теліпка, В. Шаповала, Л. Гонюкової, які знаходяться на перетині політології та правознавства. «Математичний» та «політико-економічний» підходи в українських дослідженнях голосування наразі майже не представлені, і в цьому небажанні залучати кількісні методи сучасного інструментарію західної політичної

науки ми вбачаємо суттєву прогалину вітчизняної дослідницької традиції. У той же час варто відмітити роботи українських вчених, зроблені у руслі політичної компаративістики електоральних моделей і дослідженні їхніх окремих аспектів. Класичними для української теорії виборчих систем можна вважати дослідження Ю. Шведа та А. Романюка, заслуговують на велику увагу роботи О. Євтушенка, В. Фесенка, Ю. Левенця, Т. Бевз, Р. Балабана, В. Марчук, О. Мостіпана, І. Поліщука, Л. Кочубей, І. Черінько, О. Фісуна, І. Жданова, В. Бортнікова, О. Чемшит, Н. Ротар. У рамках соціологічної традиції досліджень електоральної поведінки варто відзначити внесок І. Бекешкіної, В. Паніотто, О. Вишняка, Є. Копатько, Д. Видріна.

1.2. Методологічний інструментарій сучасної теорії голосування

1.2.1. Кількісні методи політологічного дослідження голосування

Характерною рисою сучасної західної політичної науки є використання різноманітних кількісних методів і постійні спроби квантифікації явищ і процесів, які досліджуються. Методологічна традиція, яка була закладена ще за часів Чиказької школи і, фактично, стала мейнстрімом після «біхевіоралістичної революції», досить сильно відрізняється від пріоритетів у виборі інструментарію в абсолютній більшості досліджень на пострадянському просторі. Не поглиблюючись у тему застосування кількісних методів у сучасній політичній науці, в рамках цього підпункту ми охарактеризуємо той методологічний арсенал «спеціальних методів» (у розумінні [19]) та авторських формул, який безпосередньо стосується теорії голосування та використовується в нашому дослідженні.

1. *«Індекс Галлахера»*. Застосовується нами в підпункті 2.1.3. при дослідженні диспропорційності виборчих систем та утворених згідно відповідних електоральних формул представницьких органів. Диспропорційність є кількісною категорією, що робить принципово можливим порівняльний аналіз різних виборчих систем за цим критерієм. Починаючи з 80-х років ХХ сторіччя дослідники пропонували різні математичні способи вимірювання диспропорційності представницьких органів (у рівному ступені може використовуватися для парламентів чи місцевих рад будь-якого рівня) – «індекс Ре», «індекс Гатєва», «індекс Салаі», «індекс Алескерова-

Платонова», «індекс Галлахера», «індекс Д'ондта» та «індекс Сент-Лагю». Всі вони у вигляді математичних формул розраховують різницю між часткою голосів, відданих за партію, та часткою мандатів, які вона в підсумку отримала. У нашому дослідженні використовується формула, запропонована М. Галлахером на початку 90-х років XX сторіччя [127].

$$LSq = \sqrt{\frac{1}{2} \sum_{i=1}^n (V_i - S_i)^2}$$

де V_i – відсоток голосів, відданих за партію, а S_i – частка отриманих місць.

Сам М. Галлахер опрацював великий масив електоральної статистики різних країн (1945-2014 р.), розрахувавши для них індекси («база Галлахера» [128]).

2. «Індекс Лааско-Таагепери» та «індекс Голосова». Застосовуються нами в підпункті 3.2.2. для оцінювання фрагментації електорального простору. У 1979 р. М. Лааско і Р. Таагепера запропонували формулу для розрахунку «ефективної кількості партій»: $N=1 / \sum S_i^2$, де S_i – частка отриманих голосів або доля місць в парламенті [130]. При застосуванні другого варіанту формули (ймовірно, він потрібен для країн, де виборча система не передбачає пропорційної частини) отриманий результат завжди буде менший або рівний за кількість партій, представлених у парламенті. Дослідження українського парламенту (на матеріалах виборів 1998-2012 років) із застосуванням саме такого підходу (де S – доля місць) було здійснено співробітниками Харківського філіалу НІСД [86]. Однак, на нашу думку, більш вдалим є індекс, в якому змінна S позначає саме частку голосів, здобутих кожною партією I на виборах. При такому розрахунку індекс не має верхньої межі у вигляді кількості парламентських партій і більш об'єктивно ілюструє «ефективну кількість партій» для певного електорального простору. Індекс Лааско-Таагепери критично осмислювався багатьма дослідниками, які вносили уточнення до формули. Деякі вчені для поставленої М. Лааско і Р. Таагеперою мети використовували зовсім інші розрахунки, пропонуючи власні індекси. Особливої уваги заслуговують формули П. Дьюмонта та Ж. Кольє [120], Дж. Молінара [144], Г. Голосова [130]. Саме «індекс Голосова», який є одним з найновіших відповідних інструментів (2010 р.), на нашу

думку, досить вдало нівелює недоліки класичної моделі (зокрема, враховує «вагу» партії-переможниці). Відповідно до формули Голосова, «ефективна кількість партій» розраховується як $N = \sum (S_i / (S_i + S_1^2 - S_i^2))$. Отримані при такому розрахунку значення будуть менші або рівні класичному індексу.

3. *Індекс регіональної неоднорідності.* У тому ж підпункті 3.2.2. нами аналізується інша структурна змінна електорального простору, позначена як «регіональна неоднорідність» (у деяких джерелах аналогічний зміст вкладається в категорії «регіоналізації / націоналізації»). Перші формули для квантифікації регіональної неоднорідності почали розроблятися в 70-х роках ХХ сторіччя, причому індекси розраховувалися по відношенню до електоральної бази політичних партій (а не усього електорального простору). При розробці авторського індексу нами за основу був взятий класичний приклад «індексу націоналізації партій», запропонований Р. Роузом та Д. Урвіном у 1975 році в роботі «Regional Differentiation and Political Utility in Western Nations» [154]. Саме Роуз і Урвін вперше використали такий інструмент статистичного аналізу як *коефіцієнт варіації* для дослідження політичних партій. Втім, як справедливо зазначає Д. Бочслер, засновані на параметричному вимірюванні варіації індекси мають і деякі недоліки: зокрема, не мають верхнього математичного ліміту (тоді як більшість індексів автори намагаються вписати в діапазон від 0 до 1) та не враховують різний розмір і «питому вагу» територіальних одиниць, електоральна статистика яких досліджується (цей недолік доволі легко долається) [110]. Незважаючи на ці моменти, використання коефіцієнтів варіації для квантифікації регіональної неоднорідності видається дуже перспективним методологічним кроком. В якості вдалого прикладу аналізу націоналізації / регіоналізації партійних систем за допомогою варіативних індексів варто відзначити нещодавні дослідження науковців з Вищої Школи Економіки (перші на пострадянському просторі). Зокрема, роботи Ю. Гайворонського [32], М. Грішина [35], Р. Туровського [81]. Серед вітчизняних дослідників вдалими прикладами використання кількісних методів у електоральному аналізі, на нашу думку, є дисертаційне дослідження К. Черкашина [89], роботи Н. Ротар [69-70], статті М. Шелемби [96] та Ю. Брайчевського [24].

Однак наведена нижче модель оцінки регіональної неоднорідності в жодному з цих досліджень не застосовувався. Відповідно, ми пропонуємо наступний алгоритм розрахунку індексів для електорального простору.

I. Визначити структурний рівень необхідних статистичних даних (для аналізу загальнодержавного простору – обласний, для регіонального простору – районний рівень, для району – населені пункти чи округи, для округів – виборчі дільниці).

II. Внести в базу даних результати кожного політичного суб'єкту в структурних одиницях відповідного рівня.

III. Для кожного політичного суб'єкту розрахувати індекс регіональної неоднорідності електоральної бази. Він розраховується як коефіцієнт варіації масиву результатів, здобутих партією, в різних регіонах, районах, округах, дільницях тощо (в залежності від об'єкту дослідження).

IV. Розрахувати середнє зважене значення індексів регіональної неоднорідності електоральної бази всіх політичних суб'єктів, які беруть участь у виборах. Таким чином, регіональна неоднорідність електорального простору визначається як $I_{RNP} = \frac{Cv(A) * Ra + Cv(B) * Rb + Cv(C) * Rc + \dots + Cv(Z) * Rz}{Ra + Rb + Rc + \dots + Rz}$, де $Cv(I)$ – коефіцієнт варіації масиву результатів партії/кандидата I , а R_i – загальний результат партії/кандидата I в усьому електоральному просторі.

4. *Кореляційні індекси електорально-просторової подібності, електорально-просторового антагонізму, «електорально-просторової спадкоємності.* У підпункті 3.2.3. для кількісного вимірювання електорально-просторових відносин між політичними суб'єктами (які одночасно чи в різні цикли беруть участь у виборах) пропонується фіксувати кореляцію між масивами результатів двох партій по всіх виборчих дільницях (спрощена модель – по округам чи регіонам). Якщо кореляційний індекс Пірсона близький або більший за $\chi^2 = 0,5$ – можна говорити про відповідний стан електорально-просторової подібності або спадкоємності. Слабкою стороною цього методу є те, що оцінюється лише просторово-територіальний вимір електоральної сегментації. Наприклад, класичні розмежування «схід-захід», «місто»-«село» або «центр-периферія» можуть бути охоплені. У той же час ознаки, за якими спостерігається рівномірний розподіл по всій території, залишаються

осторонь дослідження: тобто наш аналіз, на жаль, не зреагує на «електорально-гендерні ніші» (при цьому він буде ефективно опрацьовувати всі розмежування, які охоплюються територіальністю – етнічні, мовні, урбаністичні тощо). Межі можливостей кореляційного аналізу окреслюються в статті Дж. Віттенберга [167].

Також *кореляційний аналіз* (і заснований на розрахунках кореляції *факторний аналіз*) застосовувався нами для дослідження різних аспектів українських електоральних трансформацій (зокрема, в підрозділі 3.3. стосовно детермінант голосування, регіонального виміру абсентеїзму та ефекту ототожнення). Від характеристики цих специфічних кількісних методів сучасної політології перейдемо до методологічної моделі електорально-просторового аналізу.

1.2.2. Електорально-просторовий аналіз як методологічна модель дослідження результатів голосування

У цьому підпункті розглядається методика електорально-просторового аналізу, за допомогою якого в третьому розділі нами досліджуються деякі аспекти українських електоральних трансформацій. В американській політологічній традиції категорія «*електорального простору*» («*spatial elections*» або «*electoral space*») найчастіше аналізується в руслі теорії раціонального вибору як співвіднесення політичних позицій партій та виборців (у певному сенсі «*electoral space*» виглядає «економічно пом'якшеним» варіантом «політичного ринку»). У той же час серед пострадянських вчених саме в останні роки категорія «електорального простору» набула популярності і стала наповнюватися оригінальним змістом. Відмінності в підходах можуть бути пояснені кардинально різним політичним контекстом і моделями партійних систем.

Наведемо декілька визначень «електорального простору», якими користуються дослідники на пострадянському просторі. Так, М. Арбатська формулює наступну дефініцію: «населена територія, що має чітко окреслені сталі місцеві відмінності та особливості взаємодії учасників політичного процесу з приводу формування легальних органів влади» [16]. Тобто, в якості електорального простору ми можемо розглядати як елементи існуючого політико-географічного та адміністративно-

територіального поділу, так і власні дослідницькі продукти електорального районування. У залежності від дослідницьких цілей ми можемо змінювати фокус з державного масштабу до формату окремих населених пунктів чи їхніх частин. На думку А. Ахременка, «електоральний простір є множиною електоральних об'єктів – партій чи кандидатів – із чіткою структурою у вигляді кількісної упорядкованості просторових відносин між цими об'єктами» [18, с. 81]. У цьому визначенні акцент робиться саме на кількісному вимірі електоральних зв'язків між партіями чи кандидатами. Альтернативні дефініції «електорального простору» аналізуються в статтях А. Єхнич [41], Л. Ткаченка [78], Ю. Федчика [83]. Для подальшої роботи ми пропонуємо наступне, доволі близьке до вищезгаданих, розуміння електорального простору як конфігурації політичних суб'єктів відповідно до результатів голосування виборців на чітко окресленій території.

Заснований на дослідженні «електорального простору» метод електорально-просторового аналізу (в деяких джерелах цей самий інструментарій позначається просто як «електоральний аналіз») набув свого широкого поширення як у сучасній західній, так і пострадянській політології. П. Ордешук у роботі «The Spatial Analysis of Elections and Committees» стверджує, що перші просторові дослідження результатів виборів почали розроблятися наприкінці 50-х років ХХ сторіччя, хоча вони й не зовсім відповідали сучасним уявленням про електорально-просторовий аналіз; особливої уваги, на думку Ордешука, заслуговують класичні дослідження М. Хініча, Дж. Елдріджа, Дж. Енелоу [150]. Досить повне уявлення щодо можливостей застосування електорально-просторового аналізу для дослідження голосування виборців можна отримати з численних робіт самого П. Ордешука, Д. Бочслера, Р. Роуза, Д. Урвіна, А. Єськова.

На пострадянському просторі також є приклади використання електорально-просторового аналізу: перш за все, вони пов'язані з дослідженнями представників Вищої Школи Економіки – Р. Туровського, А. Ахременка, Ю. Гайворонського та інших. Типовим прикладом електорально-просторового дослідження є англomовна праця О. Єськова «Spatial Patterns and Irregularities of the Electoral Data: General Elections in Canada» [123]. Ані Ахременко, ані Туровський не ставлять собі за мету

сформулювати вичерпну дефініцію «електорально-просторового аналізу», досить розгорнуто описуючи його можливості, складові та специфіку. У відповідному розділі «Методологія електорального аналізу» Р. Туровський включає до неї картографічний метод, кореляційний, факторний та регресійний аналіз, районування [80]. А. Ахременко підкреслює дуже важливу деталь методики: в якості емпіричної бази дослідження розглядається електорально-статистичний матеріал, тобто результати виборів (в цілому та по окремих одиницях). Цей факт вигідно відрізняє методику від політико-соціологічних досліджень, які оперують лише досить обмеженими вибірками, співставляючи різні фактори [17].

Підсумовуючи та узагальнюючи існуючі авторські інтерпретації методики електорально-просторового аналізу, ми пропонуємо розуміти під цією категорією систему кількісних та якісних методів дослідження електорально-статистичного матеріалу, націлену на аналіз результатів виборів та їхніх основних просторових закономірностей. Комплексне застосування електорально-просторового аналізу, на нашу думку, може включати в себе наступний (досить варіативний, в залежності від особливостей виборчої системи, рівня і масштабу виборів тощо) перелік складових дослідження:

- загальна характеристика електорального простору і його основних детермінант;
- оцінка виборчої системи та її впливу на стратегії суб'єктів і результати виборів;
- розгляд основних сукупних результатів голосування (рівня явки, здобутих політичними суб'єктами голосів, узагальненого електорального балансу, відсотку недійсних бюлетенів тощо);
- аналіз просторової варіативності результатів політичних суб'єктів (оцінка регіональної неоднорідності їхніх електоральних баз);
- розрахунок ступеню неоднорідності та фрагментації електорального простору;
- оцінка просторово-часової динаміки електорального простору;
- вимірювання «електоральної спадкоємності» політичних суб'єктів;
- факторний аналіз електоральної статистики;
- визначення електорально-просторових відносин політичних суб'єктів;

- оцінка конфігурації утвореної асамблеї, її диспропорційності та кількісного рівня впливу суб'єктів;
- визначення мотиваційних пріоритетів виборців на шкалі «особистісне/партійне голосування» за допомогою оцінки «ефекту ототожнення»;
- «перевірка чистоти» (розрахунки непрямих індикаторів фальсифікацій виборів, на кшталт кореляції між рівнем явки, голосуванням вдома або процентом недійсних бюлетенів на окремих ділянках та здобутими політичними суб'єктами відсотками на цих ділянках);
- електорально-аналітичне резюме.

Варто зауважити, що в залежності від рівня і масштабу виборів, деякі елементи з цього переліку застосовувати недоцільно або взагалі неможливо. Стосовно безпосередньо нашого дослідження, то де-факто весь третій розділ («Електоральні трансформації України») є прикладом застосування методики електорально-просторового аналізу (по відношенню до кількох електоральних циклів, а не окремих результатів виборів).

1.2.3. Концепція стратегічного голосування виборців

Дослідження ефекту «*стратегічного голосування*» (іноді зустрічається термін «корисне» чи «тактичне» голосування) є однією з провідних тем, які найбільш активно розробляються в сучасній західній політичній науці. Стратегічне голосування викликає дослідницьку цікавість не лише у вчених, які зосереджують свою увагу на проблематиці електоральної інженерії, виборчих систем та поведінці виборців, але й у спеціалістів із політичних технологій. Щодо стану розробленості теми у вітчизняній політології, мусимо констатувати, що стратегічне голосування як об'єкт наукового вивчення в Україні досліджено на досить низькому рівні, тоді як політтехнологічний потенціал ефекту «стратегічного голосування» активно використовується у ході виборчих кампаній. Водночас, базовий постулат стратегічного голосування і стратегічної координації – раціональність виборців – на вітчизняному матеріалі аналізується в статті Д. Яковлева [101].

Під стратегічним голосуванням у політичній науці розуміється така форма поведінки виборця, при якій він голосує не у строгій відповідності до власного лінійного порядку вподобань, намагаючись максимізувати корисність власного голосу. Її парадоксальний характер полягає в тому, що виборець голосує не за ту альтернативу, яка йому найбільше до вподоби. Дослідження конкретних випадків ефекту стратегічного голосування в електоральних кейсах зазвичай пов'язано з соціологічною категорією «другого вибору»: тобто виборець, що голосує стратегічно, відмовляється від альтернативи, яка стоїть на першому місці в його ранжованому порядку вподобань, на користь «другого вибору», за умови що «другий вибір» має набагато вищі шанси на перемогу. У західній політології є загально прийнятим поділ на «щире» та «стратегічне» голосування: перше передбачає, що виборець у будь-якому випадку віддасть перевагу тій альтернативі, яка йому найбільш до вподоби, друге – що виборець буде враховувати не лише свої вподобання, але й шанси альтернатив на перемогу.

Дослідником, який ввів у сучасний науковий обіг концепт «стратегічного голосування», вважається Г. Кокс. Американській вчений у роботі «Making Votes Count: Strategic Coordination in the World's Electoral Systems» визначає його наступним чином: «Інструментально раціоналістичні виборці остерігаються витратити свої голоси на безнадійні кандидатури, замість цього надаючи перевагу передачі своєї підтримки якійсь кандидатурі з серйозними шансами на перемогу. За умови, що всі дійдуть згоди щодо визначення безнадійних кандидатур, стратегічне голосування буде означати, що голоси концентруватимуться на серйозних кандидатурах, із числа яких, як правило, лише дві будуть рівнозначними» [49, с. 53]. Сам Г. Кокс досліджує стратегічне голосування лише в якості складової більш широкого, на його думку, поняття – «стратегічної координації». Стратегічна координація охоплює не лише стратегічне голосування виборців, але й електоральну координацію політичних суб'єктів (успішна координація буде завжди означати зменшення кількості суб'єктів), координацію еліт і спонсорів політичних проектів тощо. Кокс зазначає, що сучасна представницька демократія може розумітися як серія суто координаційних проблем, а ключову роль у безпосередньо електоральних

системах відіграють очікування [49]. Очікування спонсорів та кандидатів призводить до зняття тих чи інших суб'єктів, очікування виборців – до стратегічного (на противагу щирому) голосування. У свою чергу Г. Кокс вважає першовідкривачем феномену стратегічного голосування класика партології М. Дюверже, інтерпретуючи його закон і гіпотезу про вплив типу виборчої моделі на партійну систему саме як фундаментальну знахідку ефекту стратегічного голосування в політичній реальності. «Оригінальне формулювання Дюверже, очевидно, полягало в тому, що стратегічне голосування існувало в системах простої більшості і підштовхувало їх у бік двопартійності, у той час як у пропорційно-представницькій виборчій системі його немає, що почасти пояснює їхню тенденцію до багатопартійності» [49, с. 31].

М. Дюверже в «Політичних партіях» дійсно коротко описує один з окремих випадків стратегічного голосування і називає його психологічним фактором, що призводить до феноменів «поляризації» та «заниженого представництва». Такий же подвійний характер має й психологічний фактор. За умови трьохпартійності та мажоритарної системи з одним туром, виборці швидко розуміють, що їхні голоси будуть витрачені марно, якщо віддати їх третій партії: звідси природна тенденція передати їх не найгіршому з суперників, щоб запобігти успіху найменш бажаного суб'єкта» [38, с. 285]. Втім, приблизно на такому ж, «несфокусованому» рівні, ще в 1869 році феномен стратегічного голосування виявив Г. Друп (винахідник «квоти Друпа»): «Оскільки успіх залежить від отримання абсолютної більшості у сукупній масі голосів, вибори зазвичай зводяться до змагання між двома найбільш популярними кандидатами... Навіть якщо інші кандидати йдуть на вибори, виборці зазвичай вважають, що їхні голоси будуть викинуті на вітер, якщо не віддати їх на користь однієї з двох найбільш популярних партій, між якими реально йде боротьба на виборах» [49, с. 257]. Якщо за логікою Дюверже, стратегічне голосування проявляється виключно в одномандатних мажоритарних системах відносної (простої) більшості, то з 60-х років ХХ ст. з'являється розуміння того, що цей феномен може по-різному проявлятися в значно ширшому колі електоральних моделей. Першим на це звертає увагу К. Ліс: «Хоча більшості авторів здається, що

[для стратегічного голосування] в аналізі пропорційно-представницької системи не залишається місця, існування послабленої форми [стратегічного голосування] дуже вірогідне» [138, с. 128]. До схожих висновків паралельно прийшов і Дж. Сарторі, тому теза про можливість стратегічного голосування за умови будь-якої виборчої системи отримала назву «припущення Ліса-Сарторі». Своє втілення у більш математично суворому викладенні і доведенні ця теза отримала як «теорема Гіббарда-Саттерсвайта», яка констатує незахищеність будь-якої виборчої системи від стратегічного голосування, за умови що на голосування вноситься хоча б три альтернативи [129] (за змістом перетинається з «теореомою Янга-Балінського»).

Абсолютна більшість сучасних дослідників погоджуються з цим припущенням і вважають, що для будь-якої електоральної моделі існує таке критичне число N політичних суб'єктів, при виході за межі якого голоси виборців починають концентруватися лише навколо N суб'єктів. Для визначення цього числа вчені використовують різні формули, які враховують ті чи інші фактори: найбільшу відомість і популярність у наукових колах здобув «індекс ефективного числа партій», запропонований М. Лааско і Р. Таагеперою [134]. Що стосується сучасних досліджень безпосередньо ефекту стратегічного голосування, то найбільш поширеною моделлю є вивчення якогось окремого електорального кейсу або проведення лабораторних експериментів, націлених на визначення кількісного виміру феномену стратегічного голосування при різних виборчих системах. У рамках цього напрямку особливої уваги заслуговують роботи канадського вченого А. Блеіса, німецького політолога Т. Гшвенда, американців Дж. Ендерсбі та К. Шоу.

У роботі «One-round vs Two-round Elections: An Experimental Study» А. Блеіс стверджує, що рішення виборця залежить від взаємодії наступних факторів: лінійного порядку вподобань індивіду, потенційних бенефіцій від вибору альтернативи X , а не Y для кожної пари альтернатив, правил гри та очікувань відносно шансів альтернатив на перемогу (тобто очікувань щодо вподобань інших виборців – очікування щодо поведінки інших є одним з центральних елементів стратегії в теорії ігор). Блеіс пропонує спрощену кількісну модель взаємодії двох основних факторів: на «В-шкалі» (від 0 до 100) виборець відмічає ступень

вподобання альтернатив (B_1, B_2, B_3 тощо), а на «V-шкалі» (теж від 0 до 100) – шанси альтернатив на перемогу (V_1, V_2, V_3 тощо). Для кожної альтернативи розраховується число, від множення B_i на V_i – врешті, виборець обирає альтернативу з найбільшим відповідним числом, а кожен випадок, коли у цієї альтернативи не найбільше значення B_i вважається проявом стратегічного голосування [108].

А. Блеїс провів серію ігрових лабораторних експериментів з метою визначення чуттєвості до стратегічного голосування мажоритарних систем з 1 туром та 2 турами. Двом контрольним групам (21 виборець у кожній) запропоновано підряд розіграти 8 раундів «виборів» – 4 з одним туром та 4 з двома турами. Правила гри наступні: у кожному з однотипних голосувань виборцям випадковим чином присвоюється значення від 0 до 20 на шкалі; у виборах бере участь 5 кандидатів, кожному з яких присвоєно фіксоване число на цій же шкалі; за кожну одиницю шкали, що віддаляє виборця від обраного колективного переможця голосування, виборець сплачує штраф – 10 умовних одиниць (на початку гри кожен виборець отримує на свій «рахунок» певну кількість цих умовних одиниць). У ході ігрового експерименту виборці, яким були присвоєні на шкалі значення 0-3 і 18-20 дуже рідко обирали максимально наближеного до них кандидата, усвідомлюючи, що він має вкрай низькі шанси бути переможцем. Незважаючи на гіпотезу, що двотурова система повинна бути менш чуттєвою до стратегічного голосування, цей експеримент Блеїса засвідчив однаково високий ступінь схильності до голосування не за свій «перший вибір» [109]. Подібний до цього експерименту Блеїса дослід проводили американські вчені Дж. Ендсбері та К. Шоу. На відміну від Блеїса вони змінювали не тип виборчої системи, а кількість кандидатів (від 2 до 7). Їхнє моделювання стратегічної поведінки виборців також засвідчило, що найбільш захищеним від стратегічного голосування виявився «медіанний виборець», а кількісний вимір ефекту збільшується із зростанням числа кандидатів [122].

Напевно, більшу цікавість викликає інший, менш абстрактний і більш «політичний» експеримент А. Блеїса, який полягав у створенні інтернет-сайту, на якому відвідувачам було запропоновано проголосувати за кандидатів у президенти Франції при чотирьох різних виборчих системах – з одним туром, з двома турами,

схвального та альтернативного голосування. При досить великій виборці в 8000 респондентів виявилось, що майже 89% відвідувачів сайту голосували однаково («перший вибір») при усіх системах, проте близько 11% змінювали свій вибір. В цілому, однотурова система була вигідна більш сильним кандидатам, двом фаворитам (Олланд та Саркозі), і порівняльний аналіз голосування довів, що ця модель створює найбільшу мотивацію для стратегічного голосування [109].

Німецький політолог Т. Гшвенд у роботі «Comparative Politics of Strategic Voting. A Hierarchy of Electoral Systems» також задається питанням, який вплив мають електоральні системи на те, як саме голосують виборці. Гшвенд стверджує, що інституційні стимули впливають на очікування виборців, і тому частота стратегічного голосування залежить від типу виборчої системи. Дослідник пропонує розрізнявати ситуативні та диспозитивні фактори впливу на вибір: до перших Гшвенд відносить інституційні обмеження, пов'язані з прохідним бар'єром і загрозою «втрати голосу», до других – особисті очікування виборця щодо ймовірності успіху тієї чи іншої альтернативи. Гшвенд погоджується з «гіпотезою Ліса-Сарторі», переформулювавши її наступним чином: чим більшою є величина округу (M – кількість мандатів, які розігруються в ньому), тим меншим є прояв ефекту стратегічного голосування. Дослідницький проект Гшвенда полягав у тому, щоб протестувати цю гіпотезу в порівняльному контексті та визначити ієрархію виборчих систем в аспекті їхньої схильності створювати ситуативні фактори і стимули до стратегічного голосування. Проаналізувавши великий обсяг емпіричного матеріалу з результатами виборів у різних країнах світу, Гшвенд дійшов до наступної послідовності виборчих систем (авторська типологія Гшвенда наведена у порядку зростання схильності до стратегічного голосування): альтернативне голосування – системи з багатомандатними округами – системи з одномандатними округами – змішана зв'язана система без компенсаційних мандатів – змішана зв'язана система з компенсаційними мандатами [131].

Ще одним моментом, який заслуговує на увагу, є певне аналітичне «злиття» двох феноменів поведінки виборців – стратегічного голосування і ефекту приєднання до переможців («bandwagon effect»). Зокрема, на необхідності їхнього

розрізнення в роботі «Distinguishing Strategic Voting from Bandwagon Effects» наголошує корейська дослідниця К. Ю. Шер. Вона підкреслює, що «bandwagon effect» є суто психологічним феноменом, в основі якого лежить конформізм більшості виборців, їхнє бажання відчувати задоволення від перемоги свого кандидата, стати співучасниками і «емоційними бенефіціарами» результатів голосування. У той же час стратегічне голосування належить не стільки до психологічної площини, скільки до сфери суворої раціональності. Мотивацією для виборців, що голосують стратегічно, слугує бажання вплинути на результат і максимізувати корисність свого голосу. Згідно з результатами соціологічного експерименту Шер, який проводився в Англії у 2005 році, 4,43% виборців голосують не щиро, при цьому 1,58% роблять це через «bandwagon effect», а 2,85% – голосують стратегічно [159].

Таким чином, ефект стратегічного голосування виникає за умови раціоналістичності виборців, принципової наявності в них можливості самостійно створювати транзитивний лінійний порядок альтернатив (рейтинг своїх вподобань), а також можливості суб'єктивно оцінювати шанси альтернатив на перемогу. Поняття «перемога» в даному випадку є досить широким, і саме через принципово відмінні інституційні правила визначення результату у бінарній оптиці «перемога»-«поразка» в різних виборчих системах, електоральні моделі мають неоднаковий ступінь чуттєвості до ефекту стратегічного голосування. Наприклад, мажоритарні одномандатні системи створюють значно меншу мотивацію голосувати за політичних суб'єктів другого ешелону (не фаворитів), ніж пропорційні виборчі системи з низьким прохідним бар'єром. Тому наразі основний фокус більшості дослідників цього феномену налаштований на вивчення окремого національного електорального кейсу (або порівнянні декількох) і спробі кількісного розрахунку частки виборців, які голосують стратегічно.

Окрім безперспективності голосування за «безнадійних суб'єктів», вважаємо за доцільне виокремити інший аспект стратегічного голосування, якому дослідники приділяють значно менше уваги. Задля цього необхідно звернутися до категорії «зайвих голосів» – тих голосів виборців, які жодним чином не впливають на

результат розподілу мандату або мандатів, і без урахування яких фактичні підсумки залишаються незмінними. Стратегічне голосування, направлене проти «безнадійних», є практикою боротьби з «зайвими голосами», поданими за непрохідні альтернативи (ті, що не долають фактичний або формальний бар'єри). Проте є й інша категорія «зайвих голосів», які можна назвати «надлишковими». Такі «надлишкові» голоси актуалізуються в багатомандатних системах, коли «перший вибір» того чи іншого учасника голосування є фаворитом і за оцінками самого виборця набагато менше потребує додаткового голосу, ніж інша альтернатива «другого ешелону», яка імпонує виборцю та балансує на грані подолання фактичного бар'єру та здобуття мандату.

Підбиваючи підсумки, вважаємо за доцільне ще раз наголосити на актуальності та перспективності дослідження ефекту стратегічного голосування в контексті українських електоральних трансформацій. На жаль, ця тема залишається на периферії наукового інтересу вітчизняних політологів, тоді як на рівні прикладних спеціалістів і менеджерів електоральних кампаній політтехнологічний потенціал ефекту стратегічного голосування використовується вже досить давно. У той же час останні електоральні кампанії 2014-2015 років надають актуальний емпіричний матеріал для дослідження ефекту стратегічного голосування.

1.3. Процедурний аспект політологічного дослідження голосування

1.3.1. Критерії раціональності процедур голосування

Порівнюючи численні алгоритми калькуляції індивідуальних уподобань виборців – процедури голосування – ми приходимо до висновків, що одні моделі кращі за інші. При цьому будь-який порівняльний аналіз засновується на завчасно визначених критеріях. Американські дослідники Р. Кліма і Дж. Ходж у своїй роботі «The Mathematics of Voting and Elections» наводять дуже вдалий приклад: припустімо, в місті Стоквіллі 100 виборців, одного з яких звати Стен, обирають мера міста серед двох кандидатів. Пропонується наступна процедура голосування: обраним вважається той з двох кандидатів, за якого проголосував Стен. Чи можемо ми назвати таку процедуру справедливою та раціональною? Або інший варіант

процедури: обраним вважається той кандидат, за якого проголосувало менше виборців – чи видається справедливою і раціональною така модель [47, с. 16]?

На цьому прикладі дослідники показують, що оптимальна процедура голосування повинна відповідати певним критеріям – зокрема, «відсутності диктатури» (або ж рівності виборців) та «критерію монотонності» (ця умова передбачає, що кожен додатковий голос, поданий за переможця, не повинен позбавляти його перемоги). Взагалі, перехід від інтуїтивної чи локальної оцінки процедур голосування до комплексного аналізу критеріїв раціональності цих моделей відбувається у другій половині XX століття і пов'язаний з роботою К. Ерроу «Social Choice and Individual Values». У ній американський економіст формулює і обґрунтовує набір умов, яким повинні відповідати раціональні процедури голосування, після чого математично доводить, що така ідеальна процедура голосування не може існувати. У класичному формулюванні 1951 року «теорема неможливості Ерроу» має наступний вигляд: «Не існує правила голосування, яке б одночасно відповідало умовам універсальності, повноти, монотонності, незалежності від сторонніх альтернатив та не призводило до виникнення диктатури» [100, с. 50]. Через 12 років К. Ерроу вніс корективи до своєї аксіоматики: «Не існує правила голосування, яке б одночасно відповідало умовам універсальності, принципу одноголосності, незалежності від сторонніх альтернатив та не призводило до виникнення диктатури» [100, с. 76]. Аналітичний імпульс Ерроу активізував цілий дослідницький напрям, який охоплював критерії раціональності процедур голосування та можливі парадокси через невідповідність моделей цим умовам. Далі ми наводимо узагальнений список з 12 критеріїв раціональності, які в тому чи іншому формулюванні зустрічаються у різних дослідників.

«Анонімність». Під «анонімністю» розуміється принцип рівності виборців, тобто при фіксованих квотах (найпоширеніший випадок, коли кожному надається рівна кількість голосів) неважливо, хто саме обрав того чи іншого кандидата. Досить влучне визначення дають американські автори Р. Кліма і Дж. Ходж: «Якщо будь-які два виборці поміняються бюлетенями, результат від цього не зміниться» [47, с. 20].

«*Нейтральність*». У деяких джерелах цей критерій має назву «*зворотна симетрія*» і визначається наступним принципом: симетрична зміна вподобань виборців призводить до відповідної зміни результату. У більш широкому сенсі умова «нейтральності» означає рівність кандидатів.

«*Монотонність*». Ф. Страффін одним з перших звернув увагу на обов'язковість цієї умови і довів невідповідність їй моделі голосування, в якій переможець визначається простою більшістю з «другим туром». Дослідник визначає «критерій монотонності» наступним чином: «Якщо X – переможець голосування при K розкладі вподобань, то зміна думки K' на користь X не повинна позбавляти його підсумкової перемоги» [163, с. 26].

«*Транзитивність*». Принцип транзитивності означає, що якщо A перемагає B у більшості попарних голосувань, а B перемагає C , то A повинно бути обраною з поміж пари $A-C$.

«*Відповідність більшості*». Звернемося до визначення Ф. Алескерова: «Коллективне рішення повинне обрати в якості переможця того кандидата, який є найбільш бажаною альтернативою для більшості виборців» [12, с. 102]. Тобто, якщо 50%+1 виборець ставлять кандидата на перше місце у своїх лінійних порядках вподобань, то він має бути обраним. Як не дивно, але саме цей, на перший погляд фундаментальний для демократичної системи критерій, стає нездоланим бар'єром для багатьох моделей голосування.

«*Незалежність від сторонніх альтернатив*». Критерій зустрічається в багатьох джерелах і належить до класичного списку К. Ерроу. Одним з найбільш вдалих визначень, на нашу думку, є дефініція Кліми і Ходжа: «Місце A і B у підсумковому списку залежить виключно від уподобань виборців у парі A і B » [12, с. 28].

«*Критерій Парето*» (або «одноголосність»). Ця умова також з «аксіоматики Ерроу», і вона передбачає наступне: «Якщо кожен виборець вважає X кращою альтернативою за Y , то голосування не повинно обрати Y переможцем» [47, с. 29].

«*Критерій Сміта*». Критерій Сміта часто називають «послабленою» модифікацією критерію Парето або «узагальненим критерієм Кондорсе», проте ми вважаємо доцільним виокремити його. Сутність цієї умови полягає у наступному:

якщо усі альтернативи можна розділити на два комплекти А і В, такі що кожна альтернатива з А у попарному голосуванні перемаже будь-яку з В, то у підсумку переможцем не може бути обрана альтернатива з комплекту В.

«Критерій переможця Кондорсе». Умова, сформульована ще наприкінці XVIII століття класиком теорії голосування А. Кондорсе, передбачає, що альтернатива, яка перемагає в попарних порівняннях усіх інших, повинна бути обраною переможцем.

«Критерій переможеного Кондорсе». Логічним продовженням аксіоматики Кондорсе є наступна вимога до процедур: альтернатива, яка поступилася всім іншим у попарних порівняннях, не може бути обраною в якості переможця.

«Умова невіддільності». Дж. Сміт у середині 70-х сформулював ще одну вимогу до раціональних процедур голосування: якщо всіх виборців можна розділити на дві чи більше груп, переможцем у рамках кожної з них згідно процедури обрано альтернативу Х, то й вся множина виборців згідно тієї ж процедури повинна обирати переможцем альтернативу Х. Приклад невідповідності процедур цьому, на перший погляд, очевидному й дещо тавтологічному критерію, наведено в одному з наступних підрозділів («парадокс Сімпсона»).

«Незалежність від клонів». Критерій, автором якого є Н. Тайдмен, передбачає наступне: переможець не повинен змінитися при додаванні в список альтернатив невіграшного кандидата – «клоні переможця» [165]. Під «клоном переможця» Тайдмен розуміє кандидата, в якого ті ж самі або гірші результати в попарних порівняннях з усіма альтернативами, як і у переможця (при цьому «клон» поступається переможцю в попарних порівняннях).

Отже, саме на відповідність цим 12 аксіоматичним критеріям (в оригінальному списку Ерроу було вдвічі менше умов) повинна бути «протестована» будь-яка процедура голосування (з наведених нижче), що претендує на звання «раціональної».

1.3.2. Процедури голосування: порівняльний аналіз

І на рівні голосування в малих групах, і на рівні масового голосування існує велика кількість різних алгоритмів калькуляції вподобань виборців. Питання вибору

оптимальної процедури актуалізується за наявності хоча б трьох альтернатив (кандидатів). У наступному підпункті наводиться класифікація процедур голосування у відповідності до різних критеріїв, а також проведено порівняльний аналіз існуючих алгоритмів.

Дослідники виборчих систем Р. Таагепера і М. Шугарт запропонували розрізняти моделі голосування за таким критерієм, як «зміст голосу». В їхній типології це перша (з чотирьох головних) змінна, на якій ґрунтується класифікація виборчих систем, проте на нашу думку, категорія «зміст голосу» – універсальна, та цілком підходить і для процедур голосування в малих групах. За «змістом голосу» усі моделі поділяються на «категоричне голосування» (вибір однієї альтернативи з переліку), «схвальне голосування» (виборець має можливість віддати рівноцінний голос за кожен альтернативу, яку він підтримує), «кумулятивне голосування» (виборець може розподілити N голосів між альтернативами на власний розсуд) та «ординальне (або «преференційне») голосування» (виборець ранжує альтернативи згідно порядку власних уподобань) [76]. Кожна з наведених у цьому підрозділі процедур може бути віднесена до одного з цих чотирьох типів, з огляду на «зміст голосу», передбачений системою.

Важливою характеристикою також є «вага голосу»: за цим критерієм процедури голосування поділяються на «рівні» та «зважені». Яскравим прикладом «зваженого голосування» слугують збори акціонерів фірми; у політичній площині протягом довгого часу зважене голосування передбачало різну вагу голосів виборців (наприклад, через майновий або етнічний фактори). При цьому розуміння зваженого голосування як певного архаїзму є помилковим: така практика використовується й зараз, наприклад, у Раді Європейського Союзу, де вага голосу країни прямо пропорційна чисельності її населення. За іншими важливими ознаками голосування поділяється на «таємне» та «відкрите», «паралельне» та «послідовне». В абсолютній більшості сучасних виборчих систем законодавчо закріплена «таємниця голосування», головним аргументом на боці якої вважається захищеність від тиску на виборців через анонімність процедури. У той же час у відкритих системах голосування теж є власні переваги – наприклад, унеможливлення фальсифікацій і

простий алгоритм перевірки дійсності голосу. Стосовно паралельного та послідовного голосування, то дослідники сходяться на думці, що послідовні процедури менш захищені від можливостей стратегічного маніпулювання та ставлять виборців у нерівні умови, сприяючи появі «диктатора» (виборця, чия думка визначить колективне рішення). Тепер перейдемо безпосередньо до розгляду конкретних процедур голосування, роблячи акцент на їхній відповідності тим чи іншим критеріям раціональності.

«Голосування з відносною більшістю». Така процедура визнає в якості переможця кандидата, що набрав більше голосів за будь-якого іншого претендента. Більш поширеним є простий варіант процедури, коли кожен виборець віддає голос за одну альтернативу (категоричне голосування), проте можливі й складні моделі – принцип визначення переможця за відносною більшістю може застосовуватися й за преференційного чи схвального голосування. Система відносної більшості є доволі розповсюдженою процедурою, проте вона має деякі суттєві недоліки (тобто не відповідаю одній чи декільком «критеріям раціональності»). Наприклад, очевидно, що така система не задовольняє критерію «відповідності більшості» – переможець може бути небажаним для абсолютної більшості (50%+1) виборців. Звертаючись до українського контексту зазначимо, що саме процедура «відносної більшості» застосовується при виборах мерів невеликих міст (до 90 тис. виборців) і на виборах народних депутатів у одномандатних мажоритарних округах. Саме через часті випадки невідповідності результату побажанням арифметичної більшості ця процедура піддається критиці.

«Голосування з абсолютною більшістю». Очевидно, що найкращим варіантом було б голосування, в результаті якого була б обрана альтернатива, яка є першою у списку вподобань для абсолютної більшості виборців. Це не вирішує проблему представництва меншості, проте нейтралізує недолік попередньої процедури. Однак якщо ми за допомогою цієї моделі обираємо більше ніж одну альтернативу (наприклад, з поміж усіх пропозицій треба вибрати дві), така система не відповідає умові «незалежності від сторонніх альтернатив». Розглянемо приклад (у таблиці

1.3.2.1 наведені лінійні порядки вподобань для п'яти виборців: цифрами позначені виборці, літерами – альтернативи).

Таблиця 1.3.2.1.

Лінійні порядки вподобань виборців

1-й виборець	2-й виборець	3-й виборець	4-й виборець	5-й виборець
А	А	А	В	В
С	С	С	А	С
D	D	D	С	А
В	В	В	D	D

Згідно процедури, в підсумковому рейтингу альтернативи будуть розташовані так: на першому місці – А (3 голоси), на другому – В (2 голоси), третє-четверте місця ділять С і D (по 0 голосів). Умова «незалежності від сторонніх альтернатив» наголошує на тому, що місця будь-яких двох альтернатив у кінцевому списку повинні визначатися лише вподобаннями виборців саме з поміж цих двох альтернатив. Розглянемо ставлення виборців до С і В: троє (№1, №2, №3) вище оцінили альтернативу С і двоє (№4, №5) – В. Таким чином, згідно критерію «незалежності від сторонніх альтернатив» С має в кінцевому списку знаходитися вище ніж В, проте наша система голосування привела до протилежного результату. Тобто модель «абсолютної більшості» не задовольняє цьому критерію.

«Голосування з відносною більшістю і другим туром». Доволі поширеною є спроба поєднати дві попередні процедури в одну – в результаті голосування відбувається у два «тури». На першому етапі з поміж усіх альтернатив залишаються дві, що набрали найбільшу кількість голосів, на другому – виборці фіксують свої вподобання серед двох «фіналістів», таким чином переможець у більшості випадків обирається абсолютною більшістю виборців (цікавий прецедент трапився на президентських виборах в Україні в 2010 році, коли переможець так і не набрав «абсолютної більшості» через наявність у бюлетені фактично третьої альтернативи – «проти всіх»). Проте така модель видається доволі вразливою через можливість маніпуляцій: іншими словами, процедура не задовольняє «критерію монотонності». У своїй монографії на це вказав Філіп де Страффін, який в свою чергу, посилається

на американських вчених, Г. Дорона і Р. Кроніка. Саме вони ще в 1977 році детально розібрали цей критерій і ввели в науковий обіг термін «парадокс третього» [118] (він же є одним з випадків «парадоксу монотонності» [136]). Розглянемо приклад (на таблицях 1.3.2.2. – 1.3.2.3. 17 виборців поділені на 4 групи за їхніми вподобаннями).

Таблиця 1.3.2.2.

«Парадокс монотонності»: лінійні порядки вподобання виборців

6 виборців	5 виборців	4 виборця	2 виборця
A	C	B	B
B	A	C	A
C	B	A	C

Таблиця 1.3.2.3.

«Парадокс монотонності»: видозмінене вподобання двох виборців

6 виборців	5 виборців	4 виборця	<u>2 виборця</u>
A	C	B	<u>A</u>
B	A	C	<u>B</u>
C	B	A	<u>C</u>

Таким чином, з огляду на лінійні порядки вподобань виборців, до другого туру вийдуть кандидати А (6 голосів у першому турі) і В (6 голосів у першому турі). Альтернатива С до «фінального туру» не виходить, тому ми прибираємо її з лінійних порядків вподобань. У результаті голоси С відходять до А (тому що для тих п'яти виборців, що голосували за С у першому турі, А у списку вподобань стоїть вище, ніж В), і А перемагає В у другому турі (11 на 6). Проте якщо у першому турі частина виборців (а саме – два виборці, які представляють останній стовпчик у таблиці) змінить свої вподобання на користь А, то ми стаємо свідками цього «парадоксу третього». А все одно не вистачає голосів для перемоги у першому турі (8 з 17), проте у другий тур тепер виходить А і С (С, як і раніше, має 5 голосів у першому турі, а от альтернатива В втратила два голоси, має лише 4 і припиняє участь у голосуванні). У другому турі голоси В переходять до С (тому що для чотирьох виборців В С стоїть вище у списку вподобань, ніж А), таким чином С набирає $5+4=9$ голосів і перемагає А (8 голосів). Тобто, отримавши у першому турі

додаткові голоси, альтернатива А врешті втратила перемогу через «парадокс третього». Цей приклад яскраво ілюструє невідповідність процедури голосування критерію монотонності і має пряме політехнологічне втілення в реальній політиці.

«*Попарне голосування*». Послідовне попарне голосування (кожна альтернатива по черзі порівнюється з іншою, в кожній можливій парі визначається переможець, після чого результати узагальнюються), запропоноване маркізом де Кондорсе, також не відповідає усім умовам раціональності. Очевидно, що така процедура не є транзитивною. Власне, з цим пов'язаний і відомий «парадокс», коли система попарного голосування не може визначити переможця. Розглянемо приклад з трьома виборцями (А, В, С) і трьома альтернативами (Х, Y, Z). Нехай лінійні порядки вподобань кожного виборця мають такий вигляд: А: $X > Y > Z$, В: $Z > X > Y$, С: $Y > Z > X$. У такому разі для абсолютної більшості виборців (2 з 3) правомірні наступні результати попарних голосувань: $X > Y$ (завдяки порядкам А і В), $Y > Z$ (відповідно А і С), $Z > X$ (В і С). Зараз ми проілюстрували, так званий «парадокс Кондорсе» – можливість виникнення ситуації відсутності «переможця», якого визначає будь-яка модель попарного голосування, в якій хоча б три виборці обирають з поміж мінімум трьох альтернатив.

«*Система Борда*». Метод, запропонований Жаном Шарлем де Борда, передбачає відповідність кожному місцю у порядку вподобань певного числа (максимального для найбільш бажаної альтернативи і мінімального для «аутсайдера»). Як і модель Кондорсе, ця система передбачає преференційний, а не чистий категоричний тип голосування. Однак цей метод не задовольняє критеріям «відповідності більшості», «незалежності від сторонніх альтернатив» та «критерію Сміта». Російський дослідник Ф. Алескеров наводить цікавий приклад, що ілюструє залежність результату від обраної моделі голосування. Нехай участь у голосуванні беруть три виборця (А, В, С) з наступними лінійними порядками вподобань: А ($x > y > z > t$), В ($x > y > z > t$), С ($y > z > t > x$). Порівняємо можливі результати, отримані за допомогою методів Кондорсе і Борда. Згідно з першим, переможцем стане Х (тому що Х перемагає будь-яку альтернативу у попарних голосуваннях для абсолютної більшості виборців). Однак, якщо ми застосуємо систему Борда, то Х набере 9 (4 від

А, 4 від В, 1 від С) очок, а Y – 10 (по 3 від А і В та 4 від С) [12]. Це ще раз доводить, що при фіксованих лінійних порядках вподобань різні системи голосування дають різні результати.

«Система Хейра». Процедура, запропонована Томасом Хейром, є першою з цілої низки моделей «виключення альтернатив». Головним принципом таких систем є послідовне виключення найменш бажаних альтернатив, доки не залишиться одна, яка визнається «переможцем». Тобто алгоритм цього класу моделей наступний: виборці надають повні лінійні списки своїх вподобань, ранжуючи всі альтернативи, після чого результати аналізуються і виключається якась одна; далі лінійні списки вподобань автоматично корегуються з урахуванням виключення альтернативи-аутсайдера, і процедура повторюється. Томас Хейр пропонує послідовно виключати ту альтернативу, яка отримала найменшу кількість перших місць у лінійних списках вподобань виборців. Процедура продовжується, поки не залишиться лише одна альтернатива або ж один з варіантів не матиме 50%+1 перших місць.

«Система Кумбса». Аналогічна схема, проте виключенню підлягає варіант, який має найбільшу кількість останніх місць. Тобто, цей алгоритм доцільніший за «систему Хейра», якщо потрібно знайти найбільш компромісний варіант. Однак, як і попередня модель, «система Кумбса» не відповідає критерію монотонності. Суттєвим недоліком обох схем можна вважати їх занадто велику «поетапність» – багато дослідників вказують на те, що через брак інформації на початкових етапах виключеним може стати потенційно оптимальний варіант [163].

«Правило Ненсона». Ще на початку ХХ сторіччя Дж. Ненсон модифікував «систему Борда», поєднавши її з «моделлю виключення». Ненсон пропонує поетапно виключати альтернативу з найнижчим «рейтингом Борда». На жаль, це правило, як і більшість «моделей виключення», розділяє недоліки, пов'язанні з «поетапністю» (зокрема, не відповідає «умові монотонності»).

«Система Блека». Американський дослідник, Дункан Блек, запропонував поєднати моделі Кондорсе і Борда: якщо є «переможець Кондорсе» – він має бути обраним, якщо «переможець Кондорсе» відсутній – найкращу альтернативу слід

визначати за допомогою «системи Борда». Щоправда, така «симбіотична процедура» також не вирішує усіх проблем. Повернемося до прикладу, який вже був наведений вище для ілюстрації «парадоксу Кондорсе» – три виборці (А, В, С) і три альтернативи (X, Y, Z), такі що лінійні порядки вподобань кожного виборця мають вигляд: А: $X > Y > Z$, В: $Z > X > Y$, С: $Y > Z > X$. У цьому випадку «переможець Кондорсе» буде відсутній, але й «система Борда» не визначить обрану альтернативу ($X=Y=Z=4$).

«Правило Коупленда». Процедура виглядає як «пом'якшена версія» системи Кондорсе: передбачає попарні порівняння і фіксацію для кожної альтернативи різниці попарних перемог і попарних поразок. Очевидним недоліком цієї системи є нівелювання «інтенсивності перемоги» (тобто не враховується «впевненість» переваги, яку можна було б визначити як різницю «рейтингів Борда»).

«Метод Камені-Янга». Недолік «правила Коупленда», яке не фіксує «силу перемоги», намагається виправити система, запропонована Дж. Камені в 1959 році (приблизно через 20 років П. Янг математично обґрунтував, що «метод Камені» є найбільш вдалою модифікацією системи Кондорсе, і став де-факто соавтором цієї процедури). «Метод Камені-Янга» передбачає послідовне попарне порівняння кожної альтернативи з кожною та фіксацію «інтенсивності перемоги» (тобто різниці – у голосах чи відсотках – наскільки одна альтернатива «перемагає» іншу в кожній парі). Переможець визначається за отриманою матрицею, яка нагадує так звану «шахматку» – таблицю, яка застосовується в спортивних змаганнях за кругової системи (ліги чи чемпіонату).

«Метод Сімпсона-Крамера». Ще одна варіація системи Кондорсе, яка повинна визначати найкращий варіант за умови відсутності «переможця Кондорсе» (альтернативи, яка виграє в усіх попарних порівняннях). «Метод Сімпсона-Крамера» також називають «мінімаксімним методом», тому що в якості переможця він обирає ту альтернативу, сума голосів проти якої в усіх попарних порівняннях найменша. Цей алгоритм не задовольняє критеріям більшості, Сміта, незалежності від клонів, проте вважається досить вдалим вибором, якщо потрібно визначити компромісний варіант.

«Оклахомська система». Доволі цікава процедура голосування застосовувалася в 1925 році на праймеріз у штаті Оклахома (проте вже 1926 року була визнана неконституційною). Виборці в бюлетенях позначають не лише свого фаворита, але ще й «другий вибір» та «третій вибір». Якщо хтось з кандидатів набирає більше 50% голосів, він визнається переможцем. В іншому випадку до суми «перших місць» додається половина «других місць» – якщо цей підсумок більший за 50%, то кандидат визнається переможцем. За наявності більше, ніж 5 кандидатів, ця процедура може повторитися з додаванням третини «третьох місць». Цей принцип голосування було покладено в основу багатьох електоральних моделей «перехідного голосу», які ми досліджуємо в одному з наступних підрозділів.

«Метод Букліна». Алгоритм, запропонований Дж. Букліном, досить схожий на «оклахомську систему». Виборці ранжують усі альтернативи відповідно до своїх вподобань. Якщо хтось з кандидатів набирає більше за 50% «перших виборів», то він визначається в якості переможця. В іншому випадку до перших місць додаються усі другі місця, і для кожного кандидата визначається оновлена (збільшена) сума голосів. Процедура повторюється, доки хтось не набирає більше за 50% (якщо таких кандидатів двоє або більше, переможцем вважається той, у кого найбільший результат). Ця процедура не відповідає багатьом критеріям раціональності (детальніше наведено в таблиці з порівняльним аналізом наприкінці підпункту).

«Метод Балінського». М. Балінський у співавторстві з Р. Ларакі в 2007 р. запропонували оригінальну процедуру голосування, яка обирає переможцем кандидата «з найкращою медіаною». Система передбачає, що виборець повинен оцінити кожну альтернативу за п'ятибальною шкалою (щось на зразок оцінок в американських школах – «А», «В», «С», «D», «F»). Далі для кожної альтернативи визначається «медіанна точка» (50% значень варіаційного ряду повинні мати значення вищі за медіану, а 50% – нижче). Кандидат з найвищим медіанним рангом (необов'язково це буде «А») вважається переможцем. Ця модель досить схожа на «рангове голосування», де замість букв-оцінок – числова порядкова шкала [106].

«Просте схвальне голосування». «Схвальне голосування» передбачає наявність у виборця можливості підтримати голосом декількох кандидатів – навпроти кожної

альтернативи, до якої він прихильний, учасник голосування ставить відповідну відмітку. Таким чином, виборець має від 0 до N голосів, де N – кількість кандидатів, проте на кожен альтернативу можна витратити не більше одного голосу. Критики цієї системи зауважують, що вона створює додаткову мотивацію для стратегічного голосування. Варіаціями цього методу є «пропорційне схвальне», «послідовне пропорційне схвальне» [133] та «задовільне схвальне голосування» [113].

«Негативне голосування». Ця модель також заснована на «схвальному типі голосування», але її особливістю є те, що виборець використовує бінарні оцінки («+» або «-») щодо всіх кандидатів, в залежності від того, позитивно чи негативно він до них ставиться. С. Брамс та П. Фішберн запропонували цю систему в 1976 р., паралельно з тим, як Р. Вебер у той же час винайшов класичне «схвальне голосування». Серед основних переваг моделі Брамс та Фішберн особливо відзначали наступні: система дає більшу гнучкість виборцям, які мають не лише один голос, послаблює мотивацію для «чорного піару» і кампаній по дискредитації опонентів, зменшує частку виборців, які голосують нещиро, а також сприяє підвищенню явки [112].

«Метод Шульце». Одну з найсучасніших та найскладніших процедур голосування запропонував у 1997 р. М. Шульце. Модель заснована на поєднанні методу Кондорсе з теорією графів та преференційним типом голосування: виборці ранжують весь список і проставляють цілі числа від 1 до N (при N кандидатах) навпроти кожної альтернативи (при цьому, на відміну від класичного методу Борда, можна ставити однакові числа, або не оцінювати когось). Переможець визначається за допомогою концепції «непрямих перемог» (визначення так званої «сили шляхів»). Наприклад, якщо кандидат A в попарних порівняннях перемагає кандидата B , той сильніше за кандидата C і так далі (до K), то ми можемо казати, що існує «шлях» від кандидата A до K , а «сила» цього шляху дорівнює мінімальній перемозі одного з кандидатів над іншим на цьому шляху. «Силою найсильнішого шляху» від кандидата A до B називається максимум серед значень усіх можливих шляхів від A до B . Якщо цього шляху немає, то сила дорівнює нулю. Визначення переможця здійснюється при послідовному порівнянні кожної пари кандидатів: якщо сила

найсильнішого шляху від А до В більша за силу найсильнішого шляху від В до А, то вважається, що А переміг В. «Переможцем Шульце» вважається лише той кандидат, який непрямо переміг усіх інших (за аналогією з «переможцем Кондорсе») [156]. На перший погляд, система видається складною, але комп'ютерні розрахунки дозволяють дуже оперативно після отримання бюлетенів визначити переможця.

Узагальнений порівняльний аналіз відповідності вказаних 18 процедур голосування 12 критеріям раціональності наведено у таблиці 1.3.2.4.. Нумерація критеріїв: 1 – анонімність, 2 – нейтральність, 3 – монотонність, 4 – транзитивність, 5 – відповідність більшості, 6 – незалежність від сторонніх альтернатив, 7 – критерій Парето, 8 – критерій Сміта, 9 – критерій переможця Кондорсе, 10 – критерій переможеного Кондорсе, 11 – умова невіддільності, 12 – незалежність від клонів.

Таблиця 1.3.2.4.

Порівняльний аналіз процедур голосування

<i>Процедура</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>	<i>12</i>
Відносна б-ть	+	-	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-
Абсолют. б-ть	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	-
Двотурова	+	-	-	+	+	-	+	-	-	-	-	-
Кондорсе	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	-	+
Борда	+	+	+	+	-	-	+	-	+	-	+	-
Хейра	+	+	-	+	-	-	+	-	-	+	-	-
Кумбса	+	+	-	+	-	-	+	-	-	+	-	-
Блека	+	+	+	-	+	-	+	-	+	-	-	-
Ненсона	+	+	-	-	+	-	+	+	+	-	-	-
Коупленда	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	-	-
Камені-Янга	+	+	+	-	+	-	+	+	+	+	-	-
Сімпсона	+	-	+	-	-	-	+	-	+	-	-	-
Оклахомська	+	-	+	+	+	-	+	+	-	-	-	-
Букліна	+	-	+	+	+	-	+	+	-	-	-	-
Балінського	+	+	+	+	-	+	+	+	-	-	-	+
Схвальне	+	+	+	+	-	+	-	-	-	-	+	+
Негативне	+	+	+	+	-	+	-	-	-	-	+	+
Шульце	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	-	+

Таким чином, жодна з розглянутих процедур не відповідає усім критеріям раціональності. У той же час ми можемо стверджувати, що деякі процедури краще за інші. На нашу думку, традиційна модель голосування простою більшістю є однією з найменш вдалих, з огляду на те, що вона враховує лише «перший вибір», а не весь лінійний порядок вподобань виборців. В умовах поляризації позицій учасників голосування на практиці дуже часто найважливішим аспектом ухваленого рішення є його компромісний характер. Розглянемо наступний приклад (таблиця 1.3.2.5.), в якому десять виборців обирають з поміж 4 альтернатив. «А» і «В» – полярні альтернативи, які є найбільш бажаними для 4 і 3 виборців відповідно, проте по всій виборці мають великий «антирейтинг». Система простої більшості обере варіант А, який є найгіршим для 6 з 10 виборців; двотурова система обере варіант В, до якого погано ставляться (останнє чи передостаннє місце) 7 з 10. У той же час системи Борда, Кумбса і простого схвального голосування (його ми моделюємо виходячи з того, що кожен виборець «схвалює» перші дві альтернативи у своєму лінійному порядку вподобань) обирають переможцем (з досить великим відривом) найбільш компромісну альтернативу С, до якої добре ставляться всі 10 учасників.

Таблиця 1.3.2.5.

Результати голосування при різних процедурах

4 виб.	3 виб.	2 виб.	1 виб.	Більшість	2 тури	Борда	Кумбса	Схвальне
А	В	D	С	А (4)	В (6)	С (31)	С	С (10)
С	С	С	D	В (3)	А (4)	D (25)	D	А (3)
D	D	В	В	D (2)	D (-)	В (22)	В	В (3)
В	А	А	А	С (1)	С (-)	А (22)	А	D (3)

У цілому головним висновком нашого порівняльного аналізу може слугувати підтвердження «парадоксу Кондорсе», що за наявності хоча б трьох виборців та хоча б трьох альтернатив, кожна модель може призводити до ситуації, коли переможця визначити неможливо або ж до парадоксальних результатів. Парадоксам голосування присвячено окремий підпункт у другому розділі, а зараз від категорії «процедур голосування» перейдемо до близького, але все ж відмінного поняття «електоральних систем».

1.3.3. Електоральні системи як процедури масового голосування

Однією з основних категорій теорії голосування є *виборчі (електоральні) системи*. Це поняття близьке до «процедур голосування», але має низку відмінностей. Перш за все, воно обмежує коло питань, щодо яких шляхом голосування ухвалюється рішення, електоральною площиною – тобто проблемами розподілу виборних посад між кандидатами (у президенти, депутати парламенту, місцевих рад тощо); тоді як категорія «процедури голосування» видається більш широкою і такою, що не обмежується електоральною площиною. Різницю між процедурами голосування («voting system») та електоральними системами («electoral system») ми вбачаємо як на кількісному рівні (голосування в малих групах проти масового голосування, контекст прямих виборів на противагу представницькій демократії), так і на якісному (різний ступінь інформованості учасників щодо альтернатив та позицій інших, якісно різна вага голосу і схильність до стратегічного вибору). Такий поділ є в дечому даниною методологічній традиції, яка склалася у другій половині ХХ сторіччя: політична наука (зокрема, політична компаративістика) зосередилась виключно на масовому голосуванні, електоральних системах та конкретних «емпіричних кейсах», тоді як математика і теорія ігор – на процедурах голосування в малих групах і їхньому комплексному абстрактно-математичному дослідженні.

На нашу думку, такий поділ на два рівні виправданий, зокрема, з наступних міркувань: по-перше, варіативність розроблених вченими-математиками існуючих процедур голосування в малих групах набагато більша за спектр відмінних електоральних систем масового голосування. Іншими словами, за кожною системою масового голосування стоїть процедура голосування в малих групах, але не навпаки – велика кількість інноваційних процедур ще лише очікують на своє втілення в загальнонаціональному електоральному контексті. Перепоною на шляху до цього є їхня організаційна і технічна складність, велика ймовірність зустрічі з нерозумінням з боку «масового виборця» (однак у середньостроковій перспективі запровадження електронних систем голосування, ця перепона відпаде). Тому традиційний підхід порівняльної політології, який розглядає лише загальнонаціональні електоральні

системи, занадто звужує коло варіантів оптимальної моделі. Другий аргумент на користь такого поділу – велика кількість ситуацій (в політичній площині та за її межами), в яких голосування відбувається саме на рівні малої групи. Процес ухвалення рішень в них можна оптимізувати, звернувшись до альтернативних процедур, без жодних побоювань щодо технічної неможливості, великої собівартості організації чи невідповідності учасників.

Відповідно, саме процедури голосування складають «серцевину» виборчих систем як електоральних формул. Взагалі ж у категорію виборчих систем, зазвичай, включають не лише цей процедурно-електоральний контекст, а й нормативно-правові аспекти регулювання державою масових виборів на її території. Наприклад, класик української партології Ю. Шведа визначає виборчі системи як «сукупність установлених законом правил проведення виборів, регламентів здійснення конкретних процедур виборчої кампанії, способів визначення результатів голосування» [95, с. 242]. В українській науковій традиції проблематику виборчих систем першими почали розробляти не політологи, а представники юридичної науки, тому саме під їхнім впливом сформувався доволі широке розуміння електоральних систем. Один з провідних вітчизняних дослідників Ю. Ключковський визначає виборчу систему як «всю сукупність врегульованих правом механізмів і процедур виборів (від призначення виборів до оголошення результатів і реєстрації обраних)» [37, с. 13]. З альтернативними розуміннями можна ознайомитись в роботах вітчизняних дослідників [20, 51, 55, 75, 92]. Ми ж у подальшому аналізі розглядатимемо виборчі системи у «вузькому сенсі», як електоральні формули, процедури масового голосування, що являють собою способи конвертації голосів у мандат(и). Подібне тлумачення виборчих систем близьке до класичного розуміння систем як методів трансляції голосів виборців у мандати А. Лейпхарта [140].

Пошук оптимальної виборчої системи є однією з основних проблем країн з демократичним політичним режимом. На думку Б. Грофмана і Е. Рейнольдса, вибір між пропорційним і мажоритарним форматом електоральної моделі є ключовою інституціональною дилемою сучасних демократій (разом з питанням про президентську чи парламентську модель республіки та федеральний або унітарний

державний устрій) [36]. При цьому вибір електоральної системи має серйозні політичні наслідки: провідний американський дослідник М. Уоллерстейн зазначав, що нейтральних виборчих систем не існує, і будь-який спосіб підрахунку голосів призводить до результатів, що видаються сумнівними під кутом зору демократичних принципів [82]. Зважаючи на таку велику роль «правил гри», політичні суб'єкти у короткостроковій перспективі зацікавлені в маніпулюванні ними на свою користь. На цьому, зокрема, наголошує італійський дослідник Дж. Сарторі, говорячи, що в порівнянні з іншими елементами політичної системи, електоральними правилами легше маніпулювати в політичних цілях [71]. В українському контексті ця проблема набуває особливо гострого характеру: принципові зміни виборчого законодавства напередодні виборів більшість дослідників схильна розглядати саме як спробу ключових гравців маніпулювати вподобаннями виборців, а не як спосіб відшукати оптимальну модель для пропорційного представництва інтересів усіх груп громадян.

Таким чином, ми можемо виділити чотири блоки взаємопов'язаних інституціональних питань для політичних систем демократичних країн: державний устрій, формат парламентсько-президентських відносин, специфіка партійної системи і модель виборчої системи. Які цілі і завдання ставляться перед цією четвертою змінною інституційного дизайну політичної системи? На думку американського політолога Д. Горовіца, варто виділяти 6 різновидів цілей виборчої системи, а саме: «пропорційність місць голосам», «відповідальність перед виборцями», «стабільність уряду», «вибір «переможця Кондорсе»», «міжетнічне і міжрелігійне примирення» та «представництво меншин» [34]. У багатьох джерелах зосереджують увагу на двох ключових завданнях електоральних моделей – відповідність волевиявленню виборців (пропорційність) і сприяння стабільній роботі політичної системи.

Зосередимо увагу на основних підходах до типологізації електоральних систем. Традиційна хрестоматійна схема протиставлення пропорційної і мажоритарної системи (з виділенням проміжного типу – «змішаної моделі») носить дуже спрощений характер, і М. Уоллерстейн справедливо підкреслює: «Існує стільки

модифікацій виборчих систем, скільки і демократій» [82, с. 157]. Дійсно, параметрів та критеріїв для класифікації систем дуже багато. Д. Фаррелл та Е. Картер, аналізуючи загальноприйняті підходи до типологізації електоральних систем, зазначають, що вони або ґрунтуються на оцінці отриманих результатів (особливо ступеню пропорційності цих результатів), або дроблять систему на складові елементи (традиція закладена Дугласом Ре), виділяючи кожен з них в якості окремого критерію класифікації [115].

Наприклад, англо-американська дослідниця електоральних моделей П. Норріс у своєму порівняльному аналізі виборчих систем відштовхувалася від таких змінних: *загальний тип системи* (пропорційний, мажоритарний відносної більшості, мажоритарний абсолютної більшості та інші), *формула розподілу залишків* (метод Гамільтона, метод д'Ондта тощо), *розмір формального прохідного бар'єру* (відсутність такого, 3%, 5% або будь-яке інше значення), *кількість місць у парламенті* (зазначимо, що число місць може бути фіксованим чи «плаваючим», може складатися з суми місць по «мажоритарній» та «пропорційній» частинам), *орієнтовна кількість виборців*, яку представляє один депутат (частка від ділення загальної кількості виборців на кількість місць у парламенті), *розмір електорального циклу* (встановлений проміжок між черговими виборами), *індекс ефективної кількості партій* (за основу взятий «коефіцієнт Лааско-Таагепери»), *кількість округів* (єдиний загальнонаціональний округ чи декілька одно/багатомандатних округів) [147].

Незважаючи на всі переваги детального аналізу виборчих систем, проведеного П. Норріс, така кількість параметрів певним чином унеможлиблює створення класифікації з більш-менш узагальненими категоріями. На нашу думку, у контексті типологізації виборчих систем варто звернутися до моделі, запропонованої Р. Таагеперою і М. Шугартом, які виділяють три основні змінні електоральних моделей – «*зміст голосу*» (структура виборчого бюлетеню і визначення процедури голосування), «*розмір округу*» та «*порядок переведення голосів у місця*» [76] (багато в чому ця типологія запозичена з робіт Дугласа Ре). Українські дослідники М. Рибачук і Б. Райковський пропонують посилити цю класифікацію четвертою змінною

– «об'єктом голосування» (тобто за кого виборці голосують – за партію, окремого кандидата або ж одночасно і за партію, і за кандидата) [65].

Стосовно першої змінної, то прийнято виділяти 4 можливих типи голосування, які детермінують структуру бюлетеню: «*категоричне голосування*» (вибір однієї альтернативи з переліку), «*схвальне голосування*» (виборець має можливість віддати рівноцінний голос за кожну альтернативу, яку він підтримує), «*кумулятивне голосування*» (виборець може розподілити N голосів між альтернативами на власний розсуд) та «*ординальне (або «преференційне») голосування*» (виборець ранжує альтернативи згідно порядку власних уподобань). Другу змінну – «величину округу» – самі автори типології Р. Таагепера і М. Шугарт називають найважливішою характеристикою виборчої системи. Під «*величиною округу*» дослідники розуміють кількість місць, що розподіляється на виборах у даному окрузі. Наприклад, на парламентських виборах в Україні, що проходили в 2006 та 2007 році за пропорційною схемою, існував єдиний загальнодержавний багатомандатний округ з величиною $M=450$; а на останніх виборах до Верховної Ради (2012 р.) паралельно з єдиним загальнодержавним округом ($M=225$) існувало 225 одномандатних округів у регіонах. Формування округів є одним з найбільш перспективних з точки зору можливих маніпуляцій моментів підготовки до проведення виборів. Незважаючи на декларування рівного представництва усіх громадян, на практиці визначення меж округів завжди має певну похибку (в українському законодавстві допустима різниця для парламентського голосування в кількості виборців у одномандатних округах закріплена на рівні $\pm 12\%$ від еталону, а в законі про місцеві вибори це питання взагалі не врегульоване, що створює додаткові стимули для маніпуляцій). Третя змінна – «*порядок переведення голосів у місця*» – пов'язана з застосуванням різноманітних формул (методів залишків і дільників), які ми проаналізуємо в одному з наступних підпунктів.

Ще однією класичною авторською типологією електоральних систем є класифікація А. Лейпхарта, який у своєму порівняльному дослідженні 27 країн розрізняв виборчі моделі за наступними основними властивостями: «*електоральна формула*» (по-перше, мажоритарна чи пропорційна, по-друге, різні способи

забезпечення пропорційності), «розмір округу», «розмір бар'єру», «розмір асамблеї», «допоміжні властивості» (структура бюлетеню, «apparentement» як особлива форма блокування партій, malapportionment як викривлена територіальна репрезентація, особливості президенталізму) [140]. Ця модель досить подібна до типології П. Норріс, а основна відмінність полягає в увазі до специфічних властивостей систем. За допомогою цієї методологічної кальки Лейпхарт дослідив такі ефекти від різних електоральних систем, як диспропорційність, вплив на ступінь багатопартійності та на формування парламентської більшості. А у класифікації, запропонованій В. Богданором, ключовим критерієм є сама електоральна формула – відповідно всі виборчі системи поділяються на *плюралістичні* (одномандатні чи багатомандатні), *моделі абсолютної більшості* (з повторним чи альтернативним голосуванням), *квазіпропорційні* та *пропорційні* (моделі списків чи єдиного голосу, що передається) [95]. Нижче нами розглядаються універсально-шаблонні електоральні системи, віднесені до трьох великих груп (мажоритарні, пропорційні, змішані) за загальноприйнятою спрощеною типологією.

Мажоритарні системи. Саме це сімейство виборчих моделей є найдавнішим, хоча мажоритарні електоральні формули користуються великою популярністю і зараз. Серед 191 держав, які були включені до проекту порівняльного аналізу П. Норріс, 93 країни використовують ті чи інші форми мажоритарних систем [147] (щоправда, ці дані датуються 1997 р., тому можуть сприйматися як певна ілюстрація співвідношення, а не точний показник). Більш актуальні дані з таблиці виборчих систем світу англomовної вікіпедії (2014 р. оновлення) також свідчать про високу популярність цього сімейства виборчих систем [164]. Головна ідея мажоритарних систем співзвучна ідеї демократії як реалізації волі більшості.

Перший критерій внутрішнього поділу в рамках мажоритарного блоку – *кількість голосів*, необхідних для перемоги. За цією змінною можна поділити мажоритарні моделі на системи відносної, абсолютної чи кваліфікованої більшості. На парламентському рівні найбільш розповсюджений тип мажоритарних моделей – «система відносної більшості» (в англomовних текстах використовуються терміни «*plurality*» або «*first past the post*»). Виборці обирають серед кандидатів, які

балотуються в їхньому окрузі від різних партій, а переможцем вважається той, хто набрав найбільшу кількість голосів. Ця система набула популярності серед багатьох англомовних країн (а її історичне коріння походить з Великобританії). У багатьох країнах розповсюджений інший тип мажоритарної моделі – «система абсолютної більшості» («*majority*»). Переможцем вважається кандидат, який не просто набрав більше за інших, а щонайменше 50% + 1 голос. Якщо жоден кандидат не здобуває підтримки абсолютної більшості виборців, зазвичай, застосовується практика проведення «*другого туру*», до якого виходять перші два кандидата (або декілька кандидатів, що подолали встановлений бар'єр). Проте другий тур – не єдиний варіант вирішення проблеми відсутності абсолютного переможця: зокрема, на виборах мера Лондона учасники голосування зазначають ще й «другий вибір» («система додаткового голосу»), і ці «другі голоси» додається до «перших», у результаті чого й визначається переможець. Також проблема абсолютної більшості може вирішуватися за рахунок «системи вичерпного бюлетеня» або «системи умовного голосування» (схожі механізми, в яких передбачений перерозподіл «других голосів»). Модель *кваліфікованої більшості* аналогічна системі абсолютної більшості з тією різницею, що переможець має здобути певний встановлений відсоток голосів (наприклад, на виборах до італійського Сенату до виборчої реформи 2015 року цей процент складав 65%).

Другий критерій диференціації мажоритарних систем – «*зміст голосу*». Більшість моделей передбачають *категоричне голосування* (1 голос за 1 кандидата), проте особливий інтерес становлять виключення. Наприклад, в основу відомої австралійської «системи альтернативного голосування» було покладено механізм «*преференційного голосу*» (ранжування всіх альтернатив на кшталт процедури Борда). Якщо кількість переможців, що подолали квоту, менша за кількість мандатів (наприклад, жоден кандидат не набрав 50%+1 голосу в одномандатному окрузі при правилі абсолютної більшості), зі списку претендентів виключається кандидат, що посів останнє місце, а всі подані за нього голоси перерозподіляються у відповідності до структури «другого вибору» його електорату. Процедура повторюється стільки разів, скільки буде необхідно для того, щоб всі мандати були розподілені. Варто

зазначити, що системи преференційного голосування на практиці є доволі важкими для виборців – необхідність ранжувати всі альтернативи часто призводить до «donkey voting» (ефект «голосування віслюка»), коли виборець свідомо відмічає свій перший вибір, а всі інші альтернативи ранжує несвідомо (наприклад, у відповідності до їхньої нумерації в бюлетені).

Ідея «преференційного голосу» також використовується в одній з найкращих, за оцінками багатьох дослідників, виборчій моделі – «системі єдиного голосу, що передається» (STV). На загальнонаціональному рівні вона застосовується, зокрема, в Ірландії і на Мальті, проте незважаючи на незначну розповсюдженість, відзначається максимальною раціональністю (через мінімізацію диспропорційності її часто відносять до пропорційних, а не мажоритарних систем). Доволі детальний опис цієї оригінальної системи наводить М. Фаррелл у своїй роботі «Electoral Systems. A Comparative Introduction». Особливість системи – намагання максимально «корисно» використати кожен голос, тобто запобігти «втраті голосів» (під «втраченим голосом» розуміється, наприклад, відданий за кандидата чи партію, що врешті не здобувають жодного мандату, або за кандидата/партію, яка вже здобула максимум мандатів в окрузі і кожен наступний голос для неї є надлишковим). Механізм «переадресації втрачених голосів» реалізується двома способами: «надлишкові голоси», віддані за переможців (тих, хто вже подолав «квоту Друпа»), віддаються пропорційно на користь «другого вибору», зазначеного в бюлетенях, рівно як і голоси, віддані за «аутсайдерів» (послідовне виключення кандидатів з найменшою кількістю «перших голосів») також переадресуються на користь «другого вибору» [125]. Окрім категоричного та преференційного змісту голосу, деякі системи передбачають «кумулятивне голосування» (розподіл N голосів між альтернативами). Такі моделі називаються «системами блокового голосування» (кількість голосів дорівнює кількості мандатів округу) або «системами обмеженого блокового голосування» (кількість голосів у виборця більша за один, але менша за кількість мандатів).

Відповідно, третім елементом диференціації мажоритарних систем є *розмір округу* – традиційна одномандатність (яка сполучається з правилом відносної чи

абсолютної більшості) або багатомандатність (з правилом відносної більшості, де по одному мандату здобувають M перших місць, а у виборця може бути N голосів, де $1 \leq N \leq M$). Класичним прикладом багатомандатності при одному голосі є «система єдиного голосу, що не передається» (SNTV). Найбільш відоме її застосування в Японії, на виборах до «палати радників» парламенту. Ця модель дозволяє партіям висувати по декілька кандидатів в окрузі, що ставить політичні сили перед дилемою: максимальне «розпорошення» голосів між партійними кандидатами збільшує ризики непотрапляння до парламенту всіх, проте залишає можливість здобуття декількох мандатів в окрузі. Цікавою варіацією SNTV є «система біномінального голосування». Вона використовувалася в Чилі за часів володарювання А. Піночета (також відоме застосування в Польщі 1980-х р.). Модель передбачає поділ на двомандатні виборчі округи та балотування списків із двох кандидатів від кожної партії. При цьому виборець має лише один голос, який подається за одного конкретного кандидата. У разі якщо список-переможець (сума голосів за двох кандидатів зі списку) хоча б у два рази переважає найближчого переслідувача, то мандати отримують двоє представників цього списку. Якщо подвійної переваги немає, то мандати отримують двоє кандидатів (з різних списків) з максимальними результатами. Очевидно, що в умовах існування домінантної партії та електорального авторитаризму така модель біномінального голосування може посилювати вплив правлячої сили, створюючи ефективні бар'єри для конкурентів.

Пропорційні системи. Сукупна кількість країн, в яких використовуються різновиди пропорційної виборчої системи, майже дорівнює числу держав з мажоритарними моделями. У той же час пропорційні системи з'являються відносно пізніше (друга половина XIX ст.) – Дж. Коломер вбачає в цьому певну реакцію на суспільно-станові зміни і поглиблення соціальної фрагментації в Європі XVIII-XIX століть [116]. Той факт, що протягом XX сторіччя все більше країн зверталися до пропорційних моделей, С. Роккан пов'язує з актуалізацією проблем етнічних та релігійних меншин, а також зростанням впливу робітничого класу і загальною інклюзивною логікою електорального процесу [153]. Головна ідея пропорційних систем дуже гармонізує з ідеєю представницької демократії як такої: вплив

політичних партій у парламенті має кількісно відповідати їх підтримці в суспільстві (цей ідеал залишається недосяжним, зокрема, й через арифметичні викривлення як на рівні диспропорційності результатів, так і на рівні нелінійного розподілу індексів впливу в коаліціях). Однак деякі дослідники ставлять питання щодо можливостей та доцільності репрезентації як ідеалу. Наприклад, М. Фаррелл підкреслював, що представництво існує водночас в багатьох вимірах, і скільки б ми не виділили критеріїв диференціації населення країни, стільки вимірів репрезентації отримали б. Тобто, керуючись логікою представництва, ми повинні забезпечити представництво в парламенті чоловіків і жінок у співвідношенні, що відповідає демографічному становищу в державі, «робітничого класу» і «середнього класу», різних національностей, різного віку, міського та сільського населення тощо. І вся ця репрезентація повинна відбуватися одночасно, тоді як накладання такої кількості вимірів диференціації фактично унеможлиблює досягнення цієї мети [125]. У схожій тональності щодо проблематики пропорційності і представництва відгукуються Б. Грофман і Е. Рейнольдс: «Пропорційність не обов'язково виступає найважливішою характеристикою виборчої системи» [36, с. 31]. У той же час об'єктивно еволюція виборчих систем відбувається за траєкторією інклюзивності, від мажоритарних – до пропорційних моделей, і на це варто зважати. Диференціювати пропорційні виборчі системи можна за допомогою наступних декількох критеріїв.

По-перше, це *кількість округів*. За цим критерієм пропорційні моделі поділяються на системи з *єдиним загальнонаціональним округом* та системи з декількома *багатомандатними округами*. Для перших характерне голосування виборців за єдиний партійний список (або окремих кандидатів із нього при відкритих списках), для других – наявність «регіональних списків» у кожному з багатомандатних округів. Варто підкреслити, що «регіональні списки» дозволяють забезпечити відносно більший зв'язок депутатів з виборцями і округами, проте призводять до більшої диспропорційності. Часто невеликі багатомандатні округи є елементом маніпулятивної стратегії консервації парламенту, тому що автоматично призводять до дуже високих реальних бар'єрів (на відміну від моделі загальнонаціонального округу).

Другий критерій диференціації пропорційних систем – *тип партійного списку*. Розрізняють моделі з «закритими списками», які передбачають визначення черговості кандидатів у списку самою партією (відповідно, актуалізується поділ на «прохідну» та «непрохідну» частини списку в залежності від електорального потенціалу партії). Протилежний тип – «відкритий список» – допускає можливість впливу виборців на черговість кандидатів у списку. Голосуючи за партію та за конкретного кандидата в її списку, виборець змінює черговість і персональний склад здобувачів мандатів, на які має право партія згідно результатів виборів. У більшості випадків виборець має вписати в бюлетень порядковий номер обраного кандидата або його фамілію. У той же час наслідком запровадження відкритих списків часто стає суттєве зростання кількості зіпсованих бюлетенів, що відкриває широке поле для маніпуляцій, або деякі парадоксальні ефекти, пов'язані з небажанням частини виборців надавати преференційний голос окремому кандидату (наприклад, це може посилювати позиції кандидатів, прізвища яких в алфавітному порядку розташовані вище). При «відкритому списку» важливу роль грає рівень відомості конкретних кандидатів, однак у «партійних босів» завжди залишається вплив на персональний склад майбутньої фракції (часто відсутність голосу за конкретного кандидата законодавчо інтерпретується як згода з черговістю, визначеною партією). Іншим способом збереження впливу «партійних босів» є так звані «напіввідкриті списки», які виносять за дужки внутріпартійних рейтингів частину «закріплених» кандидатів (на місцевих виборах 2015 року в Україні «закріпленим» був лише один кандидат-флагман, частіше ця кількість коливається від 2 до 5 в залежності від розміру округу). У багатомандатних округах іноді застосовується «квазісписочна пропорційна система», коли результат списку партії визначається як сума голосів, поданих за кандидатів із цього списку. Натомість найбільшу «свободу» виборець отримує при «вільному списку» (модель «*panachage*»), який дозволяє йому змішувати кандидатів із різних партійних списків.

Третій критерій диференціації – *метод пропорційного розподілу мандатів*. Мова йде про використання різних формул для обрахунку справедливої кількості мандатів, яку здобули партії. Прийнято виділяти дві групи таких методів –

«залишків» та «дільників». До першого блоку відносяться формули Хейра (Хара), Гогенбаха-Бішофа, Друпа; до другої – методи д’Ондта, Сент-Лагює, Імперіалі, «датський метод» (насправді варіацій і модифікацій значно більше). Найбільш простим є «метод Хейра» (або «метод Гамільтона») – саме він використовується і в сучасній Україні (алгоритм передбачає обчислення кількості «цілих мандатів», після чого кожен наступний мандат отримує партія з найбільшою дробною часткою у залишку). Детальний аналіз цих формул та ефектів від їхнього застосування з точки зору стратегій маніпуляцій наводиться нами в одному з наступних підпунктів.

По-четверте, пропорційні системи розрізняються в залежності від наявності та розміру формальних прохідних *бар’єрів* (а також розміру фактичних бар’єрів, що впливає з кількості мандатів в окрузі). Формальні бар’єри майже завжди потрапляють до діапазону від 0 (наприклад, у Нідерландах) до 10% (Туреччина), однак у системах з регіональними багатомандатними округами функцію реальних бар’єрів виконують «арифметичні бар’єри». Ми детально аналізуємо проблематику прохідних бар’єрів у підрозділі «Стратегічне маніпулювання в електоральних системах». Існує ще багато процедурних змінних, протилежні значення яких створюють нові модифікації пропорційних виборчих систем. Наприклад, «*apparentment*» (особливі виборчі блоки), які дозволяють партіям виставляти різні списки, а потім після голосування об’єднувати результати в один. Схожий механізм – «*electoral fusion*» – передбачає можливість перебування кандидата в списках декількох партій одночасно. У низці скандинавських країн та Німеччині розповсюдженою є норма «компенсаційних мандатів», за допомогою яких мінімізується ефект диспропорційності в багатомандатних округах: системи з компенсаційними мандатами часто називають «дворівневими» («*two-tier system*»), тому що розподіл мандатів відбувається в два етапи – спочатку в регіональних округах, потім на загальнонаціональному рівні [121]. «Зміст голосу» також є актуальною змінною для пропорційних виборчих систем – наприклад, у 2010 році М. Кілгур розробив модель «пропорційного схвального голосування», яка, щоправда, поки не використовувалася на загальнонаціональних виборах у жодній країні [133].

Змішані системи. Ці електоральні моделі намагаються поєднати в собі пропорційну та мажоритарну складову, розраховуючи зберегти позитивні наслідки від застосування обох. Прийнято розрізняти «незв'язані (паралельні) змішані системи» та «зв'язані» (або «пропорційні персоніфіковані»). У першому випадку (доречі, ці формули дуже популярні на пострадянському просторі, і саме така модель є чинною в Україні) система МММ («*Mixed Member Majoritarian*») складається з мажоритарної частини (частіше за все *FPTP* в одномандатних округах, але можливі й інші варіації) та пропорційної. Певна частина мандатів розподіляється за підсумками голосування в рамках мажоритарної складової, інша частина – на пропорційній основі (в Україні це співвідношення – 50% на 50%, а, наприклад, у Мексиці – 60% на 40% на користь мажоритарної зі спеціальним уточненням, що партія не може здобути в підсумку більше ніж на 8% більше місць, ніж набраний нею відсоток у пропорційно-партійній частині). Відповідно основними критеріями диференціації змішаних незв'язаних систем є конкретні формули кожної з двох складових, а також баланс мандатів між мажоритарною і пропорційною частинами.

Цікавий порівняльний аналіз змішаних зв'язаних та паралельних виборчих систем наводиться Р. Мозером в статті «*Mixed Electoral Systems and Electoral System Effects: Controlled Comparison and Crossnational Analysis*». Зокрема, акцент робиться на різних траєкторіях партійної інституціоналізації при зв'язаних та незв'язаних моделях у посткомуністичних країнах [145]. У той же час багато дослідників взагалі вважають некоректним віднесення змішаної зв'язаної системи («*Mixed Member Proportional*») до сімейства «змішаних моделей», вбачаючи в ній підтип пропорційної системи. Широку відомість ця система отримала завдяки використанню на парламентських виборах у Німеччині, Новій Зеландії, Угорщині, Болівії, Лесото. Розглянемо її алгоритм на прикладі Німеччини. Базова кількість мандатів – 598, при цьому територія країни поділяється на 299 одномандатних округів. Виборець має два голоси: перший подається за один з регіональних закритих списків партій, другий – за кандидата від партій (або незалежного), який балотується в його окрузі. До розподілу мандатів допускаються лише ті партії, які здобули понад 5% голосів у загальнонаціональному розрізі або перемогли хоча б в 3

округах (це правило не стосується партій національних меншин). Всі мандати розподіляються у відповідності до результатів партій у пропорційній частині. Кожна з партій, що пододала бар'єр, отримує свою частку місць X , яка заповнюється першочергово кандидатами від партії, які перемогли в своїх округах. Якщо Y – число переможців від партії в округах, менше за X (відсоток, здобутий за пропорційною частиною, помножений на базову кількість мандатів – 598), то після «мажоритарників» мандати розподіляються між членами земельних списків. Більш цікава протилежна ситуація: якщо переможців-мажоритарників Y виявилось більше за X , то вони все одно всі потрапляють до парламенту, а різниця ($X - Y$) називається «компенсаційними мандатами» для цієї партії. Очевидно, що через необхідність надати мандат всім мажоритарникам від такої партії для всіх інших політичних сил викривляється (у гірший бік) пропорція їхнього представництва, тому задля збереження цієї репрезентації вони також отримують право на «компенсаційні мандати» (через них кількість місць у парламенті не є постійною величиною).

Змішана зв'язана система досить вдало позбавляється мажоритарного диспропорційного ефекту (тому що кількісно мандати розподіляються лише за пропорційною складовою), але при цьому кожен округ має свого представника, який здобув перемогу на відповідній території, що зберігає зв'язок депутатів із виборцями. Доречі, місцеві вибори в Україні 2015 року відбулися за системою, яка багато в чому відповідає цьому пропорційно-персоніфікованому формату (у деяких джерелах ідея внутріпартійного рейтингу і одночасного голосу називається «local lists», а саму кальку системи для парламентського рівня в Україні вже пропонували в 2002 році, і вона відома як «законопроект Гавриша-Йоффе-Дашутіна» [48]).

Таким чином, починаючи з 60-70-х років ХХ сторіччя значно актуалізувався напрям порівняльних досліджень функціонування виборчих систем у різних країнах (процеси утворення нових національних держав внаслідок розпаду СРСР також сприяли значному зростанню інтересу до теми вже в 90-х роках). Необхідність узагальнення та систематизації емпіричного матеріалу призвела до розробки дослідниками низки авторських класифікацій виборчих систем, параметрами яких виступали складові елементи або характеристики підсумкових ефектів

електоральних моделей. Можливі типології виборчих систем ґрунтуються на декількох критеріях (зазвичай, їхня кількість коливається від 3 до 10), проте задля зручності іноді допустимо й використання спрощеної класифікації, яка поділяє усі моделі на три великих «сімейства» – мажоритарні, пропорційні та змішані. Наприклад, Дж. Сарторі запропонував найбільш лаконічний критерій диференціації систем, з огляду на кінцеві результати: «У мажоритарних системах «переможець отримує все», а в пропорційних системах – двоє і більше переможців» [71, с. 28].

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

Ухвалення колективних рішень шляхом голосування є невід’ємною частиною політичного процесу в країнах з демократичним режимом. Політична інституціоналізація голосування відбувається в IX-VIII ст. до н.е. у Давній Греції, після чого протягом тисячоліть проходить еволюція інституту голосування – воно поширюється на все ширший простір ухвалення рішень, реалізується шляхом різноманітних модифікованих процедур, до нього допускається все більше учасників. У ході дослідження, проведеного в першому розділі дисертаційної роботи, нами був опрацьований великий обсяг проблематики: зокрема, розглянуті класичні та сучасні теорії голосування, методологія відповідних досліджень, а також існуючі процедури голосування і їхнє втілення на масовому рівні в форматі електоральних систем. Основні висновки сформульовані нижче, у наступних тезах.

1. Усі наукові рефлексії щодо проблематики голосування пропонується класифікувати в рамках 6 основних підходів – «електорально-просторового», «формально-математичного», «формально-правового», «політико-економічного», «політико-компаративістського», «політико-соціологічного». У відповідному підпункті ми охарактеризуємо кожен з цих підходів – його авторів і видатних представників, методологічні особливості, дослідницький фокус та основні висновки. У рамках міждисциплінарного комплексного підходу, який було обрано і обґрунтовано для нашого дослідження, зроблено орієнтир на всі ці напрями (з мінімальним залученням правового підходу як такого, що має найменше точок перетину з проблемним полем нашої роботи). Методологічною особливістю

сучасних західних теорій голосування є максимальне залучення кількісних методів – у нашій роботі це знайшло своє відображення в застосуваннях індексів Галлахера, Лааско-Таагепери, Голосова, методів статистичного аналізу, а також розробці власних формул для дослідження регіональної неоднорідності електорального простору, специфічних електорально-просторових відносин подібності, антагонізму та спадкоємності політичних проектів,

2. Виходячи з першочергової важливості процедурного аспекту голосування, нами було досліджено 18 систем для калькуляції індивідуальних вподобань виборців. Ці моделі для голосування в малих групах, які виступають своєрідним фундаментом для електоральних систем масового голосування, були нами протестовані на відповідність 12 «критеріям раціональності», що знайшло своє відображення у відповідному порівняльному аналізі. Дослідження засвідчило, що жодна з систем не відповідає усім умовам – ці висновки корелюють із «теоремами про неможливість» Ерроу, Гіббарда-Саттеруейта, Янга-Балінського. Однак деякі системи в залежності від конкретного контексту можуть давати кращі результати за інші: наприклад, при голосуванні в малих групах для ухвалення оптимальних рішень доцільно використовувати преференційні чи схвальні процедури (на противагу категоричним, які враховують лише «перший вибір», а не весь лінійний порядок вподобань виборців).

3. Близька до процедур голосування категорія «виборчих систем» обмежує коло питань, щодо яких ухвалюється колективне рішення, електоральною площиною – тобто проблемами розподілу виборчих посад між кандидатами. У компаративістській перспективі досліджень електоральних систем як процедур масового голосування домінують дві стратегії класифікації виборчих формул – за очікуваними результатами від їхнього запровадження (критеріями виступають, перш за все, пропорційність, стабільність уряду, вплив на партійну систему тощо) або за структурними елементами (розмір виборчого округу, кількість округів, «зміст голосу», метод конвертації голосів у мандати тощо). Нами були досліджені основні виборчі системи, які прийнято відносити до трьох великих груп – мажоритарних, пропорційних та змішаних. Більшість з існуючих систем засновані на принципі

категоричного голосування, і на противагу ним особливої уваги заслуговують преференційні моделі на кшталт «альтернативного голосування» або «системи єдиного голосу, що передається». На нашу думку, найбільш перспективними є напрями електоральної інженерії, пов'язані з виборчими системами на основі преференційних та схвальних процедур голосування (на відміну від дуже обмеженого профілю вподобань, який фіксується категоричним голосуванням). У середньостроковій перспективі запровадження масового електронного голосування проблема технічної складності процедур перестане бути суттєвою перепорою на шляху якісної оптимізації електоральних формул.

Таким чином, у першому розділі розв'язані такі наукові завдання:

- систематизація існуючих класичних і сучасних теорій голосування та визначення оптимальних теоретико-методологічних засад дослідження;
- порівняльний аналіз процедур голосування та визначення впливу процедурного аспекту на ухвалення колективних рішень;
- класифікація електоральних систем як процедур масового голосування.

Результати даного розділу опубліковані у роботах [5, 7, 10, 11].

РОЗДІЛ 2. ПРОЦЕДУРНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ГОЛОСУВАННЯ

2.1. Парадокси та патології процедур голосування

2.1.1. Парадокси голосування: мотиваційно-процедурний вимір

У першому розділі вже було зазначено, що застосування різних процедур голосування при ідентичних уподобаннях виборців може призводити до зміни результатів, а також може впливати на саму поведінку і стратегії учасників голосування. У рамках цього підпункту ми зупинимось на мотиваційних парадоксах голосування виборців, а у наступному – систематизуємо парадокси голосування, які є механічним наслідком недосконалості будь-якої процедури агрегування індивідуальних вподобань у колективне рішення. Методологічно цей «мотиваційно-процедурний» рівень відноситься до політико-економічної традиції досліджень голосування (в рамках теорії соціального вибору), тоді як «арифметично-процедурний» – більше відповідає формально-математичному підходу.

Історично перші дослідження парадоксів голосування датуються останніми двома десятиріччями XVIII століття і пов'язані з постатями двох французьких академіків – маркіза де Кондорсе та Шарля де Борда. «Парадокс Кондорсе» є, напевно, найвідомішим прикладом парадоксів голосування, і саме він у 1785 році заклав певну традицію критичного аналізу процедур виборів. Сплеск інтересу до парадоксів голосування у новітній історії політичної науки припадає на другу половину XX ст.. Після узагальнення «теореми про неможливість», зробленого К. Ерроу в 1951 році, спостерігається суттєве збільшення кількості і поглиблення якості досліджень, які розробляється в рамках теорії соціального вибору, економічної теорії, електоральної соціології, соціальної філософії, політології та, зокрема, теорії голосування. Серед авторів цього періоду та сучасних дослідників особливої уваги заслуговують роботи Е. Даунса, М. Олсона, Дж. Бьюкенена, Г. Таллока, В. Рікера, Д. Саарі, Х. Нурмі, Дж. Енскомб, Д. Лейплі, Г. Дорона, Р. Кроніка, Ф. де Страффіна, Т. Левантакіса, Д. Фелзентала, М. Маковера, П. Фішберна та С. Брауна. Варто відзначити внесок у розробку теми економістів, математиків та

політологів з Вищої Школи Економіки – перш за все, Р. Нуреев, А. Заостровцева, Ф. Алескерова, В. Вольского, О. Карпова, Д. Шварца.

Розгляд мотиваційних парадоксів голосування доцільно почати з центрального питання, яке в 1957 році сформулював Е. Даунс у класичній для політичної науки роботі «An Economic Theory of Democracy»: навіщо виборці голосують? Аналізуючи виборчий процес в економічних категоріях конкуренції на політичному ринку та виходячи з постулату раціональності виборців, Даунс приходять до висновку, що процес голосування є виправданим лише тоді, коли ймовірність того, що голос індивіда стане вирішальним, помножена на блага, які принесе індивіду перемога обраного ним політичного суб'єкту, вища за витрачені на голосування ресурси (час, гроші тощо) [119]. Іншими словами, раціональний виборець порівнює очікувану корисність від перемоги різних політичних суб'єктів, а потім оцінює вагу власного голосу і свій можливий вплив на ситуацію. «*Парадокс виборця*» полягає в тому, що ймовірність того, що голос індивіда стане вирішальним, дуже мала – вона, наприклад, в десятки разів менша за вірогідність потрапити під машину на шляху до виборчої дільниці. Тому центральним мотиваційним парадоксом голосування є сам той факт, що виборці беруть участь у голосуванні.

Для вирішення цього парадоксу є щонайменше три очевидні шляхи – послабити умову суворої цілі-раціональності, послабити орієнтацію лише на власну вигоду виборця або ж запропонувати альтернативу формулу розрахунку корисності, яка б дозволяла розцінювати голосування як раціональний вчинок. На перетині цих шляхів у другій половині ХХ сторіччя виникало багато гіпотез, які «виправдовували» акт голосування. Наприклад, «примирити» раціональність з голосуванням за допомогою введення додаткових змінних, які б збільшували корисність від акту голосування для виборців. Одними з перших цю гіпотезу «смаку до голосування» запропонували В. Рікер та П. Ордешук. Ідея «психологічних вигод» від голосування в тій чи іншій формі з'являється у багатьох дослідників. Схожий напрям обґрунтування запропонували Р. Гудін та В. Робертс: їхня концепція «етичного виборця» передбачає розрізнення «егоїстичних» та «альтруїстичних» мотивацій. Тобто, не відкидаючи постулат раціональності індивіду, дослідники

приписують виборцю наявність «етичних вподобань» – зокрема, «громадського обов'язку». Інший підхід у середині 70-х років запропонували Дж. Фереджон та М. Фіоріна: їхня концепція «мінімаксного жалю» виходить з того, що виборець намагається «застрахувати» себе від дуже великих психологічних втрат, якими обернеться для нього поразка вподобаного кандидата чи партії, особливо якщо їй можна було запобігти, взявши участь у голосуванні. Той же автор М. Фіоріна запропонував й інше пояснення, в якого значно більше прихильників серед дослідників: виборець голосує не для того, щоб вплинути на результат виборів, а щоб висловити свою позицію, виразити себе [57].

Власне, в аналітичному сенсі усі ці концепції мають дуже обмежений прогностичний потенціал та не є науковими з точки зору «критерію верифікації» К. Поппера (будь що можна пояснити бажанням виборця «виразити себе» або «смаком до голосування» – і звичайне голосування, і протестне, і ухилення від політичної активності). Ці концепції також вступають у протиріччя з теорією «стратегічного голосування», яка наводилась у підпункті 1.2.3.. Як і будь-які концепції «встановлення емоційного зв'язку з кандидатом або партією», пояснення на зразок моделі Фіоріни значно послаблюють умову раціональності, фактично пориваючи з економікоцентричною раціональною парадигмою (так званою «рочестерською школою»). Якщо відкинути раціоналістичний детермінізм, то пояснення парадоксів голосування виборців можна знайти в рамках соціологічної («колумбійської») та психологічно-соціологічної («мічиганської») моделі, які розвивалися у другій половині ХХ сторіччя паралельно з економіко-раціоналістичним напрямом. Участь або ухилення від голосування виборців пояснюється за допомогою аналізу таких соціологічних факторів, як статус, релігія, місце проживання, або ж категорій на кшталт «ідентичності», «лояльності», «прихильності».

Класичний «парадокс Даунса», який констатував ірраціональність участі в голосуванні, у 1965 році посилюється «парадоксом Олсона». У роботі «The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups» М. Олсон досліджує логіку колективних дій, знаходячи раціональне пояснення ухиленню від активності неорганізованих індивідів навіть за умови наявності у них спільних інтересів. Дещо

модифікована інтерпретація «парадоксу Олсона» у вітчизняному науковому просторі більш відома як «ефект безбілетника». «Парадокс» зводиться до того, що кожен із раціональних індивідів, аналізуючи власні ресурсні видатки на групову активність та можливі вигоди від неї, намагається реалізувати стратегію ухилення від активності при споживанні її результатів. Іншими словами, факт наявності у раціональних індивідів спільних інтересів, які б вони могли задовольнити разом, не тільки не призводить до участі в колективній дії, а й навпаки відштовхує від неї [149]. Олсон пояснює цей парадокс за допомогою категорії «суспільних благ», які все одно отримуватиме індивід.

Розглянемо умовний приклад: група зі 100 підприємців одного профілю домагається зниження податків; витрати на лобіювання – $1X$ для кожного учасника, результат – залежатиме від активності учасників (скасування податків, якщо заплатять всі 100 підприємців, зниження на 99% – за умови сплати від 99 учасників, на 98% – при сплаті $98X$ тощо). Раціональною вигратною стратегією для кожного підприємця буде не сплачувати власний внесок і очікувати на зниження податків на 99%. У той же час, якщо цією логікою скористаються всі 100 учасників, колективна дія не відбудеться взагалі, і податки залишаться на тому ж рівні. Ця ілюстрація «парадоксу Олсона» легко переноситься на електоральну площину: фактично, коли політичні суб'єкти напередодні дня голосування намагаються мобілізувати своїх прихильників, вони «борються» не тільки з «парадоксом Даунса» (логіка – «мій голос нічого не вартий»), але й з парадоксом Олсона (логіка – «я за нього, але він і так виграє»). Для кожного з виборців, який високо оцінює шанси суб'єкта, перемога якого є для індивіда бажаною, раціонально відмовитись від особистої участі. У той же час поширення цієї логіки на всіх виборців, впевнених у перемозі цього кандидата, призводить до «краху колективної дії» і відсутності «суспільного блага».

Таким чином, класичні мотиваційні парадокси Даунса та Олсона показують, що раціональні виборці, які інформовані щодо процедури ухвалення колективного рішення та наявності інших учасників голосування (відповідно, «ваги» свого голосу), швидше, оберуть стратегію ухилення від участі. На відміну від концепції стратегічного голосування, яка в парадигмі раціоналізму обґрунтовує «нещирий

вибір» та максимізацію корисності голосу, логіка Даунса-Олсона з різних сторін підводить до раціональності абсентеїзму – вкрай актуальної для сучасної України проблеми, дослідження якої наводиться в третьому розділі.

2.1.2. Парадокси голосування: арифметично-процедурний вимір

Починаючи з кінця XVIII сторіччя, дослідники констатували, що відомі їм процедури голосування в деяких випадках можуть призводити до парадоксальних результатів. На відміну від мотиваційно-процедурних парадоксів, «арифметичні» є суто технічним, механічним наслідком процедур голосування, який може актуалізуватися за певної поведінки виборців. У цьому підпункті ми систематизуємо конкретні приклади парадоксів голосування, виявлені різними дослідниками. Під арифметичними парадоксами будемо розуміти випадки, при яких модель голосування не відповідає одному з «критеріїв раціональності», наведених у підпункті 1.3.1., або всі ті випадки, при яких інструментально раціональні суб'єкти ухвалюють ірраціональне колективне рішення через особливості процедури вибору (це більш широке визначення краще підходить для парадоксів Сена та Малишевського).

«*Парадокс Кондорсе*». Загальноприйнятим визначенням «парадоксу Кондорсе» вважається наступне: «За умови наявності хоча б трьох альтернатив і хоча б трьох виборців колективний порядок уподобань може виявитися не транзитивним, навіть якщо кожен з індивідуальних порядків уподобань виборців транзитивний» [100, с. 8]. Іншими словами, за певного волевиявлення виборців можлива ситуація при якій процедура голосування не виявлятиме переможця. Кондорсе сформулював і довів цей парадокс для двох знайомих йому на той час процедур – традиційної моделі ухвалення рішень простою більшістю, а також для запропонованої самим Кондорсе системи (її зміст полягає у визначенні переможця за допомогою попарного порівняння усіх альтернатив).

Розглянемо приклад з трьома виборцями (А, В, С) і трьома альтернативами (Х, Y, Z). Нехай лінійні порядки вподобань кожного виборця мають такий вигляд: А: $X > Y > Z$, В: $Z > X > Y$, С: $Y > Z > X$. У такому разі для абсолютної більшості виборців (2 з

3) правомірні наступні результати попарних голосувань: $X > Y$ (завдяки порядкам А і В), $Y > Z$ (відповідно А і С), $Z > X$ (В і С). Колективний порядок вподобань має «циклічний» (тобто не транзитивний вигляд) $X > Y > Z > X$ і призводить до парадоксального результату, унеможливаючи визначення переможця. Варто зауважити, що за вказаних лінійних порядків уподобань виборців переможця не може визначити не лише система простої відносної більшості та метод Кондорсе, але й всі моделі, засновані на паралельному (на противагу послідовному) голосуванні.

Таблиця 2.1.2.1.

«Парадокс Кондорсе»

Місце	А	В	С
№1	Х	Z	Y
№2	Y	Х	Z
№3	Z	Y	Х

«Парадокс переможця Кондорсе». Цей парадокс ще наприкінці XVIII сторіччя було відкрито Ш. Борда – саме французький академік виявив, що «переможець Кондорсе» (альтернатива, обрана методом попарних порівнянь) може не збігатися з переможцем, обраним за традиційною системою простої більшості. У таблиці 2.1.2.2. наведено приклад такої можливої невідповідності, доведеної до крайнощі. Переможцем за системою простої більшості є альтернатива «А», яка набирає 12 голосів з 25 можливих (у другого місця, альтернативи «В» – 7 голосів, у останнього місця альтернативи «С» – лише 6 голосів).

Але якщо ми проведемо попарні порівняння (метод Кондорсе), то виявиться, що альтернатива «А» поступається альтернативі «В» («А» краще за «В» для $5+7=12$ виборців, але гірше для $7+6=13$ виборців), а також альтернативі «С» (теж 12 на 13). Більше того, альтернатива «С» перемагає у попарному порівнянні альтернативу «В» (14 на 11). Таким чином, у зазначеному випадку «переможець Кондорсе» (альтернатива «С») посідає останнє місце за системи простої більшості, а переможець за системою простої більшості (альтернатива «А») – останнє місце при застосуванні методу Кондорсе.

Таблиця 2.1.2.2.

«Парадокс переможця Кондорсе»

Місце	5 виборців	7 виборців	7 виборців	6 виборців
№1	А	А	В	С
№2	В	С	С	В
№3	С	В	А	А

«Парадокс переможеного переможця». Цей парадокс стосується послідовного, а не паралельного голосування – тобто таких процедур, за яких альтернативи ставляться на голосування неодноразово. Його зміст зводиться до наступної тези: можлива така структура голосування, заснована на методі попарних порівнянь Кондорсе, яка оберє в якості переможця альтернативу, що односторонньо поступає іншій альтернативі (тобто метод послідовного попарного порівняння не відповідає критерію односторонності та критерію «аутсайдера Кондорсе»). У таблиці 2.1.2.3. наведено приклад лінійних порядків уподобань виборців та структури голосування (послідовності постановки альтернатив на попарне голосування), за якою альтернатива «Z», яка односторонньо поступає альтернативі «X», стає переможцем.

Таблиця 2.1.2.3.

«Парадокс переможеного переможця»

1-й	2-й	3-й	W _____
W	Y	X	X _____ => W _____
X	W	Z	Y _____ => Y _____
Z	X	Y	Z _____ => Z – переможець
Y	Z	W	

«Парадокс Борда». У багатьох джерелах під «парадоксом Борда» розуміють доведену академіком Ш. Борда можливість невідповідності результатів голосування за системою простої більшості та методом Кондорсе. Проте на нашу думку, більш доцільним є використання найменування «парадокс Борда» щодо системи голосування, яку запропонував сам Ш. Борда. Парадокс полягає в тому, що

виключення зі списку голосування альтернативи, яка програє, може змінити переможця [137]. Приклад наведено у таблиці 2.1.2.4. – 7 виборців голосують за список із 4 кандидатів. Розрахунок за системою Борда ставить на перше місце альтернативу «D» (20 очок), на друге місце – «A» (19 очок), на третє – «B» (18 очок), і на четверте місце – «C» (13 очок).

Припустімо, що альтернативу «C» («аутсайдера») виключено зі списку кандидатів: у такому разі кожен «перший вибір» отримуватиме 3 очки, «другий вибір» – 2 очки, а «третій вибір» – 1 очко. Тепер розрахунок за системою Борда (при тих самих лінійних порядках уподобань семи виборців, але вже без альтернативи «C») виводить на перше місце кандидата «B» (15 очок), на друге – «A» (14 очок), і лише на третє – попереднього переможця, «D» (13 очок). Таким чином, виключення зі списку голосування «аутсайдера» – альтернативи «C» – кардинально вплинуло на результат при незмінних уподобаннях виборців: переможець «D» через відсутність «C» опинився на останньому місці.

Таблиця 2.1.2.4.

«Парадокс Борда»

1-й	2-й	3-й	4-й	5-й	6-й	7-й
A	B	A	D	B	B	D
D	A	D	C	A	A	C
C	D	C	B	D	D	B
B	C	B	A	C	C	A

«Парадокс монотонності». Ще одна кардинальна зміна результатів голосування ілюструється «парадоксом монотонності» (у деяких джерелах його ж позначають як «парадокс третього» або «no-show paradox»). Цей парадокс виникає як наслідок порушення вимоги монотонності, що висувається до раціональних процедур голосування: тобто, за умови отримання додаткових голосів переможець програє. Цей парадокс досить вдало ілюструють приклади з використанням системи абсолютної більшості, яка передбачає проведення другого туру, якщо жоден кандидат не набрав 50%+1 голос.

Подібний приклад наведено у таблицях 2.1.2.5. та 2.1.2.6.: на першій зображені лінійні порядки вподобань 17 виборців у стартовій ситуації, на другій – видозмінені порядки (додаткові голоси для переможця – зміни ілюструються останнім стовпчиком таблиці). За умови вподобань, наведених у таблиці 2.1.2.5., альтернативи «А» і «В» отримують по 6 голосів (у «С» – лише 5) і виходять до другого туру, в якому «А» впевнено перемагає (11 голосів проти 6, за рахунок того, що «А» є «другим вибором» прихильників кандидата «С»).

Припустімо, що в першому турі двоє виборців (останній стовпчик) змінили свою думку на користь кандидата «А». Тоді альтернатива «А» отримує 8 голосів (цього все одно недостатньо для перемоги в першому турі), «В» – 4, а «С» – 5. У другий тур виходять «А» і «С», і в ньому перемогу здобуває саме «С» (9 голосів проти 8, за рахунок того, що «С» є другим вибором прихильників кандидата «В»). Таким чином, отримані в першому турі додаткові голоси позбавили альтернативу «А» перемоги.

Таблиця 2.1.2.5.

Лінійний порядок уподобань («парадокс монотонності»)

6 виборців	5 виборців	4 виборця	2 виборця
А	С	В	<u>В</u>
В	А	С	<u>А</u>
С	В	А	С

Таблиця 2.1.2.6.

Змінений порядок уподобань («парадокс монотонності»)

6 виборців	5 виборців	4 виборців	2 виборця
А	С	В	<u>А</u>
В	А	С	<u>В</u>
С	В	А	С

«Парадокс Енском». Британський філософ-аналітик Е. Енском у 1976 році математично обґрунтувала можливість ухвалення колективного рішення щодо декількох питань за процедурою абсолютної більшості, при якому, водночас,

абсолютна більшість виборців залишиться незгодною з абсолютною більшістю вирішених питань. Таблиця 2.1.2.7. ілюструє «парадокс Енском». Нехай п'ять виборців голосують з приводу трьох питань (X, Y, Z), відповідь на які може бути схвальна («+») чи негативна («-»). У таблиці наведено голосування кожного з п'яти виборців по кожному з трьох питань, а також колективне рішення, ухвалене за системою абсолютної більшості (останній рядок таблиці). У підсумку на «питання X» і «питання Z» була дана схвальна відповідь (3 з 5 виборців «за»), а на «питання Y» – негативна (3 з 5 – проти).

Тепер порівняємо отримане колективне рішення з голосуванням кожного окремого виборця. Виявляється, що для більшості виборців (перших трьох) підсумок голосування несприятливий, тому що лише по одному питанню їхня думка співпала з рішенням, тоді як по двох – ні. Таким чином, за наявності хоча б трьох питань, які виносяться на «бінарне» (за / проти) голосування, і хоча б п'яти виборців, можлива ситуація, коли колективне рішення буде суперечити волевиявленню більшості виборців по більшості питань.

Таблиця 2.1.2.7.

Уподобання виборців (парадокси Енском та Острогорського)

	Питання X	Питання Y	Питання Z	Згода
1-й	+	+	-	1/3
2-й	-	-	-	1/3
3-й	-	+	+	1/3
4-й	+	-	+	3/0
5-й	+	-	+	3/0
Рішення	+	-	+	

«Парадокс Острогорського». На нашу думку, «парадокс Острогорського» є логічним продовженням «парадоксу Енском». Перед його викладенням варто зробити зауваження: сам класик руської політології М. Острогорський у такому вигляді його ніколи не формулював. Парадокс наприкінці 90-х р. ХХ ст. математично обґрунтували сучасні дослідники теорії голосування Х. Нурмі [148] та Дж. Келлі [132], тоді як назва лише вшановує пам'ять видатного вченого. Знову

звернемося до таблиці 2.1.2.7. і припустімо, що замість прямого волевиявлення щодо цих трьох питань, п'ять виборців обирають з двох кандидатів («А» і «В»), кожен з яких має свою програму по цим трьом питанням. Програма кандидата «А» є повним відображенням колективного вибору (А: $X=+$, $Y=-$, $Z=+$), тоді як програма кандидата «В» – її протилежністю (В: $X=-$, $Y=+$, $Z=-$). Парадокс полягає в тому, що голосування обере переможцем саме кандидата «В» (за нього віддадуть свої голоси перші три виборці), а не кандидата «А», програма якого є їхнім колективним вибором. Узагальнюючи, варто зазначити, що «парадокс Острогорського» схематично ілюструє фундаментальне протиріччя між прямою та представницькою демократією.

«Парадокс Сена». Індійський дослідник, Нобелівський лауреат з економіки А. Сен на початку 70-х років виявив так званий «ліберальний парадокс» голосування. «Ліберальне припущення» А. Сена полягає в тому, що відносно деяких пар альтернатив рішення повинні прийматися виключно тими суб'єктами, яких вони прямо стосуються [157]. Проте Сен довів, що колективне рішення, узгоджене з цією «ліберальною вимогою», у підсумку може суперечити інтересам усіх учасників. Розглянемо приклад: нехай є два гравці «А» і «В», які обирають з трьох альтернатив «х», «у», «z». При цьому гравця «А» прямо стосуються альтернативи «х» і «z», гравця «В» – «у» і «z». Лінійний порядок вподобань «А» – $P(A): z > x > y$; лінійний порядок вподобань «В» – $P(B): x > y > z$. З огляду на те, що гравця «А» прямо стосуються лише альтернативи «х» і «z», для ухвалення колективного рішення ми повинні зафіксувати відношення $P(A): z > x$. Аналогічно фіксуємо відношення альтернатив, які прямо стосуються гравця «В»: $P(B): y > z$. Колективне рішення повинно відповідати вимозі транзитивності, тому матиме наступний вигляд: $y > z > x \Rightarrow y > x$. Але якщо ми співставимо його з лінійними порядками вподобань обох гравців, то побачимо, що і для «А», і для «В» бажаним є прямо протилежний варіант: $x > y$. Таким чином, отримане протиріччя доводить, що не існує правила агрегування індивідуальних вподобань у колективне рішення шляхом голосування, яке б відповідало «ліберальній умові Сена», критерію одноголосності та

транзитивності. У більш розширеному вигляді (2 гравці та 4 альтернативи) цей парадокс інколи називають теоремою про «Паретівського ліберала».

«*Парадокс Малишевського*». При оцінюванні тих чи інших процедур голосування, зазвичай вважається, що вірогідність парадоксів, незахищеність системи від стратегічного маніпулювання і схильність моделі обирати нерациональні, нерепрезентативні рішення на пряму пов'язана з поняттям «виборчої квоти» – тобто, необхідної кількості голосів для ухвалення рішення. Наприклад, правило абсолютної більшості (виборча квота – 50%+1), очевидно, дає більшу репрезентацію вподобань виборців, ніж процедура простої більшості. Однак сучасний дослідник О. Малишевський доводить, що будь-яка виборча квота, відмінна від 100% (одноголосності), залишає місце для парадоксальних наслідків голосування.

Таблиця 2.1.2.8. ілюструє «парадокс Малишевського». Припустимо, що є четверо гравців («А», «В», «С», «D»), у кожного з яких є певна стартова кількість ресурсів (перший рядок таблиці). Окрім них є головуєчий, який пропонує гравцям варіант перерозподілу ресурсів, для ухвалення якого потрібно 75% голосів (тобто 3 з 4 гравців повинні бути зацікавлені). Гравці відповідають традиційним для теорії ігор вимогам інструментальної раціональності і керуються лише ситуативною вигодою (тобто, гравець «А» підтримає пропозицію головуєчого тоді й тільки тоді, коли запропонована після перерозподілу кількість ресурсів буде для нього більшою, ніж нинішня). На першому кроці головуєчий пропонує перерозподіл, який дуже не вигідний для гравця «D» (1 замість 14), але покращує баланс трьох інших гравців («А», «В», «С»), завдяки голосам яких ухвалюється відповідне рішення. На другому кроці повторюється аналогічна ситуація вже проти гравця «С», на третьому – проти «В», на четвертому – проти «А». У підсумку послідовність рішень, ухвалених шляхом голосування з досить великою виборчою квотою (75%), призводить до втрати стартових позицій усіма учасниками. Очевидно, що подібний приклад можна навести для п'яти гравців і квоти 80%, та й взагалі для будь-якого розміру виборчої квоти. Таким чином, «парадокс Малишевського» доводить, що навіть великий

розмір виборчої квоти при голосуванні може призвести до ухвалення кінцевого колективного рішення, яке б суперечило інтересам усіх учасників.

Таблиця 2.1.2.8.

«Парадокс Малишевського»

	A	B	C	D
Стартові позиції	11	12	13	14
1 крок	12	13	14	1
2 крок	13	14	1	2
3 крок	14	1	2	3
4 крок	1	2	3	4

«Парадокс Сімпсона». Наступні шість наведених прикладів вважаємо за доцільне об'єднати в групу «парадоксів репрезентації». У 50-х роках ХХ сторіччя Е. Сімпсон повторно відкрив (його майже на півсторіччя випередив математик У. Юл) статистичний парадокс, наслідки якого у 70-80-х роках активно досліджувались у рамках теорії голосування. Інша назва цих статистичних випадків – «парадокс об'єднання» – краще відповідає сутності явища: якщо ми маємо хоча б дві групи ознак, у кожній з яких наявна ідентична тенденція, то при об'єднанні груп тенденція може змінитися на прямо протилежну. У 1983 р. дослідники теорії голосування П. Фішберн та С. Брамс першими вивели «парадокс Сімпсона» з суто статистичної площини і детально проаналізували його електоральний вимір (перейменувавши в «Multiple-Districts Paradox») [112].

Наведемо приклад «парадокса Сімпсона» (таблиці 2.1.2.9. – 2.1.2.11.). У двох округах виборці обирають з-поміж трьох (тих самих) кандидатів за системою абсолютної більшості (якщо жодна за альтернатив не набирає 50%+1 голос, то переможець визначається у другому турі). У таблицях наведені лінійні порядки вподобань виборців: так, для 160 виборців першого округу P(160): $A > B > C$, для жодного P(0): $A > C > B$, для 143 – P(143): $B > A > C$ тощо. У першому окрузі в другий тур виходять кандидати «А» (160 голосів) і «С» (285 голосів), де переможцем стає «А», який здобуває 303 голоси (завдяки тому, що він є «другим

вибором» 143 виборців кандидата «В»). У другому окрузі після першого туру вибуває кандидат «С» ($324 < 339 < 357$), а в другому турі перемагає кандидат «А» ($339 + 285 > 357 + 39$). Таким чином, і в першому, і в другому окрузі переможцем стає кандидат «А». Тепер припустімо, що два округи об'єднали в один (таблиця 2.1.2.11.). Кандидат «А» у першому турі отримує 499 голосів, кандидат «В» – 500, а кандидат «С» – 609. Тобто кандидат «А» навіть не потрапляє до другого туру (в якому перемогу здобуде «В»). Таким чином, об'єднання двох округів при незмінних уподобаннях виборців та фіксованій процедурі голосування кардинально змінило результат волевиявлення.

Таблиця 2.1.2.9.

Уподобання виборців округу №1 («парадокс Сімпсона»)

Округ №1 (588 виборців)					
160	0	143	0	0	285
А	А	В	В	С	С
В	С	А	С	А	В
С	В	С	А	В	А

Таблиця 2.1.2.10.

Уподобання виборців округу №2 («парадокс Сімпсона»)

Округ №2 (1020 виборців)					
257	82	0	357	285	39
А	А	В	В	С	С
В	С	А	С	А	В
С	В	С	А	В	А

Таблиця 2.1.2.11.

Уподобання виборців нового округу («парадокс Сімпсона»)

Новий об'єднаний округ (1608 виборців)					
417	82	143	357	285	324
А	А	В	В	С	С
В	С	А	С	А	В
С	В	С	А	В	А

«Парадокс референдуму». Ще одним яскравим прикладом «парадоксів репрезентації» є «парадокс референдуму». Автор цього уявного експерименту, сучасна дослідниця Х. Нурмі, в своїй класичній роботі «Voting Paradoxes and How to Deal with Them» пропонує наступний приклад. Припустімо, що в державі з 3 мільйонами виборців рішення ухвалюються більшістю голосів у парламенті з 200 депутатів, обраних в одномандатних мажоритарних округах (розмір кожного – 15 тисяч). Окрім голосування в парламенті з особливо важливих питань скликається консультативний референдум. На таблиці 2.1.2.12. наведено вподобання виборців у кожному окрузі: в округах №1 – №167 по 7 тисяч прихильників певної ініціативи і по 8 тисяч негативно налаштованих виборців, в округах №168 – №200 всі виборці одногосно підтримують ініціативу.

Таким чином, сукупні результати референдуму: 1664000 (55,5%) а – «за», 1336000 (44,5%) – «проти». Проте більшість парламентарів, обраних в округах №1 – №167, спираючись на переважно негативне ставлення до ініціативи у своїх округах, проголосують у парламенті «проти» [148]. Цей приклад яскраво ілюструє можливе протиріччя між прямим волевиявленням і опосередкованим (представницьким) – у цьому, на нашу думку, «парадокс референдуму» має багато спільного з «парадоксом Острогорського». «Парадокси репрезентації» – напевно, найбільш розповсюджений у політичній практиці тип арифметичних парадоксів голосування. Випадок, аналогічний за суттю до уявного експерименту Х. Нурмі, стався у 2001 році США, і кардинально вплинув на світову політику. На президентських виборах Дж. Буш отримав на 0,5 млн. голосів менше, ніж його опонент Е. Гор, але саме через «парадокс репрезентації», закладений в американську виборчу систему, був обраний президентом США (доречи, це був четвертий подібний випадок в історії США).

Таблиця 2.1.2.12.

«Парадокс референдуму»

Ініціатива	Ставлення в округах	
	№1, №2, №3 ... №167	№168, №169 ... №200
За	7000	15 000
Проти	8000	0

«*Парадокс Алабами*». Наступний «парадокс репрезентації» спонтанно виник саме в політичній практиці США, а не як продукт теоретичних досліджень вчених. Парадокс «Алабами», як і «населення» та «нового штату», пов'язаний з використанням «методу Гамільтона» для визначення квоти штатів у парламенті. У 1882 році Бюро перепису США підготувало таблицю з квотами всіх штатів для різної сумарної кількості парламентарів (від 275 до 350). Згідно з цими даними, при сукупній чисельності в 299 депутатів штат Алабама мав стандартну квоту 7,646, що при перерозподілі залишкових мандатів дорівнювало 8 депутатським місцям. Проте при збільшенні палати представників до 300 депутатів, стандартні квоти деяких інших штатів зростали більше, ніж у Алабами, і тому штат здобував лише 7 місць. Таким чином, складалася парадоксальна ситуація, при якій збільшення сукупної кількості мандатів призводило до втрати депутатського місця окремим штатом [47].

«*Парадокси населення*». У 1902 році Бюро перепису підготувало нову таблицю з квотами штатів, детальний аналіз якої виявив ще два ймовірних парадокси. По-перше, розрахунки засвідчили, що при ідентичній сумарній кількості місць штат Вірджинія втрачає один мандат у порівнянні з попереднім розподілом, а штат Мен – здобуває. Ситуація здалася розробникам таблиці абсурдною саме через те, що населення штату Вірджинія у відсотковому відношенні в порівнянні з попереднім розподілом зросло більше, ніж у штату Мен – цей приклад у теорії голосування дістав назву «парадокс населення» [47].

«*Парадокс нового штату*». У 1907 році до складу США було приєднано 46-й штат – Оклахому. Конгрес ухвалив рішення збільшити сумарну кількість мандатів, щоб новий штат отримав квоту, відповідну чисельності виборців – у підсумку кількість місць була збільшена з 386 до 391. Перерахунок квот для усіх штатів виявив, що додавання нового штату і депутатських місць, які йому належать, впливає на розподіл між іншими штатами (збільшує квоти одних та зменшує квоти інших) [34]. Не в останню чергу через парадокси «Алабами», «населення» та «нового штату» на початку ХХ сторіччя в США відмовилися від заснованого на розрахунку стандартних квот «методу Гамільтона» (який й досі використовується в Україні).

Наведені в цьому підпункті арифметичні парадокси голосування виникають незалежно від волі учасників голосування, тому що є механічним наслідком обраної процедури. У той же час розуміння природи цих парадоксів і їх основних закономірностей відкриває зацікавленим суб'єктам шлях до стратегічного маніпулювання результатами волевиявлення і ухваленим колективним рішенням. Жодна модель голосування не є стовідсотково захищеною від арифметичних парадоксів, проте у деяких систем схильність до подібних випадків вища, ніж у інших. Невідворотність виникнення, зокрема, парадоксів репрезентації у загальному вигляді є наслідком «теореми про неможливість» К. Ерроу [100].

У 70-80-х роках ХХ сторіччя дослідниками було математично доведено ще дві теореми, які пояснюють неминучість виникнення парадоксів голосування: теорема Гіббарда-Саттертуейта [129] та Янга-Балінського [105]. Остання більш пристосована до теорії голосування та політичної науки, тому наведемо її формулювання: «Метод розподілу не може одночасно відповідати правилу квоти та не призводити до парадоксів» [105, с. 17]. Власне, наслідком теореми Янга-Балінського є твердження, яке заперечує принципову можливість процедур голосування забезпечувати «чисту репрезентацію». Розуміння відсутності і принципової неможливості існування ідеальної моделі голосування після робіт Ерроу та Янга-Балінського є загальноприйнятим, а основний фокус сучасних досліджень у цьому напрямку зосереджено на комп'ютерному моделюванні голосування за різними процедурами та кількісному оцінюванні вірогідності виникнення тих чи інших парадоксів.

2.1.3. Диспропорційність як патологія виборчих систем

У рамках наступного підпункту викладені результати дослідження диспропорційності представницьких органів, сформованих із застосуванням тих чи інших виборчих систем як процедур масового голосування. Під диспропорційністю розуміється властивість виборчих систем, що полягає у кількісній невідповідності результатів розподілу мандату (або мандатів у випадку з виборами до представницьких органів) повній структурі електоральних вподобань виборців. У тій чи іншій мірі диспропорційність властива всім електоральним моделям: будь-яка

обрана система певним чином викривляє результати волевиявлення (на користь «великих» чи «малих» партій, «однорідних» чи «неоднорідних» тощо). Американські математики М. Балінський та П. Янг одними з перших дійшли невтішних висновків щодо можливості ідеального пропорційного представництва. В опублікованій ними на початку 80-х років XX сторіччя роботі «Fair representation» математично обґрунтовується неможливість існування системи пропорційного представництва, яка б розподіляла мандати в повній відповідності до волевиявлення виборців [105]. Цей висновок («теорема Янга-Балінського») цілком узгоджується з логікою сформульованої ще раніше «теореми неможливості» К. Ерроу [100] та «теореми Гіббарда-Саттерсвайта», яка констатує незахищеність усіх виборчих систем від стратегічного голосування (за наявності хоча б трьох альтернатив) [129].

Серед основних детермінант кількісного рівня диспропорційності парламенту – процедура голосування, розмір представницького органу (кількість мандатів), а також природний (арифметичний) та формальний (юридичний) прохідний бар'єри. Проаналізуємо диспропорційність представницьких органів влади і місцевого самоврядування на українському кейсі, щоб виявити основні закономірності процедурного впливу конкретних електоральних моделей на цей показник. Квантифікацію диспропорційності пропонуємо здійснювати за допомогою «індексу Галлахера», опис якого наводиться в підпункті 1.2.1..

Нижче наведені результати розрахунків «індексу Галлахера» для Верховної Ради 3-8 скликань, а також обласних рад усіх регіонів України зразка 2010 та 2015 років (джерело електоральної статистики – [61]). У випадках застосування змішаної виборчої системи розраховувались індекси LSq_1 для оцінки частини виборів, що відбулася за пропорційної системи, та LSq_2 – для аналізу співвідношення голосів, відданих за партію по багатомандатному округу, та фактичного кількісного складу фракцій. У таких випадках саме LSq_2 , а не LSq_1 , на нашу думку, дає об'єктивну інформацію про реальну диспропорційність. Наостанок зробимо одне зауваження суто процедурного характеру: М. Галлахер проводив розрахунки у відсотках, а не частках (наприклад $(V_i - S_i) = 30 - 32$, а не $0,30 - 0,32$). Для порівняння з базою Галлахера краще, щоб індекси були величинами одного порядку.

Таблиця 2.1.3.1.

Розрахунок диспропорційності ВРУ 8 скликання (LSq₁)

Партія	Відсоток голосів (V_i)	Відсоток місць (S_i)	$(V_i - S_i)^2$
Народний Фронт	22,14	28,44	39,75
Блок Порошенка	21,82	28,00	38,19
Самопоміч	10,97	14,22	10,58
Опозиційний Блок	9,43	12,00	6,60
РПЛ	7,44	9,78	5,47
Батьківщина	5,68	7,56	3,52
LSq ₁	7,21		

Таблиця 2.1.3.2.

Розрахунок диспропорційності ВРУ 8 скликання (LSq₂)

Партія	Відсоток голосів (V_i)	Розмір (%) фракції (S_i)	$(V_i - S_i)^2$
Народний Фронт	22,14	19,39	7,59
Блок Порошенка	21,82	35,46	186,08
Самопоміч	10,97	7,33	13,26
Опозиційний Блок	9,43	9,46	0,00
РПЛ	7,44	4,96	6,13
Батьківщина	5,68	4,49	1,41
LSq ₂	10,36		

За аналогічними алгоритмом нами були розраховані індекси диспропорційності для попередніх скликань Верховної Ради, а також сукупні (середні арифметичні від показників усіх регіонів) індекси диспропорційності обласних рад останніх двох скликань (обраних у 2010 та 2015 роках).

Таблиця 2.1.3.3.

Індекси диспропорційності ВРУ 3-8 скликань та обласних рад

1998 (MMM, 4%)		2002 (MMM, 4%)		2006 (PR, 3%)	2007 (PR, 3%)	2010 (MMM, 3%)		2012 (MMM, 5%)		2014 (MMM, 5%)		2015 (MMP, 5%)
LSq ₁	LSq ₂	LSq ₁	LSq ₂	LSq	LSq	LSq ₁	LSq ₂	LSq ₁	LSq ₂	LSq ₁	LSq ₂	LSq
10,81	2,29	7,79	8,83	8,51	4,46	12,08	18,32	2,33	13,32	7,21	10,36	4,49

Умовні позначення в таблиці характеризують тип виборчої системи, за якої у відповідному році відбувалися вибори: MMM (Mixed Member Majoritarian) –

паралельна змішана модель, PR (Proportional representation) – пропорційна система, MMP (Mixed-member proportional representation) – пропорційна персоналізована електоральна формула (або змішана зв'язана). Також у таблиці зазначено розмір формального прохідного бар'єру, встановленого для пропорційної частини виборів.

Загальна тенденція, яку ілюструє таблиця, може бути сформульована наступним чином: пропорційні моделі (застосовані на парламентських виборах 2006 та 2007 років PR та використана на місцевих-2015 пропорційна персоналізована система) призводять до меншого викривлення результатів, ніж змішані електоральні формули з мажоритарною частиною. Єдине виключення з цієї логіки – кейс 1998 року, коли спостерігався «мажоритарний вирівнюючий ефект» (через перемогу в 117 з 225 округів позапартійних самовисуванців). Індекс диспропорційності тим вищий, чим більша сума голосів подана за партії, які не подолали прохідний бар'єр. Втім, прямого зв'язку між індексом диспропорційності та розміром бар'єру не спостерігається. На нашу думку, це частково пов'язано з ефектом «стратегічного голосування»: при високих бар'єрах відносно більша частина виборців голосує не за свій «перший вибір», шанси якого сумнівні, а когось з максимально наближених до нього фаворитів, і голоси концентруються навколо крупних суб'єктів.

Перейдемо до аналізу диспропорційності обласних радах 2010 та 2015 років обрання. У «додатку А» наводяться відповідні розрахунки. Зупинимось для початку на екстремальних значеннях індексу диспропорційності в обласних радах 2015 року обрання. Мінімальне значення індекс приймає в Тернопільській обласній раді (1,07), тоді як максимальне – в Рівненській облраді (8,30) та Київській міській раді (13,35). Мінімального значення індекс диспропорційності набуває за умови потрапляння до представницького органу усіх суб'єктів, за які проголосували виборці – саме така ситуація спостерігається в Тернопільській облраді. Такі випадки більш ймовірні за умови відсутності формального прохідного бар'єру. Теоретично можлива повна репрезентація (індекс диспропорційності рівний 0), якщо кількість голосів виборців дорівнює кількості мандатів у представницькому органі. Максимальному значенню індексів диспропорційності відповідають ситуації з великою кількістю голосів, поданих за суб'єктів, що не подолали бар'єр.

Однак повернемося до результатів місцевих виборів-2010, диспропорційність яких виявилася найбільшою за всю електоральну історію незалежної України. Сукупний показник диспропорційності створених обласних рад дорівнює 18,32, тоді як в окремих регіонах він перевищив позначку 25. Головним інституційним чинником такого високого рівню диспропорційності, безумовно, виступає наявність мажоритарної складової у виборчій системі. Традиційно головним бенефіціаром від застосування мажоритарної складової є партія влади – це легко прослідкувати на векторах диспропорційності Верховної Ради 2002 року обрання (президентська «За Єдину Україну» при 11,7% загальнонаціональної підтримки перемогла у відносній більшості одномандатних округів і разом з самовисуванцями сформувала найбільшу парламентську фракцію), 2012 та 2014 років (аналогічні приклади викривлення на користь президентських сил – «Партії Регіонів» і «Блоку Порошенка» відповідно). Вигода від мажоритарної складової на місцевих виборах для партії влади ще більша (як і від механізму «зв'язаного голосу», застосованого на виборах-2015). У «додатку Б» проілюстровано вигоду для «Партії Регіонів» від диспропорційності обласних рад 2010 року обрання.

З 27 регіонів партія влади здобула підтримку абсолютної більшості виборців (50%+1) лише в Донецькій та Луганській областях, проте завдяки ефектам диспропорційності та мажоритарній складовій електоральної формули одноосібно взяла під контроль 13 рад. Ще в 6 облрадах фракція ПР здобула 44-50% місць і мала можливість довести цю кількість до однопартійної більшості індивідуальними домовленостями з окремими депутатами. Середній розмір фракцій ПР в обласних радах виявився в 1,83 рази більшим за результат партії у пропорційній частині голосування (тобто, показник її реальної підтримки виборцями). Варто зауважити, що в Тернопільській області та в Києві місцеві вибори проводились раніше (2008-2009 рік) за чистою пропорційною системою.

Власне, саме перехід до змішаної моделі на місцевих та парламентських виборах (2010 і 2012 роки відповідно) ми вважаємо ключовим інституційним механізмом «узурпації влади», яку українські дослідники зазвичай пов'язують, перш за все, з відміною Конституційним судом «політичної реформи» і наділенням

президента більшими повноваженнями постфактум. Диспропорційність електоральних уподобань результатам формування представницьких органів не суперечить правовим нормам, проте була й залишається маніпулятивним інструментом збереження влади демократичним шляхом за умови втрати підтримки. Контроль електоральних правил надавав і надає партії влади суттєвої стратегічної переваги, дозволяючи кардинально змінювати результати виборів навіть за фіксованих політичних вподобань виборців. Яскравим прикладом такого викривлення волевиявлення можна вважати й парламентські вибори-2012, на яких за пропорційною частиною «демократичні сили» здобули близько 55% підтримки, але через мажоритарну складову не змогли сформувати більшість. Ідея «зв'язаного голосу» за кандидата та партію, застосована на виборах-2015, також вписується в цю логіку намагань партії влади штучно утримувати потрібний результат при стрімкому падінні підтримки серед виборців. При можливих іміджевих втратах від спроб наполягти на збереженні дискредитованої мажоритарної складової, ідея «зв'язаного голосу» та розрахунок на «ефект ототожнення» партії з (у той чи інший спосіб) кооптованими до команди президента популярними місцевими кандидатами видаються вдалою і досить оригінальною відповіддю влади на внутрішні електоральні виклики.

Отже, підсумовуючи результати дослідження, можна зробити наступні висновки. По-перше, диспропорційність представницьких органів як невідповідність результатів розподілу мандатів повній структурі електоральних вподобань виборців є загальною патологією всіх виборчих систем. Однак кількісно ця диспропорційність може приймати дуже різні значення, що залежить, насамперед, від обраної електоральної формули (не тільки від неї – наприклад, ще від ступеню фрагментації електорального поля, типу партійної системи тощо). Загальний тип системи (пропорційна, змішана, мажоритарна) і розмір формального прохідного бар'єру – це дві основні характеристики, якіпливають на кількісний вимір диспропорційності обраних органів. По-друге, квантифікація диспропорційності за допомогою розроблених дослідницьких індексів видається актуальною методологічною знахідкою, яка у вітчизняній політичній науці ще не представлена

на належному рівні. Подібне залучення специфічних кількісних методів збагачує аналіз політичного процесу і робить його більш об'єктивним. Серед іншого, розрахунок індексів диспропорційності важливий не лише для порівняльного аналізу представницьких органів чи виборчих систем, але й може слугувати непрямым індикатором стратегічного маніпулювання з боку влади. По-третє, дослідження «українських кейсів» на матеріалі парламентських виборів 1998, 2002, 2006, 2007, 2012, 2014 років, а також місцевих виборів 2010 та 2015 років, емпірично підтвердило декілька гіпотез. Зокрема, застосування чистої пропорційної системи або пропорційної персоніфікованої призводило до значно меншого диспропорційного викривлення, ніж використання змішаної системи зі складовою мажоритарної моделі відносної більшості. При цьому найбільшу вигоду від звернення до мажоритарних елементів електоральних формул завжди отримує партія влади, яка виступає в ролі головного «бенефіціару диспропорційності». По-четверте, було виявлено, що піковою точкою диспропорційності формування представницьких органів став 2010 рік та місцеві вибори, які проводились за змішаною паралельною системою. За допомогою зміни електоральної формули і залучення мажоритарної складової – найбільш чутливої до впливу адміністративного ресурсу, особливо на місцевому рівні – тодішня партія влади зуміла одноосібно отримати більше 50% депутатських мандатів у 13 обласних радах та ще в 6 радах максимально наблизитися до такого монопольного становища, при тому що лише в 2 регіонах політичну силу підтримало більше 50% виборців. На нашу думку, актуальна в сучасній вітчизняній політології проблематика легітимності влади та узурпації влади повинна знаходити своє осмислення, серед іншого, в категоріях диспропорційності парламенту та місцевих рад. У свою чергу маніпуляції електоральними правилами і постійні кон'юнктурні зміни виборчої системи можуть аналізуватися як один з ключових елементів механізму узурпації влади. Подальші дослідження можливих ефектів від застосування різних виборчих систем, які ґрунтуються на міжнародному та вітчизняному досвіді, видаються вкрай актуальним дослідницьким завданням, особливо в контексті пошуку оптимальної електоральної моделі для України.

2.2. Ефекти від застосування виборчих систем

2.2.1. Політичні наслідки вибору електоральних моделей

Виборча система не тільки детермінує результати виборів, але й чинить суттєвий вплив на різні складові політичної системи (зокрема, найчастіше аналізується контекст взаємозв'язку з партійною системою). В цьому підрозділі наводиться теоретичний вимір основних ефектів від впровадження тих чи інших електоральних моделей, а також аналізується український досвід трансформацій виборчої системи і її впливу на деякі складові політичної системи. Під політичними наслідками вибору електоральних моделей розуміється вся сукупність ефектів виборчих систем, які стосуються як безпосередньо голосування виборців та його результатів, так і опосередкованого впливу на елементи політичної системи. У таблиці 2.2.1.1. стисло наведені результати порівняльного аналізу основних ефектів від використання мажоритарних та пропорційних систем.

Таблиця 2.2.1.1.

Порівняльний аналіз мажоритарних і пропорційних систем

Критерій / ефект	Мажоритарні системи	Пропорційні системи
Зв'язок депутатів з округами/виборцями	+	-
Стабільність уряду	+	-
Високий рівень відповідності результатів структурі електоральних вподобань	-	+
Мінімізація «втрачених голосів» виборців	-	+
Схильність до консервації парламенту	+	-
Преференції для партій з регіонально неоднорідною електоральною базою	+	-
Преференції для «партії влади»	+	-
Преференції для меншин	-	+
Ефективні бар'єри від політ. екстремістів	+	-
Сприяння фрагментації партійної системи та електорального простору	-	+
Більші стимули медіанних компромісних стратегій для політичних сил	+	-
Більші стимули до «стратегічного голосування» для виборців	+	-
Збільшення ризиків узурпації влади	+	-
Більша захищеність від джеррімендерінгу	-	+

У другій половині ХХ сторіччя дослідницький інтерес до вивчення ефектів від запровадження різних виборчих систем суттєво зріс. Використання методів порівняльної політології постійно спричиняло спроби узагальнити емпіричні факти в певні закони розвитку та взаємовпливу виборчої системи та інших елементів політичної системи. Одна з класичних спроб була здійснена М. Дюверже на початку 50-х: у своїй роботі «Політичні партії» автор сформулював деякі закономірності розвитку партійної системи в залежності від вибору електоральної моделі. У сучасній науковій літературі ці закономірності часто називають «*Законом Дюверже*» та «*Гіпотезою Дюверже*» (таке розділення вперше запропонував В. Рікер), хоча сам автор неодноразово підкреслював, що лише відзначив поширену тенденцію без претензій на її безапеляційний статус закону розвитку. «Закон Дюверже» встановлює зв'язок між мажоритарною системою відносної більшості та кількісним виміром партійної системи: «Вибори на плюральній основі в одномандатних округах, в цілому, сприяють встановленню двопартійної системи» [38, с. 124]. «Гіпотеза Дюверже» підкреслює зворотній зв'язок: «Вибори за пропорційною системою, здебільшого, сприяють формуванню багатопартійності» [38, с. 124]. Стосовно, мажоритарної системи з «другим туром», то вона породжує систему, в якій існує більше двох партій і вони проводять гнучку політику, проявляючи схильність до компромісів [38, с. 124].

«Закон Дюверже» викликав і продовжує викликати жваву полеміку серед науковців. Можливо, це пов'язано з відносною легкістю спростування «закону» – для цього достатньо навести хоча б декілька контрприкладів. Критичним аналізом положень теорії Дюверже за різними напрямками займалися Д. Ре, А. Вілдавські, В. Райкер, С. Ліпсет, С. Роккан, Ж. Блондель, Ж. Лаво, Дж. Сарторі, А. Лейпхарт, Р. Мозер, М. Фаррелл та багато інших дослідників. Проте з цілої низки робіт, в яких систематично перевірялася теорія М. Дюверже, ми зупинимося лише на двох. По-перше, це порівняльний аналіз А. Лейпхарта, який розглянув приклади 27 демократичних країн з 1945 по 1990 роки. Застосувавши у своїх розрахунках «індекс Лааско-Таагепери» (показник ефективності кількості партій [134]), автор дійшов наступних висновків: оптимальна кількість «парламентських партій» («індекс

Лааско-Таагепери» розраховується для визначення як «парламентських», так і «електоральних» партій) при мажоритарній системі відносної більшості – 2.0, при мажоритарній системі з «другим туром» – 2.8, а при пропорційній системі – 3,6 [140]. Тобто дослідження А. Лейпхарта, в цілому, підтвердило закономірності, визначені М. Дюверже. У свою чергу дослідницький проект П. Норріс включав аналіз 143 кейсів парламентських виборів в усьому світі (1994 – 2000 р.), для яких була визначила середня кількість парламентських партій (тобто таких, що здобули хоча б один мандат на виборах) при різних виборчих системах. Результати її дослідження відображені в таблиці 2.2.1.2. [59]. При цьому «індекси Лааско-Таагапера» для основних сімейств виборчих систем дають інші результати: для мажоритарних (в середньому) моделей – 2.4, для змішаних – 3.3, для пропорційних – 4.8. Тобто, в цілому закономірності Дюверже підтверджуються сучасною електоральною практикою і відповідним емпіричним матеріалом.

Таблиця 2.2.1.2.

Середня кількість парламентських партій при різних системах

Мажоритарні				Змішані		Пропорційні	
Альтернативні	Блокові	Абсоют.	Відносні	Паралельні	Зв'язані	STV	PR
9,00	5,60	6,00	4,78	8,89	8,71	5,00	9,68

Ще один важливий ефект вибору електоральних моделей – *стабільність уряду*. Більшість дослідників сходиться на думці, що мажоритарна система відносної більшості сприяє більш довгій та стабільній роботі кабінетів, ніж пропорційна електоральна модель. Насправді, ця теза знову повертає нас до проблеми взаємовпливу виборчих і партійних систем, тому що стабільність уряду на пряму пов'язана з механізмом його утворення: очевидно, що сформований однією партією-переможцем кабінет буде більш монолітним, ніж уряд-продукт коаліційних домовленостей різних груп інтересів. Вибір тієї чи іншої електоральної моделі завжди гратиме на користь одних партій і зменшуватиме очікуваний результат для інших. Британська дослідниця С. Бірч у своїй роботі «Ефекти змішаних виборчих систем у Східній Європі» підкреслила цікаву деталь: системи з одномандатними округами вигідні неоднорідним за структурою своєї підтримки (в першу чергу,

регіональною) партіям, тоді як більш однорідні ризикують у підсумку недорахуватися мандатів [22]. Чудовою ілюстрацією може слугувати порівняння здобутків на виборах 2012 року двох опозиційних партій – ВО «Свобода» та УДАР – в одномандатних округах. Менш рейтингова у всеукраїнському масштабі «Свобода» за рахунок високої регіональної концентрації своїх прихильників отримала вдвічі більше мандатів в округах, ніж УДАР (12 проти 6).

Проаналізувавши деякі ефекти від застосування полярних типів виборчих систем, зупинимось окремо на взаємозв'язку моделей з мажоритарною складовою та явищем, яке ми пропонуємо позначати як «електоральний неопатримоніалізм».

2.2.2. Мажоритарні детермінанти «електорального неопатримоніалізму»

На нашу думку, актуальною методологічною оптикою, в якій не так часто розглядаються електоральний процес та дилеми виборчих систем, є концепція неопатримоніальних режимів. Загальне уявлення про неї в контексті аналізу пострадянських трансформацій можна отримати з монографії О. Фісуна «Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации» [84], а також авторської статті на цю тему [6]. Якщо під «неопатримоніалізмом» розуміти політичний режим, при якому стосунки патримоніального типу співіснують з політико-адміністративною системою, що формально ґрунтується на раціонально-легальних засадах [84], то категорію «електоральний неопатримоніалізм» пропонуємо визначати як режим перенесення стосунків патримоніального типу на формально демократичний електоральний процес, при якому голоси на виборах здобуваються завдяки актуалізації існуючих патронажно-клієнтарних мереж.

Функціонування неопатримоніальних режимів характеризується відсутністю політичних партій (у західному розумінні), які б формували уряд, при фактичному контролі державних адміністрацій за «електоральними проектами» («квазіпартіями»), формуванні специфічних класів «політичних підприємців» як шукачів ренти та неопатримоніальної бюрократії, приватному використанні державно-адміністративних ресурсів, а також ключовій ролі патронажно-клієнтарних відносин. Місцеві «політичні підприємці» працюють у форматі

«політичних босів», які забезпечують голоси для кандидата в президенти або парламентської партії, часто інвестуючи в це власні ресурси і користуючись значним соціальним капіталом на підконтрольній території, натомість розраховуючи після перемоги «вождя» отримати посади в органах державної влади, рента від зайняття яких допоможе багатократно відшкодувати втрачені під час виборчої кампанії ресурси (ця логіка дуже вдало описана М. Вебером, категорія «боса» також використовується у веберіанському розумінні [30]). Маючи значний вплив на певній території, вони актуалізують патронажно-клієнтарні відносини в електоральному процесі, вибудовуючи в окрузі/регіоні «піраміду збирання голосів».

Наша ключова теза полягає в різній мірі стимулів для цих «босів» за умови використання пропорційної та мажоритарних систем, що суттєво впливає на характер та інтенсивність роботи цієї патронажно-клієнтарної мережі. Вітчизняна електоральна практика 2012-2014 років засвідчила: наявність мажоритарної складової часто призводить до того, що «бос» часто сам стає кандидатом від партії, який одночасно збирає голоси для «електорального проекту» (пропорційно-партійний бюлетень) та для себе (мажоритарний бюлетень) в окрузі. Фінансово та організаційно він забезпечує функціонування місцевого штабу партії та бере на себе низку зобов'язань перед центром щодо майбутнього результату. За таких умов у «боса» виникають максимальні стимули щодо використання всіх наявних ресурсів (а його провідне місце в локальній патронажно-клієнтарній мережі – це також ресурс) задля максимізації свого та партійного результату. На практиці це призводить до збільшення відсотка виборців, які голосують, перш за все, керуючись особистісним (а не партійним) виміром, тому що «бос» може представляти будь-яку партію без жодних ідеологічних засторог. У сільській місцевості це особливо актуально, а такими «босами» часто стають «новітні латифундисти» (у містах їхню роль можуть виконувати власники промислових підприємств, однак у цілому максимум інтенсивності патронажно-клієнтарного впливу на електоральний процес більш характерний для сіл, селищ і малих міст). У подібних патронажних «пірамідах збирання голосів» часто задіяні як неформальні «клієнти» «боса» з території округу, так і голови районних рад, селищні та сільські голови тощо.

Натомість при пропорційній системі з єдиним загальнодержавним округом, яка використовувалась в Україні у 2006 та 2007 роках, особистих стимулів у «босів» менше. Якщо вони вже придбали чи отримали місце в прохідній частині списку – очевидно, що в такому випадку вони, усвідомлюючи вкрай малий вплив своєї локації на загальнонаціональні результати, менш інтенсивно вкладатимуть додаткові ресурси. І навпаки – ще менше мотивації у «босів» буде, якщо їхній номер у списку є завідомо «непрохідним». Таким чином, мажоритарна складова на виборах призводить, по-перше, до відносного зміщення (у порівнянні з пропорційною системою) мотиваційних стратегій виборців у бік особистісного (а не партійно-ідеологічного) полюсу, по-друге, до більш інтенсивної побудови локальних «пірамід збирання голосів» на базі місцевих патронажно-клієнтраних мереж (у тому числі і перш за все, державно-адміністративної вертикалі).

2.2.3. Апробація виборчих систем в Україні (1991-2015 р.)

За відносно невеликий проміжок часу (1991-2015 років) в Україні були апробовані різні виборчі системи. Інтенсивність електорального реформування пов'язана не лише з пошуком оптимальної виборчої системи, але й може розглядатися як стратегічна маніпуляція (перш за все, з боку влади, яка має найбільше важелів впливу на ухвалення нових законів про вибори, особливо коли такі закони приймаються менше ніж за рік до дати голосування, і всі ефекти від нововведень легко прогнозуються). Розглянемо, які саме моделі застосовувались на парламентських виборах в Україні, а потім проаналізуємо їхні основні ефекти.

У 1994 році перші парламентські вибори в незалежній Україні відбулися з використанням *мажоритарної моделі абсолютної більшості*: кандидати обиралися в 450 одномандатних округах, і щоб вважатися переможцями вони мали здобути більше 50% голосів (за умови явки на рівні хоча б 50%). Результати першого туру виборів засвідчили, що обрана електоральна модель далека від ідеалу: лише в 49 округах з 450 були виконані умови мінімальної явки та абсолютної більшості голосів, відданих за одного з кандидатів. Вже за 2 тижні відбулися повторні вибори в 401 окрузі, але в 20 з них явка виборців виявилася нижчою за 50%, а ще в 92 жоден

з пари кандидатів знову не був підтриманий абсолютною більшістю. Через це у відповідних округах був проведений «третій тур» виборів, а парламент у травні 1994 року почав роботу не в повному складі. Більшість переможців були безпартійними, а серед партійних кандидатів найбільше мандатів здобули комуністи.

У 1998 році вибори до Верховної Ради проходили за *змішаної паралельної виборчої системи*: 225 мандатів розподілялись в залежності від голосування виборців за партійні списки, а ще 225 – в одномандатних округах. У пропорційній частині був встановлений формальний прохідний бар'єр на рівні 4%, а визначення переможців на мажоритарних виборах в округах проводилося за принципом відносної більшості. У загальнонаціональному багатомандатному окрузі впевнену перемогу здобула КПУ, а подолати 4% бар'єр зуміли 8 з 30 партій. В округах доволі високий відсоток отримали «самовисуванці» і представники «малих партій». У 5 округах результати виборів були визнані недійсними. Усього до парламенту потрапили представники 18 політичних сил. Наступні парламентські вибори відбулися в 2002 році майже за аналогічною формулою (знову використовувалася паралельна змішана система). До парламенту потрапили 10 політичних сил (з них 6 за пропорційною частиною) та 94 безпартійних кандидата. Вперше найбільшу підтримку серед партій отримала не Комуністична партія України – майже чверть виборців віддала перевагу Блоку Віктора Ющенка «Наша Україна».

Чергові парламентські вибори 2006 року та позачергові вибори, що відбулися роком пізніше, мали вкрай важливе значення ще й тому, що сама роль Верховної Ради значно посилилася після прийняття «політичної реформи» і відповідних змін до Конституції напередодні «третього туру» президентських виборів-2004. Вибори до парламенту фактично були й виборами уряду, бо саме на коаліцію (більшість у Верховній Раді) за новим законом була покладена функція формування виконавчої влади (за виключенням декількох міністрів, які залишалися у «президентській квоті»). Саме голосування проходило за принципово новою схемою з використанням *пропорційної системи* з єдиним загальнодержавним багатомандатним округом, закритими списками та формальним «прохідним бар'єром» на рівні 3%. І в 2006, і в 2007 роках до парламенту потрапило 5 партій.

Повернення до *паралельної змішаної системи* на виборах 2012 року супроводжувалося і низкою змін (у порівнянні з голосуванням 2002 р.): насамперед, це стосується встановлення формального прохідного бар'єру на рівні 5%, заборони об'єднання політичних партій в блоки для участі в виборах, відміни графи «проти всіх» при голосуванні за партії чи кандидатів. Як і на виборах 2006 та 2007 років, найбільше голосів здобула Партія регіонів, а подолати прохідний бар'єр спромоглися 5 політичних сил (ще 4 партії делегували своїх нечисленних представників завдяки перемогам в одномандатних округах). Незважаючи на драматичні події 2013-2014 років і кардинальні зміни електорального ландшафту, всі спроби влітку 2014 року змінити закон про вибори до ВР були провалені, і парламентські вибори відбулися за тією ж системою. До ВР пройшли за партійними списками 6 політичних сил (загалом 10 партій здобули перемогу хоча б в одному окрузі). Лідером у пропорційній частині став «Народний Фронт», проте в цілому найбільшу фракцію сформував президентський «Блок Порошенка».

Незважаючи на вкрай інтенсивний процес реформування електоральної системи (відповідно малий термін функціонування кожної з моделей), на деякі тенденції та закономірності, на нашу думку, слід звернути увагу – їхній кількісний вимір відображено в таблиці 2.2.3.1..

Таблиця 2.2.3.1.

Еволюція виборчої та партійної систем України

Рік	Система	Партій пройшло		Результат (%) партії-переможця	Сума (%) голосів за партії, що не пройшли	Середній показник (%) переможців в округах	I _{Gol}	I ₁₊₂ (%)
		Проп.	Всього					
1994	Мажоритарна	-	15	-	-	-	-	-
1998	Змішана	8	18	24,65	32,24	30,19	6,64	34,05
2002	Змішана	6	10	23,57	24,28	35,68	6,02	43,55
2006	Пропорційна	5	5	32,14	22,27	-	3,98	54,43
2007	Пропорційна	5	5	34,37	11,42	-	3,39	65,42
2012	Змішана	5	9	30	6,88	45,32	4,16	55,54
2014	Змішана	6	10	22,14	22,53	36,62	6,99	43,96

* I_{Gol} – індекс ефективної кількості партій Голосова;

**I₁₊₂ – сума голосів (%), яку набрали дві найпопулярніші партії

Як не дивно, але український кейс є повною протилежністю закономірностей, сформульованих М. Дюверже (наскільки взагалі можна говорити про ці закономірності крізь призму такої невеликої емпіричної вибірки). Пропорційна система з історично мінімальним для України прохідним бар'єром 3% співпадає з мінімальною кількістю партій в парламенті та відносно невеликими значеннями індексу Голосова (показнику ефективної кількості партій або фрагментованості електорального простору, як ми його інтерпретуємо). І навпаки – змішана паралельна система з мажоритарною складовою співпадає з високою фрагментованістю і більшим числом парламентських партій. Однак, ми умисно уникаємо однозначних висновків щодо причинно-наслідкових зв'язків: максимальне наближення до двохпартійності 2006-2007 років (добре видно з суми голосів, відданих за дві найпопулярніші партії – цей показник, на нашу думку, є більш красномовним, ніж «індекс фракціоналізації» Д. Ре, який часто використовується в аналогічних дослідженнях) може розглядатися, скоріше, як певна «електоральна інерція» після Майдану 2004 року, а не як наслідок впливу виборчої системи. У той же час ми можемо констатувати, що до 2012 року спостерігалася поступова консервація парламенту: зменшення частки голосів, відданих за непарламентські партії (непрямий індикатор збільшення стратегічного голосування виборців) і самої кількості парламентських партій, росту необхідного для перемоги в одномандатному окрузі відсотка голосів. У той же час вибори 2014 року за наведеними в таблиці показниками майже ідентичні голосуванню 2002 р., а зважаючи на результати місцевих виборів-2015, можна припустити, що тенденції відходу від бінарних конфігурацій, зростання фрагментованості і збільшення «ефективної кількості партій» поширяться й на майбутні парламентські вибори. Якщо прийняти цю гіпотезу про «маятниковий рух» у бік виборів 1998 року, то слід очікувати й посилення ролі «монорегіональних партій» (типологія політичних проектів за регіональною структурою їхньої підтримки надається в 3 розділі) на кшталт тодішніх «Громади», ПСПУ, СДПУ (о). Таким чином, ми змушені констатувати що навіть досить багатий досвід використання в Україні полярно відмінних виборчих моделей не дозволяє дійти однозначних висновків щодо впливу

на партійну систему. Спростування українським кейсом закономірностей Дюверже може пояснюватись недостатньою кількістю електоральних циклів, тому щоб не опинитися в пастці хибної кореляції, ми утримуємось від однозначних висновків щодо взаємного впливу електоральної та партійної систем.

2.3. Стратегічне маніпулювання у виборчих системах

2.3.1. Механізми електорально-процедурного маніпулювання

Історично ключові маніпуляції з масовим голосуванням стосувалися надання активного і пасивного виборчого права різним категоріям населення. Загальною тенденцією в еволюції виборчих систем був і залишається вектор інклюзивності – активне виборче право отримував все більший відсоток населення, а категорія «виключених», відповідно, зменшувалась. У той же час, владний контроль над *механізмами «включення/виключення»* разом з електоральними очікуваннями залишає простір для маніпуляцій. Найчастіше вони стосуються віку виборців, тому що голосування різних вікових груп часто кардинально відрізняється і доволі легко прогнозується. В державах, в яких не створені ефективні правові бар'єри для боротьби з маніпуляціями електоральними правилами, політичні суб'єкти часто намагаються спекулювати на цьому питанні. Наприклад, у 2012 році Віталій Кличко неодноразово виступав з заявами на підтримку надання права голосу виборцям, починаючи з 16 років (електорат «УДАРу» завжди відзначався відносно молодим віком), а в 2016 році на сайті Президента України було зареєстровано декілька петицій з пропозицією відібрати активне виборче право у осіб, старших за 60 років (подібні антиконституційні заклики все частіше знаходять підтримку в соціальних мережах). Рух за надання права голосу 16-річним наразі доволі поширений, а його традиційними лобістами виступають ліві партії та «зелені». У 2007 році в США з'явилась ще більш радикальна концепція «*demeny voting*», автори якої пропонували надати право голосу всім дітям (до 16-річного віку реалізується їхніми батьками та опікунами) [155]. Ймовірно, таке гіпотетичне реформування посилювало б позиції демократів, у традиційній структурі електорату яких вища середня кількість дітей в родинях. Механізми «включення/виключення» можуть стосуватися не лише різних

вікових категорій. Наприклад, на місцевих виборах 2015 року в Україні влада реалізувала механізм фактичного «виключення» для вимушених переселенців із зони АТО, маючи певні негативні електоральні очікування щодо їх можливого голосування. Антиподом цієї практики є «примусове включення» через запровадження обов'язкового голосування та відповідальності виборців за електоральний абсентеїзм. Окрім боротьби за підвищення репрезентативності виборів, такі кроки завжди мають прогнозований ефект щодо зміни електорального балансу (через посилення/послаблення питомої ваги певних регіональних, вікових або інших груп зі сталими особливостями голосування). Також стратегічне маніпулювання в електоральних системах реалізовується через «контрольоване голосування» спеціальних дільниць.

У подальшому аналізі ми пропонуємо звзвити питання маніпуляцій у виборчих системах до рівня прогнозованих ефектів електоральних формул, не розглядаючи всі механізми неконкурентної боротьби, закладені у виборче законодавство. Тобто ми не торкатимемось проблематики формування виборчих комісій, порядку допуску чи зняття політичних суб'єктів з виборів, фінансування партій та кампаній, надання активних і пасивних виборчих прав громадянам та інших юридичних аспектів електорального процесу, які також є законним інструментом для маніпуляцій.

В основі стратегічного маніпулювання електоральними формулами завжди знаходяться певні очікування політичних суб'єктів щодо поведінки виборців. Ці «електоральні очікування» сприяють тому, що процес реформування виборчих систем відбувається не крізь призму об'єктивних критеріїв і гіпотетичних ефектів для політичної системи, а відштовхуючись від існуючої електоральної кон'юнктури та можливих бенефіцій для політичних суб'єктів. У своїй роботі «The Strategy and History of Electoral System Choice» один з найбільш авторитетних сучасних дослідників виборчих систем Дж. Коломер підкреслює, що, наприклад, великі партії часто лобіюють системи з невеликими за кількістю місць асамблеями та одномандатними округами, тоді як малі партії, навпаки, зацікавлені в великих асамблеях і багатомандатності [117]. Таким чином, самі партії визначають, за якими правилами вони будуть конкурувати на виборах, і в багатьох випадках це надає

діючій владі суттєву перевагу. Нижче нами розглядаються найбільш типові механізми стратегічного маніпулювання в електоральних системах.

Прохідні бар'єри і одномандатність. «Виборчі бар'єри» є одним з найбільших каталізаторів диспропорційності асамблей і, відповідно, найпотужніших інструментів для стратегічного маніпулювання електоральними правилами. Класичне дослідження різних аспектів електоральних бар'єрів належить А. Лейпхарту, в методологічній системі координат якого знаходиться і наш подальший аналіз. Для початку варто розрізнити «формальні» та «арифметичні» бар'єри: до першої категорії відносяться встановлені виборчим законодавством мінімальні умови допуску партій та кандидатів до розподілу мандатів, тоді як до другої – необхідна кількість голосів для отримання хоча б одного мандату. Ключова відмінність полягає в тому, що розмір «формального бар'єру» визначається законом, тоді як «арифметичні бар'єри» виникають внаслідок кількісної невідповідності числа виборців і мандатів у представницькому органі. Формальний бар'єр може бути відсутнім взагалі (наприклад, на виборах 150 депутатів нижньої палати парламенту Нідерландів його немає), проте «арифметичний бар'єр» існуватиме й в такому випадку. Найчастіше «формальні бар'єри» встановлюють на рівні 3-5%, проте в деяких країнах вони суттєво вищі (у Ліхтенштейні – 8%, у Туреччині – 10%). Іноді «формальний бар'єр» носить альтернативний характер: вимагається або здобуття певного відсотку в межах всієї країни, або певна кількість виграних округів (3 одномандатних округи замість 5% по всій країні дозволяє брати участь в розподілі місць німецьким партіям) чи високі результати хоча б в одному окрузі (альтернативний бар'єр 12% в одному окрузі встановлено в Швеції).

Також у деяких країнах використовувалася практика «диференційованих бар'єрів», яка виконує певну «втішну» функцію для політичних сил, що не подолали прохідний бар'єр, але все одно отримали право на 1-2 мандати без можливості формування фракції. Від «формального бар'єру» суттєво залежать перспективи представництва «малих партій», тому в законах деяких країн (наприклад, Німеччини) від необхідності подолання бар'єрів звільняються партії нацменшин. Однак в більшості випадків «формальні бар'єри» є нижчими за реальні

«арифметичні». А. Лейпхарт у роботі «Electoral Systems and Party Systems: A Study of 27 Democracies» наводить два розуміння «арифметичних бар'єрів»: перше – як мінімальна кількість голосів, яка дозволяє політичному суб'єкту при сприятливих обставинах здобути допуск к розподілу мандатів («threshold of representation»), друге – як максимальна кількість голосів, яка все одно може не допустити до розподілу мандатів при несприятливих обставинах («threshold of exclusion»). «Арифметичним бар'єром» Лейпхарт запропонував вважати середнє арифметичне цих двох чисел. Також Лейпхарт вивів формулу для розрахунку цього бар'єру: $T=75 \% / (M+1)$, де T – величина бар'єру, а M – величина округу [140]. На нашу думку, більш доцільно використовувати цю формулу паралельно з розрахунком арифметичного бар'єру саме як «threshold of exclusion»: $T=100 \% / (M+1)$, де T – величина бар'єру, а M – величина округу (формула розраховує «квоту Друпа»). Наприклад, якщо округ двомандатний, то для гарантованої перемоги потрібно здобути $T = 100\% / (2+1) = 33,3\% + 1$ голос. А може вистачити й скільки завгодно малої величини (наприклад, 1% цілком вистачить для здобуття мандату, за умови що лідер здобув $> 98\%$).

Очевидно, що найжорсткішою формою «виключення» за допомогою бар'єрів є одномандатність. Її традиційним бенефіціаром виступають великі партії, також системи одномандатних округів надають переваги політичним суб'єктам з регіонально неоднорідною електоральною базою. Припустімо, що в нас є 3 політичні партії А, В і С, які мають на загальнодержавному рівні однакову підтримку 33,3%, і змагаються за потрапляння до асамблеї, в якій 10 місць розподіляються за системою відносної більшості в 10 одномандатних округах. Нехай партія А є ідеальним типом регіонально однорідної партії, і її підтримка в усіх 10 округах ідентична – 33,3%. Натомість партії В і С є регіонально неоднорідними: партію В підтримують 66,6% виборців п'яти «східних» округів (і 0% в інших), а партію С – 66,6% виборців п'яти «західних» округів. У результаті регіонально однорідна партія А в усіх 10 округах посяде лише друге місце і не здобуде жодного мандату, тоді як регіонально неоднорідні партії В і С виграють по 5 мандатів. В українському контексті, окрім теоретично обґрунтованих переваг для великих партій та суб'єктів із регіонально неоднорідною електоральною базою,

головним бенефіціаром одномандатних складових електоральної системи традиційно виступає президентська партія (проілюстровано таблицею 2.3.1.1.).

Таблиця 2.3.1.1.

Головні бенефіціари одномандатності в Україні

Рік	Партія	% пропорційна частина	% мандатів у ВР
2014	БПП	21,82%	34,2%
2012	ПР	30%	41,3%
2002	За ЄДУ	11,77%	22,4%

На прикладі українських парламентських виборів можна знайти підтвердження й гіпотезі щодо переваги для регіонально неоднорідних за електоральною базою сил: наприклад, у 1998 році «монорегіональна» «Громада» (4,67%) здобула перемогу в 8 округах, тоді як більш популярна, але близька до ідеального типу регіонально однорідної сили «Партія Зелених» (5,43%) не перемогла в жодному окрузі [61].

Методи розподілу мандатів. Через те, що кількість мандатів у представницьких демократіях менша за кількість поданих голосів, виникає арифметична проблема оптимальної конвертації голосів у мандати. Власне, саме в США в 90-ті роки XVIII сторіччя вперше звернули увагу на «механічні проблеми» пропорційного представництва. Р. Кліма та Дж. Ходж у своїй роботі «The Mathematics of Voting and Elections» доволі детально описують полеміку Гамільтона і Джефферсона щодо алгоритму розрахунку справедливої кількості представників від кожного з штатів. В основі «методу Гамільтона» (або «методу Хейра») лежить поняття «стандартної квоти». «Стандартна квота» – це «ідеальна частка» (дійсне число, яке утворюється при діленні кількості виборців у регіоні на сукупну кількість виборців), помножена на загальну кількість мандатів. Наступна фаза передбачає округлення «стандартних квот» для кожного зі штатів до найближчого меншого цілого числа. Мандати розподіляються згідно показників «округлених стандартних квот», а при розподілі залишку перевага надається тим штатам, у котрих «відкинута» частина більше [47].

Однак у 1794 р. президент США Дж. Вашингтон наклав вето на «метод Гамільтона» (за однією з версій через те, що він був невігідним для рідного штату президента – Вірджинії). Це був перший випадок використання права вето в історії

США, а в якості алгоритму розподілу було обрано «метод Джефферсона (його більш сучасним еквівалентом є «метод д'Ондта»). Він передбачає покроковий розподіл мандатів за формулою $V / (S+1)$, де V – загальна кількість виборців у кожному штаті (або кількість голосів, набраних партією), а S – кількість місць, отриманих штатом / партією до цього кроку. V_i розраховується для кожного штату / партії, і мандат присуджується суб'єкту з найбільшим значенням $V / (S+1)$ на цьому кроці.

Моделі, запропоновані Гамільтоном і Джефферсоном, класифікуються сучасними дослідниками як такі, що лягли в основу двох принципово відмінних груп методів – «методи квот» і «методи дільників». До першої групи, окрім «методу Гамільтона», прийнято відносити квоти Гогенбаха-Бішофа, Друпа; до другої – методи д'Ондта, Сент-Лагює, Імперіалі, «датський метод» (насправді модифікацій в кожній групі набагато більше і вони пов'язані з використанням різних коефіцієнтів у формулах при незмінних базових параметрах). Всі методи мають свої особливості з точки зору переваг для різних типів учасників розподілу. Першим це комплексно дослідив А. Лейпхарт у роботі «Thresholds and Playoffs in List System of Proportional Representation», показавши, в інтересах яких гравців працюють різні формули. На пострадянському просторі ця проблематика якісно розробляється у Вищій Школі Економіки – особливої уваги заслуговує дисертаційне дослідження О. Карпова [46]. Значення обраної моделі тим вище, чим менша кількість мандатів розподіляється в окрузі. Нижче ми систематизуємо ці методи та їхніх очікуваних бенефіціарів.

Таблиця 2.3.2.2.

Методи пропорційного розподілу мандатів

Метод	Формула	Ефекти
Квота Хейра	$q = N / M$	Відносна перевага малим партіям
Квота Гогенбаха-Бішофа	$q = N / (M+1)$	Відносна нейтральність
Квота Друпа	$q = N / (M+1) + 1$	Відносна нейтральність
Метод д'Ондта	$q = V / (S+1)$	Деяка перевага великим партіям
Метод Сент-Лагює	$q = V / (2S+1)$	Відносна нейтральність
Датський метод	$q = V / (3S+1)$	Сильна перевага малим партіям
Метод Імперіалі	$q = V / (0,5S+1)$	Сильна перевага великим партіям

* N – кількість виборців, M – кількість мандатів, V – кількість голосів, набраних партією, S – кількість мандатів, отриманих партією до цього кроку.

Нижче проілюстровано, як різні методи розподілу призводять до відмінних результатів (на прикладі виборів до Харківської обласної та міської ради 2015 року).

Таблиця 2.3.2.3.

Підсумки розподілу мандатів різними методами

Партія	Голоси	Хейра	Сент-Лагює	д'Ондта	Друпа	Гогенбах	датський	Імперіалі
Обласна рада								
Відродження	320895	50	51	51	51	51	50	52
БПП	126776	20	20	20	20	20	20	20
Опозиційний	122673	19	19	19	19	19	19	19
Самопоміч	77618	12	12	12	12	12	12	12
Наш Край	72359	11	11	11	11	11	11	11
Батьківщина	47551	8	7	7	7	7	8	6
Міська рада								
Відродження	256413	57	57	58	58	58	57	60
Самопоміч	56629	13	13	12	12	12	13	12
Наш Край	32304	7	7	7	7	7	7	6
БПП	31906	7	7	7	7	7	7	6

«Бонуси більшості». Окрім малих за кількістю мандатів округів та методу розподілу мандатів, який винайшов бельгійський дослідник маркіз Імперіалі, «великі партії» іноді йдуть на ще більш відверто маніпулятивні кроки по викривленню реальної пропорції електоральних вподобань на свою користь. У трьох південно-європейських країнах (Італія, Греція, Сан-Марино) зараз використовується система «бонусів більшості», яку вперше застосували саме в Італії в 1924 році, завдяки чому одноосібну більшість здобула партія Беніто Муссоліні. Зміст цієї норми полягає в забезпеченні ефективної та стабільної роботи уряду шляхом надання партії-переможцю виборів певних кількісних привілеїв. Існує декілька різновидів таких привілеїв. По-перше, «система бонусів», коли переможець отримує додатково N мандатів до тієї кількості, яку він здобув за пропорцією голосів (саме така модель застосовується в сучасній Греції). По-друге, система «джек-поту», коли

незалежно від набраного відсотку, переможець отримує можливість сформувати однопартійний уряд («італійська модель»). У 2013 році це призвело до абсурдних з точки зору диспропорційності підсумків парламентських виборів: блок «Спільне благо» здобув 29,54% голосів і автоматично на правах переможця отримав 54% (340) мандатів, тоді як «Правоцентристська коаліція» Сільвіо Берлусконі з результатом 29,18% отримала лише 124 мандати. У новому законі про парламентські вибори «система джек-поту» залишилась, але була пом'якшена (переможець отримує «джек-пот» лише в разі, якщо здобув більше 40% голосів, у протилежному випадку – дві найпопулярніші партії виходять до другого туру, переможець здобуває «джек-пот» у вигляді 54% місць, а інші 46% мандатів розподіляються відповідно до результатів першого туру). Очевидно, що «система бонусів» призводить до максимальної диспропорційності та створює ризики узурпації влади, завуальованої в «риторику стабільності».

«Зв'язаний голос». На початку ХХ сторіччя в Уругваї в електоральну систему вперше була вмонтована норма одночасного «зв'язаного голосу» (також використовувалася в Аргентині та Гондурасі, хоча сама модель була розроблена бельгійським професором Ж. Борелі ще в 1870 році). Класичні норми «зв'язаного голосу» передбачали зв'язку голосування за президента та віце-президента, за президента та список партії («подвійний одночасний голос») або за президента і кандидатів до двох палат парламенту («потрійний одночасний голос»). Тобто основна ідея полягає в законодавчому закріпленні 100%-го ототожнення та дублювання голосів за політичних суб'єктів різного рівня, які представляють одну партію. Маніпулятивний потенціал норми «зв'язаного голосу» викликає особливий інтерес після використання цієї моделі на місцевих виборах 2015 року в Україні. Закон передбачав одночасне голосування за три структурні елементи – партійний бренд, «флагмана» (закріпленого першого номеру списку) та кандидата в окрузі. Тобто, виборець був позбавлений можливості проголосувати за партію Х та кандидата-висуванця партії Y. Виборець опинявся перед дилемою, який з трьох параметрів (вибір партії, вибір знакового лідера списку або вибір кандидата в окрузі) для нього найважливіший. Практика засвідчила, що на місцевих виборах

(особливо в районах області та сільській місцевості) особистісний вимір переважає партійні орієнтації. До цього також додалися традиційні неопатрімоніальні мережі акумуляції голосів. За великим рахунком, ця норма дозволила президентській силі, яка стрімко втрачала підтримку, здобути непоганий результат за допомогою адміністративної мобілізації та залученню сильних кандидатів-флагманів (губернаторів, глав РДА, місцевих «патронів»). Вектори стратегічного маніпулювання з цією нормою направлені, перш за все, на пошук знакових «флагманів» (причому часто завідомо непрохідного рівня – тобто важко уявити, що, наприклад, народний депутат позбудеться свого мандату, щоб увійти до складу районної ради), які своєю присутністю в бюлетені актуалізують стратегію ототожнення і сприяють голосуванню «на ототожненні» за партії, що не мають реальної підтримки в такому масштабі.

Заборона самовисування. Продовжуючи експрес-аналіз електоральних маніпуляцій, закладених в закон про місцеві вибори 2015 року, дуже стисло торкнемося й заборони самовисування (ця проблема знаходиться на стику маніпуляцій з виборчими системами як безпосередньо електоральними формулами та маніпуляцій з виборчим законодавством взагалі). Фактично, заборона самовисування, разом з маніпулятивним механізмом відкликання депутатів «за народної ініціативи» (де-факто – за бажанням партійних босів), а також «законом про партійну диктатуру» – це все елементи маніпулятивної стратегії консервації діючого правлячого класу і спроби лідерів основних фракцій як послабити відцентровані тенденції в своїх партіях, так і створити додаткові бар'єри для позасистемних неконтрольованих конкурентів.

Виборчі блоки. У виборчому законодавстві багатьох країн передбачена участь у парламентських виборах не лише партій та кандидатів, але й «виборчих блоків». У широкому сенсі блоки є об'єднаннями декількох політичних сил для спільної участі у виборах. Проте принципово важливо розрізняти два типи таких альянсів: перший тип блоків передбачає формування спільного списку (тобто «злиття» в одну альтернативу в бюлетені), другий – дозволяє партіям-членам йти на вибори різними списками, а потім об'єднати здобуті голоси. В Україні до ухвалення нового закону

про вибори народних депутатів у 2011 році були дозволені блоки саме першого типу. Другий тип, що історично виник на початку ХХ сторіччя в Швейцарії, описується А. Лейпхартом як «apparentments» (або «vote pooling»): для таких «пулів» формальний прохідний бар'єр, зазвичай, вищий (у 1,5-2 рази), ніж для партій, проте якщо сума голосів, поданих за всі списки-учасники блоку, більша за бар'єр, то всі партії потрапляють до асамблеї, делегуючи кандидатів пропорційно до своїх електоральних внесків у спільний результат [140]. Ці два формати створюють зовсім різні стратегії як для учасників об'єднання, так і для виборців. Зосередимо увагу саме на «apparentments» (домовимось називати цей формат «пулами» на протиположність традиційній моделі «блоків»).

«Виборчі пули» наразі використовуються в Бельгії, Данії, Німеччині, Ізраїлі, Швейцарії, Італії, Нідерландах [111]. Які ефекти та можливості для стратегічного маніпулювання створюють «пули»? По-перше, «виборчі пули» справді зменшують диспропорційність парламенту через те, що дозволяють відносно більшій кількості партій подолати бар'єр. У цьому контексті «пули» особливо вигідні «малим партіям», які не мають значної підтримки населення – декілька таких непопулярних партій може об'єднатися в пул і провести своїх лідерів до асамблеї. Відповідно, перша лінія розлому стратегій політичних сил – «консервація парламенту» vs. «максимальна фракціоналізація і відкритість». Однак «пули» утворюють не тільки невеликі партії з іншими малими партіями. Часто «пули» входять і до стратегій великих політичних сил, які намагаються завдяки такому об'єднанню збільшити свій результат та позбутися необхідності створення додаткових парламентських коаліцій для формування уряду. У вже згаданому кейсі парламентських виборів в Італії 2013 року, коаліція «Італія. Спільне благо», яка автоматично завдяки «джек-поту більшості» отримала 54% мандатів, була зобов'язана своєю перемогою, зокрема, 0,43% голосів, здобутих «Південнотірольською народною партією» (без цих голосів перше місце посіла б коаліція Берлусконі).

Цей випадок чудово ілюструє деякі електорально-арифметичні особливості стратегій формування альянсів: вигідніше, щоб виборці партій-членів «пулу» «не перетиналися» – тобто щоб «пул» був максимально фракціоналізованим та

охоплював різні ніші. У цю логіку вписуються партії, позиціонування яких не побудовано навколо загальнонаціонального «ключового конфлікту», тобто ті, що виходять з основної актуальної електоральної площини та мають досить «автономний електорат» (партії національних меншин, проекти регіональних ідентичностей, «зелені», феміністські партії, «піратські партії», молодіжні або професійні партії тощо). Д. Бочслер у статті «Who gains from apparentments under D'Hondt?» обґрунтовує маніпулятивні переваги від «пулів» саме для великих партій за умови використання методу д'Онדה (та, на нашу думку, методу Імперіалі також) [111]. Таким чином, виборчі блоки та пули також можуть бути інструментами стратегічного маніпулювання в інтересах великих або малих партій, особливо за умови підсилення їх іншими специфічними маніпулятивними механізмами (розподілу мандатів чи «бонусів більшості»). Однак абстрагуючись від стратегій гравців, ми констатуємо очікувано позитивний ефект від запровадження «пулів» («apparentments») з точки зору зменшення диспропорційності асамблеї та кількості «втрачених голосів». Розглянувши деякі типові механізми стратегічного маніпулювання саме електоральною формулою (не виборчим законодавством взагалі), окремо зупинимось на аналізі такої хрестоматійної практики стратегічних маніпуляцій як джеррімендерінг.

2.3.2. Джеррімендерінг як практика електорального маніпулювання

Для моделей з мажоритарною складовою (хоча не тільки для них), напевно, найпоширеніші технології стратегічного маніпулювання стосуються виборчих округів. В англійській науковій традиції часто розділяють терміни «gerrymandering» («геометричні маніпуляції» з визначенням кордонів виборчих округів) та «malapportionment» («арифметичні маніпуляції» з чисельністю виборців у різних округах), однак у більшості випадків категорія «джеррімендерінгу» носить узагальнений характер будь-яких маніпуляцій з виборчими округами.

В усіх мажоритарних, змішаних, а також пропорційних з декількома багатомандатними округами виборчих системах виникає необхідність розмежування виборчих округів. Під округом в політичній науці найчастіше розуміється виборча

одиниця, в рамках якої учасники голосування об'єднуються для вибору своїх представників в органи влади або місцевого самоврядування [95]. Характерною ознакою приналежності до одного округу є те, що виборці голосують за один і той самий список альтернатив. Якщо законодавчо закріплено обов'язкову відповідність контурів округів кордонам усіх адміністративно-територіальних суб'єктів держави, то простір для маніпуляцій з боку влади істотно звужено (залишаються лише варіанти практики «malapportionment» і нерівного розподілу квот), однак в іншому випадку довільне визначення меж округів дозволяє зацікавленим суб'єктам спотворювати реальні електоральні переваги і кардинально впливати на результати. Саме таку довільну демаркацію округів, націлену на штучну зміну електорального балансу, в політичній науці називають «джеррімендерінгом» [40].

Сам неологізм «джеррімендерінг» («Gerrymandering») вперше з'явився в 1812 році для позначення демаркації округів, здійсненої на виборах губернатора штату Массачусетс у США. З ініціативи чинного губернатора Елбріджа Джеррі була проведена маніпулятивна демаркація виборчих округів, яка дозволила політику об'єднати максимальну кількість своїх опонентів у рамках мінімальної кількості округів. Один із сформованих таким чином округів був настільки химерної геометричної форми, що візуально нагадував саламандру. 26 березня 1812 на сторінках «Boston Gazette» махінації губернатора Джеррі були піддані жорсткій критиці, і саме тоді (у дослідників немає єдиної думки щодо автора неологізму) вперше було використано слово «Джеррімандра» [142]. Протягом XIX і XX століть «джеррімендерінг» широко використовувався в США, Великобританії та інших державах, де традиційно застосовуються мажоритарні електоральні формули.

В американській політичній науці, в якій проблематика розроблялася найбільш глибоко, загальноприйнятою є наступна типологія технік джеррімендерінгу:

- «packing» – зосередження максимальної кількості виборців певного типу в рамках одного округу. Доцільною є «пакування» максимуму виборців опонента в мінімум округів (в ідеалі – в один).

- «cracking» – розосередження виборців певного типу в максимальну кількість округів з метою недопущення отримання ними більшості ні в одному з них.

- «hijacking» – перекроювання меж округів таким чином, щоб зіштовхнути двох сильних і популярних на цій території кандидатів від однієї партії (опонентів влади) в одному окрузі.

- «kidnapping» – тактика, яка використовується проти фаворита в певному окрузі, і реалізовується через об'єднання округу з іншими територіями, де кандидат не має підтримки.

Також «джеррімендерінг» класифікують за певною характерною ознакою виборців. Наприклад, виділяють «тюремний джеррімендерінг», що передбачає приєднання до території округу спецділянок, голосування на яких легко контролюється з боку влади (крім безпосередньо в'язниць, це можуть бути військові частини, лікарні, курсантські училища тощо). Такі спецділянки можуть приєднуватися до округів з імовірно паритетною ситуацією і вирішувати долю голосування. Крім того, дослідники часто наводять приклади расового, етнічного або лінгвістичного «джеррімендерінгу»: в основу цієї маніпуляції покладено компактне проживання специфічних меншин, чії електоральні настрої можуть сильно відрізнятись від уподобань більшості виборців. Маючи достовірну інформацію про такі місця компактного проживання, влада може «розбавляти» ними округи, де фаворитом є кандидат від опозиції. Якщо ж обрання кандидата від меншин є небажаним, то такі місця компактного проживання слід роздробити на кілька частин, кожна з яких включається до складу іншого округу. На пострадянському просторі актуальним є й такий різновид «джеррімендерінгу», який відштовхується від дислокації гуртожитків (ВНЗ або підприємств, на співробітників яких можна впливати адміністративним шляхом). Усі техніки «джеррімендерінгу» прийнято ділити на *активні та пасивні*. Перша група передбачає безпосереднє застосування маніпулятивних практик шляхом перекроювання кордонів виборчих округів напередодні виборів, друга – навпаки, передбачає консервацію існуючих меж округів і відмову влади від їх перегляду, незважаючи на демографічні (чи інші значущі) зміни в дислокації виборців.

У рідкісних випадках «джеррімендерінг» використовується не для збільшення шансів на перемогу тих чи інших кандидатів, а з метою створення такої демаркації

округів, яка б перешкоджала актуалізації старих конфліктів. Наприклад, у зв'язку з історичним конфліктом між індіанськими племенами Хопі та Навахо округи на виборах у законодавчі збори штату Арізона утворювали неправильні геометричні фігури. Завдяки цьому вдалося уникнути появи округів, в яких конкурували б кандидати з ворогуючих племен. Подібні приклади ввели в науковий обіг поняття «позитивного джеррімендерінгу» (за аналогією з «позитивною дискримінацією») [56]. З проханням про законодавче закріплення «позитивного джеррімендерінгу» у вересні 2014 року до парламенту зверталися представники ЦВК України. Центрвиборчком розраховував отримати законне право змінювати межі та центри округів вже після старту виборчої кампанії, мотивуючи це тим, що такий «позитивний джеррімендерінг» дозволить провести вибори на максимальній кількості території Донецької та Луганської областей. Однак законопроект №4531А підтримали лише 134 народних депутати, і ЦВК не отримала додаткових повноважень.

Втім, традиційне розуміння джеррімендерінгу як маніпуляції з контурами округів в інтересах тих чи інших кандидатів набагато ближче до політичних реалій. Проілюструємо можливості впливу суб'єктів, що визначають межі округів, на результат виборів наступним прикладом. У таблицях 2.3.2.1. – 2.3.2.3. наведено схематичний кейс із трьома варіантами демаркації округів при фіксованих електоральних вподобаннях виборців. Кожен із 15 елементів таблиці приймає значення «А», якщо умовний виборець, розташований в цьому квадраті, віддає перевагу кандидату від «партії А», або значення «В» у разі підтримки кандидата від «партії В». 15 квадратів необхідно розбити на 3 рівних за чисельністю виборців округи; переможець в окрузі визначається простою більшістю (в даному випадку відносна і абсолютна більшість – тотожні). У всіх трьох таблицях перший округ позначений курсивом, другий – напівжирним шрифтом, третій – нижнім підкресленням.

У таблиці 2.3.2.1. в усіх трьох округах, які розбиті по стовпцях, перемагають кандидати від «партії А» (з однаковою мінімальною перевагою: 3 голоси за А, 2 – за В). Тут демаркація округів відповідає техніці «розпилення», і незважаючи на

сукупний баланс вподобань 60% на 40% на користь «партії А», у підсумку 3 із 3 переможців представляють цю партію, спотворюючи реальні електоральні настрої виборців. У таблицях 2.3.2.2. і 2.3.2.3. викривлення ще сильніше, оскільки вони дозволяють отримати більшість мандатів менш популярній «партії В». Обидва приклади ілюструють техніку «пакування»: в один округ (позначений нижнім підкресленням) максимально «пакуються» прихильники «партії А» (5-0), що дозволяє в двох інших округах перемагати кандидату від «партії В» (з мінімальною перевагою 3-2). Таким чином, підтримувана тільки 40% партія отримує два мандати, а більш популярна (60%) – всього один.

Таблиця 2.3.2.1.

Вплив визначення меж округів на результат (модель №1)

<i>A</i>	<u><i>A</i></u>	B
<i>A</i>	<u><i>B</i></u>	B
<i>B</i>	<u><i>B</i></u>	A
<i>B</i>	<u><i>A</i></u>	A
<i>A</i>	<u><i>A</i></u>	A

Таблиця 2.3.2.2.

Вплив визначення меж округів на результат (модель №2)

<i>A</i>	<i>A</i>	<i>B</i>
<i>A</i>	B	<i>B</i>
B	B	A
<u><i>B</i></u>	A	<u><i>A</i></u>
<u><i>A</i></u>	<u><i>A</i></u>	<u><i>A</i></u>

Таблиця 2.2.3.3.

Вплив визначення меж округів на результат (модель №3)

<i>A</i>	<i>A</i>	<i>B</i>
A	<i>B</i>	<i>B</i>
B	B	A
B	<u><i>A</i></u>	<u><i>A</i></u>
<u><i>A</i></u>	<u><i>A</i></u>	<u><i>A</i></u>

Для боротьби з «джеррімендерінгом» у законодавствах більшості демократичних країн чітко регламентовані вимоги до «виборчої геометрії». Зокрема,

стаття 18 Закону України «Про вибори народних депутатів України» передбачає чотири основні умови, відповідно до яких ЦВК визначає межі одномандатних мажоритарних округів. По-перше, чисельність виборців у всіх округах повинна бути «приблизно рівною» – допускаються відхилення в межах 12% від орієнтовної кількості виборців у «середньому окрузі». По-друге, демаркація округів повинна проводитися виключно в рамках кордонів областей і міст – тобто один округ, наприклад, не може перебувати на перетині двох областей і частково включати в себе території обох. По-третє, територія округу повинна описуватися замкнутою ламаною – не допускається наявність «зовнішніх анклавів» (такі «анклави» повинні бути приєднані до іншого, оточуючого їх округу). По-четверте, закон закріплює принципи «позитивного джеррімендерінгу» для представництва інтересів національних меншин: якщо на певних суміжних між собою територіях компактно проживають національні меншини, то ці території мають бути включені в один округ. У разі якщо чисельність виборців в такому окрузі вище норми, допускається поділ на декілька, але з умовою, що національні меншини в одному з них становитимуть більшість. Самі округи мають бути сформовані за 175 до дня голосування, і ніякі зміни меж під час виборчого процесу не допускаються. Цікаво, що крім жорстких умов в законі є і «м'які», досить абстрактні формулювання рекомендаційного характеру: наприклад, межі округів визначаються «з урахуванням інтересів територіальних громад» [42].

Однак, повертаючись до абстрактного прикладу, описаного в таблицях 2.3.2.1. – 2.3.2.3, ми змушені констатувати, що всі три моделі не суперечать жодній з вимог – території округів не «розриваються» і в них присутня рівна кількість виборців. Відповідно, подібні законодавчі норми є необхідними, але не достатніми умовами перешкоджання маніпулятивним практикам визначення меж виборчих округів. Аналізуючи міжнародний досвід боротьби з джеррімендерінгом, слід сказати про наступні елементи, зафіксовані у виборчому законодавстві різних країн. По-перше, передача повноважень із визначення меж усіх округів неурядовим та незаангажованим в політичному сенсі організаціям. Втім, у нинішніх українських умовах ефективність такого кроку з точки зору «деполітизації» процесу демаркації

округів була б, на нашу думку, мінімальна. По-друге, прозорість визначення меж округів і можливість тривалого публічного обговорення запропонованої моделі. Взаємний контроль політичних сил повинен мінімізувати випадки маніпулювання з межами округів. По-третє, низка держав прийшла до законодавчого закріплення відповідності меж округів адміністративно-територіальним одиницям (однак така норма неминуче призводить до порушення принципу рівності голосів виборців).

Ціла група альтернативних методів боротьби з джеррімендерінгом побудована на абстрактному математичному моделюванні. Яскравим прикладом такого «автоматичного методу» є «алгоритм найкоротших ліній». Нехай N – кількість округів в державі (або області, у випадку з обласною радою). Якщо N – парне число, то $A = B = N / 2$, якщо N – непарне, то $A + B = N$, причому $A - B = 1$. Далі слід розділити державу на дві частини із співвідношенням населення A до B однією лінією, причому з усіх способів обрати такий, щоб лінія була найкоротшою (пряма, що з'єднує дві точки, завжди коротше будь-якої ламаної, що з'єднує ці ж точки). Далі в утворених «напів-державах» продовжувати рекурсивно відтворювати цю процедуру, доки кількість одержаних «міні-держав» (округів) не стане рівною N . Американський інститут «The Center For Range Vote» здійснив за заданим алгоритмом альтернативний поділ округів всередині всіх штатів [161], прийшовши до досить прогнозованих висновків щодо плюсів і мінусів такого методу. Алгоритм дійсно не залишає місця для «людського фактора» і маніпулювання з контурами округів, проте призводить до набагато більших незручностей в плані організації виборчого процесу, оскільки не враховує адміністративно-територіальні межі, географічні особливості територій, місця компактного проживання меншин і багато інших значущих моментів. Таким чином, слід зазначити, що універсального методу боротьби з джеррімендерінгом (крім відмови від мажоритарної складової виборів) на даний момент немає. У той же час переведення процесу демаркації виборчих округів у публічну площину і максимально широке обговорення проблеми мінімізують (хоч і не виключають) ймовірність явних маніпуляцій.

Розглянемо декілька прикладів маніпуляцій з виборчими округами на матеріалі місцевих виборів 2015 року в Харківській області. Взагалі, саме на цьому рівні

виборів, коли повноваження по визначенню меж округів передаються місцевим комісіям, ймовірність маніпуляцій максимальна. Нижче наводяться статистичні дані, які можуть свідчити про застосування на виборах технології «malapportionment» (тобто «арифметичних», а не «геометричних» маніпуляцій з виборчими округами). Джерело інформації щодо кількості виборців – сайт Державного реєстру виборців [37]. Так, з таблиці 2.3.2.4. видно, що Держинський і Комінтернівський райони Харкова недоотримали по одному округу в міськраду, натомість два сусідні райони, за якими неодноразово переобирався нардеп Олександр Фельдман (Ленінський і Жовтневий), перевищили свою реальну квоту. На рівні округів до обласної ради Держинський район також недоотримав один округ, який було віддано Ленінському району. При цьому потрібно зауважити, що за використання пропорційної персоналізованої виборчої системи ці викривлення мали вплив виключно на персональний склад рад, але не на партійно-фракційний баланс.

Таблиця 2.3.2.4.

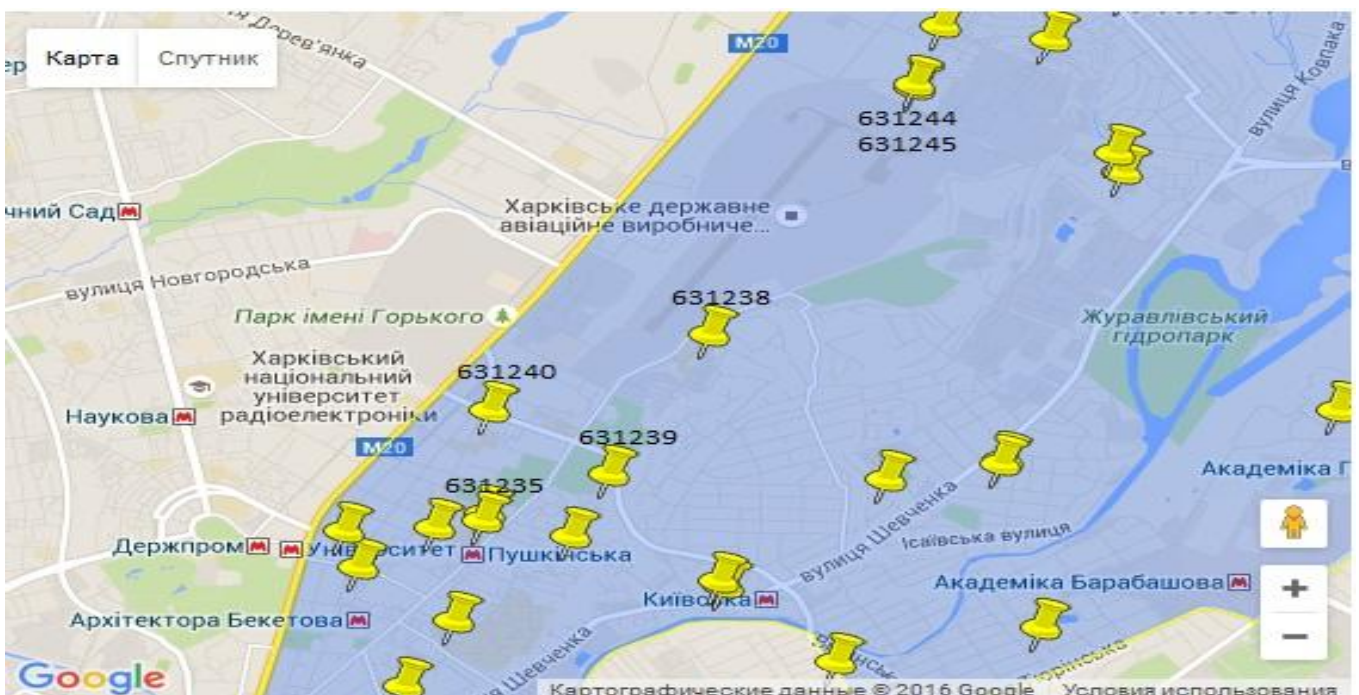
Розподіл округів до міської і обласної рад по районах Харкова

Район	Виборців (31.08.15)	Квота (м)	Квота (о)	Повинно бути (м)	Повинно бути (о)	Є (м)	Є (о)
Держинський	166560	12,55	3,59	13	4	12	3
Жовтневий	85127	6,41	1,83	6	2	7	2
Київський	147040	11,08	3,17	11	3	11	3
Комінтернівський	112471	8,47	2,42	9	2	8	2
Ленінський	71224	5,37	1,53	5	1	6	2
Московський	228799	17,24	4,93	17	5	17	5
Орджонікідзевський	120485	9,08	2,59	9	3	9	3
Фрунзенський	109881	8,28	2,37	8	2	8	2
Червонозаводський	73319	5,52	1,58	6	2	6	2
ХАРКІВ	1114906	84	24	84	24	84	24

У законі про місцеві вибори апріорі був закладений великий потенціал для маніпуляцій із виборчими округами: на відміну від закону про вибори народних депутатів, де чітко закріплюється кількісна рівність округів (з похибкою в $\pm 12\%$), на

місцевому рівні це питання регулюється досить дивним формулюванням «...кількість виборців у яких [округах] має бути за можливості максимально наближеною до середньої кількості виборців у територіальному виборчому окрузі відповідного багатомандатного округу» [43]. Навіть виносячи за дужки «харківські округи» (істотно більші за інші через норму «позитивного джеррімендерінгу» в законі: «кількість територіальних виборчих округів з виборів депутатів обласної ради, які утворюються на території міста, району, не може перевищувати 20 відсотків від загальної кількості територіальних виборчих округів, що утворюються на виборах до відповідної обласної ради» [43]), кількісна невідповідність 96 обласних округів вражає. Згідно з даними ЦВК щодо кількості виборців у кожному з округів, різниця між найбільшим та найменшим округом склала 350% (округ №111 у 3,5 рази більший за округ №78) [77]. Очевидно, що це створювало нерівні умови для кандидатів (обратися з «малих» округів було легше), а також суперечило принципу рівності голосів виборців. Від «арифметичних» маніпуляцій перейдемо до «геометричних», розглянувши приклад формування меж округу №22 на виборах до Харківської міськради. У підсумковому варіанті поділу округ складався з 6 виборчих дільниць – №631235, №631238, №631239, №631240, №631244, №631245.

Рис. 2.3.2.1. Карта виборчих дільниць округу №22 (міськрада)



У таблиці 2.3.2.5. наведені результати голосування за партії-учасниці парламентських виборів 2014 року на цих 6 дільницях. У цьому електоральному вимірі яскраво прослідковується приналежність дільниць до різних мікрорайонів (це видно і з карти) – 4 відносяться до самого центру міста, а ще 2 – до більш віддаленого мікрорайону (Шишківка).

Таблиця 2.3.2.5.

Голосування на дільницях округу №22 (зразка 2015 р.) на виборах-2014

Д-ця	РПЛ	ОпоБлок	Самопоміч	БПП	БЮТ	«Майдан» Σ	«Контр» Σ
631235	1,96%	29,68%	16,45%	15,18%	4,51%	54,46%	41,92%
631238	4,31%	9,04%	22,64%	17,06%	1,86%	68,24%	18,16%
631239	5,09%	21,80%	12,35%	15,70%	2,18%	52,47%	32,12%
631240	2,68%	20,74%	16,09%	17,51%	2,68%	58,99%	31,62%
631244	2,83%	38,72%	7,91%	10,63%	3,42%	39,32%	54,90%
631245	4,22%	40,39%	10,00%	10,78%	2,84%	40,88%	53,43%

Як видно з таблиці, віддалені дільниці №631244 та №631245 більш електорально сприятливі для контрреволюційних опозиційних сил, тоді як 4 центральних дільниці – для проукраїнських. Цікаво, що в першочерговому варіанті округ №22 був набагато більш однорідним і складався виключно з центральних дільниць біля станції метро «Пушкінська». Одне з дуже вірогідних пояснень такої «рокіровки» і появи «окраїнних» дільниць полягає в тому, що саме по цьому округу вирішив обиратися в депутати секретар міської ради Олександр Новак (можливо, близький соратник Геннадія Кернеса обрав саме цей округ через те, що є випускником Національного Юридичного Університету імені Ярослава Мудрого, розташованого на території округу). На нашу думку, електоральна несприятливість цього центрального округу для представника колишнього режиму була очевидною – ймовірно, саме тому округ в останній момент «розбавили» двома більш віддаленими дільницями, де традиційно до «Партії Регіонів» і її електоральних спадкоємців більше симпатії. У таблиці 2.3.2.6. наведено результати голосування на цих 6 дільницях за депутатів обласної ради для ілюстрації сталості електорально-

географічних тенденцій, завчасне розуміння яких дозволяє авторам «карти округів» здійснювати з нею певні стратегічні маніпуляції.

Таблиця 2.3.2.6.

Голосування на дільницях округу №22 на виборах-2015

Дільниця	БПП	ОБ	САМ	Відро	БЮТ	Наш Край	«Майд» Σ	«Контр» Σ
631235	8,93	16,23	20,70	32,35	3,05	4,25	43,46	54,58
631238	10,63	7,78	18,11	25,79	3,15	10,04	46,36	47,34
631239	7,86	8,01	9,35	39,76	2,67	8,01	32,05	59,05
631240	26,53	11,15	15,70	25,79	3,01	4,48	54,03	43,29
631244	4,56	20,41	9,48	49,70	2,64	3,60	22,57	75,87
631245	5,35	16,90	11,23	47,06	3,21	3,85	28,56	69,73

Доречи, електоральна несприятливість округу все ж далася в знаки, і попри всі ресурси секретаря міської ради, Олександр Новак посів «непрохідне» місце в списку кандидатів «Відродження», проте через «масовий самовідвід» однопартійців знову був обраний. Цікаво, що найбільший результат (приблизно у 4 рази вищий за середній по місту) провладна «Солідарність – БПП» здобула на дільниці, до якої відносились воєнні гуртожитки ХУПС ім. Кожедуба (№631240). Цей доволі передбачуваний результат дозволив кандидату від БПП, на той час заступнику голови ХОДА Юлії Світличній, посісти високе місце у «внутрішньопартійному рейтингу» і обертися в міську раду (втім, заступниця губернатора надала перевагу мандату обласної ради).

Наостанок наведемо результати дослідження «пасивного джеррімендерінгу» на рівні парламентських виборів: у «додатку В» викладені розрахунки справедливої квоти одномандатних мажоритарних округів для кожного регіону у відповідності до кількості виборців. З таблиці добре видно, що Київ та Рівненська область недоотримали один мандат через застарілість квот (розраховувались напередодні виборів 2012 року і орієнтувалися на тодішні дані Державного реєстру виборців), а Полтавська та Чернігівська області – навпаки, мають один «зайвий» округ.

Таким чином, проблематика джеррімендерінгу (у широкому сенсі як «геометричних», так і «арифметичних» маніпуляцій з округами) є вкрай актуальною

для України, особливо після повернення в 2012 році мажоритарної складової до виборчої системи, за якою обираються народні депутати. Унікальні місцеві кейси 2012, 2014 та 2015 років потребують окремого детального аналізу. Констатуємо, що тема джеррімендерінгу в українській політичній науці на достатньому рівні не досліджувалась, хоча її значимість у контексті місцевих і парламентських виборів лише посилюється (зокрема, у зв'язку з аспектом участі у виборах вимушених переселенців з тимчасово окупованих територій).

2.3.3. Політтехнологічний потенціал «стратегічного голосування»

У першій частині цього підпункту розглянемо особливості використання політтехнологічного потенціалу *«стратегічного голосування»* на прикладі українських президентських виборів 2014 року та кампанії Петра Порошенка. Нагадаємо, що під стратегічним голосуванням розуміється така мотиваційна модель, при якій виборець голосує не у строгій відповідності до власного лінійного порядку вподобань, намагаючись максимізувати корисність власного голосу. Наша гіпотеза полягає в тому, що одним з основних факторів впевненої перемоги Петра Порошенка на президентських виборах у травні 2014 року була політтехнологічна активація мотивації до «стратегічного голосування» у великої частини виборців. За допомогою регулярного опублікування результатів соціологічних опитувань до виборців доносились «ключові повідомлення» на фоні доволі «мовчазної кампанії» самого кандидата. На різних етапах ці повідомлення змінювались – у «додатку Г» ми наводимо графік змін рейтингу Порошенка за даними всеукраїнських соціологічних служб, а нижче пропонуємо умовну періодизацію цих етапів і відповідних «меседжів».

1. Грудень-2013 – Січень-2014. Після подій 1 грудня біля адміністрації Президента кандидата та його партію почали включати в анкети при опитуваннях, а до виборців доноситься ключова теза: «У кандидата спостерігається найбільша позитивна динаміка – він конкурентоспроможний, перспективний, має реальні шанси на перемогу, а значить відданий за нього голос не ризикує бути втраченим».

2. Березень-2014. За допомогою результатів соціологічних опитувань передається ключове повідомлення: «Кандидат є однією з двох реальних претендентів на перемогу, всі інші голоси будуть витрачені марно – або Порошенко, або Тимошенко». Відповідно, на цьому етапі зростанню підтримки кандидата починає допомагати високий «антирейтинг» Тимошенко.

3. Квітень-Травень-2014. На фінішному етапі головною тезою була безальтернативність, поєднана (щоб згладити ризики демобілізації власного електорату) з технологією «вибори в один тур». Повідомлення для виборців було, умовно кажучи, наступним: «У кандидата немає конкурентоспроможних опонентів, перемога – питання часу, єдиним суперником є лише «другий тур», проводити який немає сенсу, до того ж він посилює небезпеку і збільшує бюджетні видатки».

Таким чином, згідно нашої гіпотези, багато в чому зростання рейтингу Порошенка було наслідком постійних публікацій соціологічних опитувань, які свідчили про зростання його рейтингу. Очевидно, що на перших фазах такої «рейтингової рекурсії» могли використовуватися й викривлені дані щодо політичних вподобань виборців. На початковому етапі виборців переконали в конкурентоздатності кандидата, на другій фазі його підтримка росла завдяки антирейтингу основного опонента, а на фініші Порошенко позиціонувався вже безальтернативним переможцем при вдало реалізованій технології «вибори в один тур» (що суттєво демобілізувало прихильників кандидатів «другого ешелону» – в першу чергу, орієнтованих на південно-східні регіони Сергія Тигіпка і Михайла Добкіна). Окрім розрахунку на мотивацію «стратегічного голосування», подібна стратегія викликала у багатьох виборців «ефект приєднання до більшості» (««bandwagon effect»»), в основі якого, як вже зазначалося в першому розділі, лежить конформізм та бажання виборців стати «співучасниками перемоги», «емоційними бенефіціарами» результатів голосування.

Орієнтація на стратегічне голосування як модель детермінації вибору активно використовувалася штабами партій і кандидатів на місцевих виборах – 2015. Як і в описаному вище кейсі, інструментом часто слугували викривлені результати псевдо-соціологічних досліджень. Ключова відмінність у використанні для партій полягає в

одно/багатомандатності – якщо на президентських виборах (як і виборах мера) у найширшому сенсі «переможцями» можуть вважатися два кандидати, що виходять в другий тур (тобто для виборця неконкурентоспроможними будуть ті кандидати, які мають низькі шанси на вихід у другий тур, і це доволі високий бар'єр), то на партійних виборах (парламентських чи місцевих) «переможцем» стає кожна політична сила, яка долає формальний прохідний бар'єр (відповідно «поріг конкурентоспроможності» суттєво нижчий). Цей факт, зокрема, пояснює, чому результати багатьох лідерів «партій другого ешелону» на президентських виборах, зазвичай, нижчі за показники цих же партій при обранні депутатів парламенту (добре прослідковується на прикладі «Свободи» або КПУ).

Відповідно на партійній частині місцевих виборах 2015 року орієнтація на «стратегічне голосування» виборців була покликана запевнити їх в конкурентоспроможності партії (повідомлення: «голос за неї не буде марним»), а також у важливості кожного голосу. Результати «фейкової соціології», до якої зверталось чимало партій і кандидатів, можна поділити на два великі блоки: перший – «4,9%», другий – «впевнено долає бар'єр». Першу модель використовували деякі партії-аутсайтери, щоб мобілізувати свій електорат, водночас доносячи до виборців близьких, але популярніших політичних сил, що «партії 4,9%» цей голос потрібніший. Яскравим прикладом з «харківського кейсу-2015», який містить всі типові атрибути, є орієнтована на стратегічне голосування виборців «соціологічна маніпуляція» від «Народного Контролю». 12 жовтня 2015 року були опубліковані дані «дослідження» «Київського центру політичного та економічного аналізу», згідно яких «Народний Контроль» мав підтримку на рівні 4,9%. У прес-релізі, який дублювався мотивованими ЗМІ, наголошувалось: «Народний Контроль Анатолія Родзинського знаходиться на грані прохідного бар'єру, і зможе пройти до міськради, якщо харків'яни, налаштовані проти Кернеса, проявлять активність і прийдуть на вибори 25 жовтня. <...> Інші партії не мають шансів подолати бар'єр, до того ж віддані за «непрохідні» демократичні партії голоси фактично перерозподіляться на користь ідеологічних опонентів з партій «Відродження» Геннадія Кернеса і «Наш Край» Олександра Фельдмана» [73].

На противагу «Народному Контролю», «Волонтерська Партія України» розповсюджувала напередодні виборів результати «дослідження», згідно якого політична сила здобувала 8,08% і «впевнено долала прохідний бар'єр». Ця тактика покликана зробити акцент на «безпечності» голосування за партію – шанси на подолання бар'єру дуже високі, і для виборців ризики «марних голосів» значно менші, ніж при «моделі 4,9%» (однак мобілізаційний чинник при такій подачі слабший). Більш відомі всеукраїнські партії також значно завищували свої показники в псевдо-соціологічних дослідженнях, розраховуючи не тільки на «стратегічне голосування» виборців, але й «bandwagon effect» – наприклад, «Батьківщина» «малювала» собі друге місце з результатом 17,6% [29], а «Наш Край» – третє місце і 12,8% [74] при великій кількості респондентів, які ще не визначились із вибором. Окрім «фейкової соціології» партії використовували й інші інструменти донесення потрібних повідомлень, які мали б підштовхнути виборців до «стратегічного голосування» за відповідну політичну силу. Досить поширеною є практика «експертних коментарів», в яких, так би мовити, «в прозі» доносяться ті ж самі тези – про позитивну динаміку, великі перспективи і конкурентоспроможність.

Голосування за мерів є досить подібним до президентських виборів (особливо зважаючи на новий закон про місцеві вибори, який передбачав можливість другого туру в великих містах). Підштовхування виборців до «стратегічного голосування» за допомогою соціологічних маніпуляцій у харківському контексті зводилось до двох ключових тез – по-перше, Кернес не здобуде 50% і буде другий тур, по-друге, важливо консолідувати голоси навколо нашого кандидата як «демократичній альтернативі» діючому міському голові. Прикладом такої маніпуляції може слугувати «дослідження» «Агентства моделювання ситуацій», згідно результатів якого підтримка Геннадія Кернеса була на рівні 48,7%, а на друге місце (і в гіпотетичний другий тур) виводився Юрій Сапронов. Додатково респондентам нібито ставилось питання: «Хто є основним конкурентом Кернеса?», у відповідь на яке 34% назвали Сапронова, тоді як його найближчого переслідувача Олександра Давтяна – лише 8,2% [28]. Тобто до виборців «демократичних сил» посилялася маніпулятивно-агітаційна теза віддавати голос не за того, хто більше подобається, а

за опонента з найвищими шансами перемогти Кернеса в другому турі – типова модель «стратегічного голосування».

Одним з головних питань для дослідників «стратегічного голосування» є зв'язок цього можливого викривлення «щирого голосування» з виборчою та партійною системами. У таблиці 2.3.3.1. ми фіксуємо суму голосів, поданих за партії, які не подолали бар'єр, а також кількість «переможців» (за парт. частиною).

Таблиця 2.3.3.1.

Голосування за «непрохідних»

	1998 рік, змішана, 4%	2002 рік, змішана, 4%	2006 рік, пропорційна, 3%	2007 рік, пропорційна, 3%	2012 рік, змішана, 5%	2014 рік, змішана, 5%
Україна	34,24	24,28	22,34	11,42	6,88	22,53
Харківщина	27,76	31,22	22,46	13,1	6,32	26,77
Пройшло партій	8	6	5	5	5	6

З таблиці видно, що протягом 1998-2012 років на парламентських виборах відбувалось поступове зменшення частки голосів, відданих за «непрохідні партії» (до мізерного показнику 6,88% у 2012 році, який засвідчив пік «консервації» парламенту та максимум «стратегічно налаштованих» виборців, схильних підтримувати лише ті проекти, чії шанси на подолання бар'єру вони вважають високими). Емпіричних даних українського кейсу, звичайно, замало, але можна припустити, що суттєву роль в збільшенні частки «стратегічного голосування» в 2012 році в порівнянні з 2007 роком відіграло зростання формального прохідного бар'єру. З іншого боку, аналіз цих даних дозволяє сформулювати наступну гіпотезу: виборці більш схильні голосувати стратегічно в період стабілізації політичної системи, коли мають найбільш повну (на їхню думку) інформацію щодо шансів різних суб'єктів. Натомість у періоди нестабільності (перші вибори з партійною складовою, вибори після революцій) інформованість щодо електоральної конфігурації і позицій суб'єктів значно нижча і «стратегічного розрахунку» в поведінці виборців менше.

Створення електоральною моделлю стимулів або, навпаки, стримувань від стратегічно орієнтованого вибору напряму пов'язано з типом голосування, передбаченим системою. Найбільш «щирим» буде вибір при використанні систем «схвального голосування», коли виборці можуть проголосувати за всіх кандидатів, яких вони підтримують; найбільш «стратегічним» – при «преференційних моделях», де передбачено ранжування всіх альтернатив, а не лише визначення одного пріоритету, як це робиться в системах «категоричного голосування». Важливу роль також відіграють розмір фактичного бар'єру, який напряму пов'язаний з кількістю мандатів і «порогом конкурентоспроможності»: саме тому мажоритарні складові виборів створюють більшу мотивацію до стратегічного голосування, ніж пропорційні. У той же час дослідження українських кейсів засвідчило, що маніпулятивні політичні технології, орієнтовані на «стратегічну» поведінку виборців, використовуються на різних рівнях виборів (президентські, парламентські, місцеві) та за різних електоральних систем.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

Теорія і практика ухвалення колективних рішень засвідчує, що процедурний аспект голосування несе не технічний, а сутнісний зміст: результати залежать не тільки від позицій виборців, але й від особливостей обраної моделі. Проблема недосконалості всіх алгоритмів агрегування індивідуальних вподобань у колективне рішення має як об'єктивний («теореми неможливості»), так і суб'єктивний контексти: розуміння процедурних детермінант результатів та прогнозування ефектів від застосування електоральних систем відкриває зацікавленим суб'єктам маніпулятивне «вікно можливостей». Заявлена процедурна проблематика знаходиться на перетині політичних та правових наук, однак задана нами оптика досліджень електоральних формул саме як процедур масового голосування (а не частини відповідного виборчого законодавства) є суто політологічною. У ході дослідження в рамках другого розділу ми дійшли наступних висновків.

1. Для виборців, які інформовані щодо процедури ухвалення колективного рішення та наявності інших учасників голосування (відповідно, «ваги» свого

голосу), раціональною стратегією є відмова від участі в голосуванні. Класичні мотиваційні парадокси Е. Даунса та М. Олсона обґрунтовують раціональність абсентеїзму, що видається вкрай актуальною проблемою для сучасної України. Водночас невідповідність усіх процедур певним критеріям раціональності створює ситуації «арифметично-процедурних парадоксів голосування». Нами були досліджені 14 парадоксів, що виникають незалежно від волі учасників голосування, а є «механічним наслідком» обраної процедури.

2. Основною вродженою патологією електоральних систем як процедур масового голосування у представницькій демократії є диспропорційність – кількісна невідповідність результатів розподілу мандатів структурі вподобань виборців. Згідно «теорем про неможливість» диспропорційність властива всім виборчим моделям, однак у різній мірі. Для її квантифікації нами використовувався «індекс Галлахера», який було розраховано для «українських кейсів» на матеріалі парламентських виборів 1998, 2002, 2006, 2007, 2012, 2014 років, а також місцевих виборів 2010 та 2015 років. Доведено, що застосування пропорційної системи або пропорційної персоніфікованої призводить до меншого диспропорційного викривлення, ніж використання змішаної системи зі складовою мажоритарної моделі відносної більшості. Головним «бенефіціаром» цієї диспропорційності традиційно є президентська партія влади. Було виявлено, що піковою точкою диспропорційності формування представницьких органів став 2010 рік та місцеві вибори, які проводились за змішаною паралельною системою: тодішня партія влади зуміла одноосібно отримати більше 50% депутатських мандатів у 13 обласних радах та ще в 6 радах максимально наблизитися до такого монопольного становища, при тому що лише в 2 регіонах політичну силу підтримало більше 50% виборців.

3. Запровадження тих чи інших електоральних систем призводить до політичних наслідків та ефектів не лише стосовно результатів виборів, але й деяких складових політичної системи. Мажоритарні моделі краще закріплюють зв'язок депутатів з виборцями в округах, сприяють стабільній роботі уряду, створюють «медіанні стимули» для партій і кандидатів, ефективно вибудовують бар'єри від політичних екстремістів, радикалів і маргіналів. У той же час, більшість

мажоритарних систем сприяє збільшенню числа «втрачених» голосів і диспропорційності асамблеї, створюють значні преференції для великих партій (саме тому й сприяють наближенню до двопартійності, за логікою Дюверже), сил з регіонально неоднорідною електоральною базою та партії влади, сприяючи консервації парламенту. Натомість пропорційні системи забезпечують вищий рівень відповідності результатів структурі електоральних вподобань, преференції для «малих партій» (зокрема, нац. меншин), мінімізують кількість «втрачених голосів», однак сприяють посиленню фрагментації електорального простору.

4. За роки незалежності в Україні були апробовані «полярні» типи виборчих систем – мажоритарна модель абсолютної більшості з другим туром, пропорційна система з закритими списками та єдиним багатомандатним округом, змішана паралельна система, пропорційна персоніфікована зі зв'язаним одночасним голосом. Український контекст неопатримоніальної демократії дозволяє стверджувати, що мажоритарні системи сприяють відносно більшій актуалізації в електоральному процесі патронажно-клієнтарних мереж (на основі яких вибудовується особистісно орієнтовані «піраміди збирання голосів»). Цікаво, що тестування закономірностей щодо взаємовпливу виборчої та партійної систем М. Дюверже на українському кейсі дало негативні результати, що, однак, може бути прикладом хибної кореляції та пояснюватись замалою кількістю електоральних циклів.

5. Розуміння деяких вроджених патологій виборчих систем, а також електоральні очікування, що ґрунтуються на прогнозуванні поведінки виборців, відкривають політичним суб'єктам можливості для стратегічного маніпулювання. Ключова роль самих партій у процесі реформування виборчого законодавства призводить до численних спекуляцій, тоді як об'єктивні критерії оптимальності систем підміняються потенційними вигодами для політичних суб'єктів. Нами досліджені основні механізми маніпулювання саме електоральними формулами (не виборчим законодавством у цілому, в якому також достатньо дискримінаційних норм) за допомогою прохідних бар'єрів та маломандатних округів, «бонусів більшості», систем «одночасного зв'язаного голосу», специфічних виборчих блоків та заборони самовисування, різноманітних методів конвертації голосів у мандати.

Доволі популярною маніпулятивною практикою є орієнтоване на «стратегічне голосування» оприлюднення неправдивих результатів соціологічних опитувань, яке має на меті вплив на оцінку виборцями шансів суб'єктів. Одна з найпоширеніших стратегій маніпуляцій у мажоритарних системах стосується визначення виборчих округів. У широкому сенсі ці маніпуляції прийнято називати «джеррімендерінгом» (у вузькому – під цим розуміють виключно «геометричні спекуляції» з визначенням контурів округів, а для «арифметичних», від яких не захищені й пропорційні системи, використовується термін «malapportionment»). Окрім теоретичного аспекту дослідження джеррімендерінгу, нами проаналізовано кейси з маніпулювання електоральними правилами на місцевих виборах 2015 року в Харківській області.

Таким чином, у другому розділі розв'язані такі наукові завдання:

- аналіз процедурно детермінованих парадоксів голосування та ключових патологій електоральних систем як моделей масового голосування;
- порівняльний аналіз основних ефектів від застосування пропорційних та мажоритарних систем в контексті українських електоральних трансформацій;
- систематизація основних механізмів стратегічного маніпулювання електоральними системами;

Результати даного розділу опубліковані у роботах [2, 3, 103].

РОЗДІЛ 3. ЕЛЕКТОРАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНИ

3.1. Вектори трансформації електоральної системи України

3.1.1. Реформування виборчої системи України: критерії оптимальності

В описі базових категорій дослідження нами було наведено розуміння електоральних трансформацій як сукупності усіх динамічних змін певного електорального простору (внаслідок трансформування виборчої системи та змін у вподобаннях виборців). У підрозділі 3.1. досліджується процедурний аспект електоральних трансформацій як змін виборчої системи, у підрозділі 3.2. – безпосередньо електорально-просторові трансформації, 3.3. – трансформації електоральних стратегій українських виборців.

У підпункті 2.2.3. нами вже наводились основні етапи трансформації електоральної системи України та спричинені нею ефекти. З електоральної історії України добре видно, що роль виборчих систем як процедурних детермінант результатів голосування, стратегій політичних суб'єктів та самих виборців дуже сильна. Хрестоматійним прикладом можуть слугувати вибори 2012 року, коли коаліція партій «Батьківщина», «УДАР» та «Свобода» отримали 56% підтримки за пропорційною частиною, але через наявність мажоритарної складової не зуміла сформувати більшість. Однак, у той же час не варто вкладати в оцінку ролі електоральних формул зайві очікування та змісти: наприклад, система виборів президента США є об'єктивно однією з найгірших та найбільш архаїчних (4 рази використання «системи виборщиків» призводило до обрання президентом кандидата, який набрав менше голосів за свого опонента), що не заважає США залишатися економічним та політичним гегемоном. Прикладом таких «зайвих очікувань», на нашу думку, є хибне пов'язування проблеми підкупу виборців із мажоритарною складовою електоральної системи – ця практика цілком могла б реалізовуватися за чистої пропорційної системи з тією відмінністю, що від виборця вимагався б голос за партію, а не кандидата.

Питання реформування електоральної системи (та в більш широкій оптиці – прийняття виборчого кодексу) підіймається регулярно, однак перед усім –

напередодні виборів. Наприклад, у травні-червні 2014 року в Верховній Раді були зареєстровані законопроекти №4906 (Ю. Мірошніченко), №4906-1 (М. Рудьковський), №4906-2 (Р. Кошулинський) із доволі схожими пропозиціями щодо зміни виборчої системи на парламентських виборах (встановлення пропорційної системи з регіональними відкритими списками і декількома багатомандатними округами), однак жоден з них не був підтриманий [39]. У той же час головною дилемою реформування залишається той факт, що пошук оптимальної виборчої системи не відбувається деперсоналізовано і абстрактно по відношенню до існуючої електоральної кон'юнктури. У цьому «об'єктивному» форматі працюють вітчизняні дослідники виборчих систем [21, 33, 45, 48 65-67, 85, 89], однак їхні розробки, переходячи на стадію законопроектів, аналізуються вже крізь призму короткострокових електоральних бенефіцій для партій. В ідеалі, для об'єктивного розгляду системи політичні суб'єкти повинні були б знаходитись у «вуалі незнання» (концепт Дж. Ролза) щодо своїх стартових позицій – тоді б «мінімаксна стратегія» підштовхнула їх до компромісного і об'єктивно оптимального варіанту. Тим не менш, пропонуємо далі оцінювати нинішні електоральні системи, які застосовуються для президентських, парламентських і місцевих виборів в Україні, а також аналізувати процедурні альтернативи саме в «деперсоналізованому» форматі (тобто абстрагуючись від переваг для конкретних політичних суб'єктів).

В одному з попередніх підпунктів ми порівнювали мажоритарні та пропорційні системи за 14 ефектами-критеріями, до яких призводить їхнє використання. Однак пункти того списку мали зовсім різну «вагу», тому видається доцільним виділити в якості критеріїв оптимальності виборчих систем певну невелику кількість ключових умов (ці критерії якісно відрізняються від суто арифметичних умов раціональності, які ми досліджували в першому розділі). Наприклад, Б. Грофман і Е. Рейнольдс в якості основних критеріїв називали «пропорційне представництво», «надання виборам доступності, легітимності та значущості для виборців», «стимули для примирення», «стимули для стабільності урядів», «заохочення політичних партій», «створення сталого політичного процесу», «сприяння парламентській опозиції» [36]. У свою чергу, класик української політичної науки Ю. Шведа пропонував

оцінювати електоральні моделі за наступними 4 критеріями: «1. Чи сприяє виборча система формуванню працездатного уряду? 2. Чи забезпечує вона справедливе представництво? 3. Чи поважають належним чином права меншин? 4. Чи несуть обрані депутати відповідальність перед своїми виборцями?» [95, с. 243].

На нашу думку, деякі популярні серед дослідників критерії оптимальності орієнтовані виключно на західний політичний процес і не враховують природних ризиків, що виникають у неопатримоніальних демократіях. Наприклад, традиційна зв'язка «мажоритарні системи» => «стабільність уряду» є досить сумнівним аргументом на користь моделей з принципом «переможець отримує все» в нинішніх українських умовах. Ймовірне сприяння «стабільності уряду» нівелюється суттєвим зростанням ризиків «узурпації влади», що в сумі дає негативний прогноз. Зважаючи на особливості контексту, ми пропонуємо в якості критеріїв оптимальності розглядати наступні:

- максимальна відповідність розподілу мандатів структурі електоральних вподобань виборців (мінімізація «втрачених голосів» і диспропорційності);
- максимальний зв'язок депутата з виборцями (актуалізація місцевої проблематики в програмах, залежність депутата від голосування виборців в окрузі/регіоні, а не позиції партійних лідерів);
- створення ефективних бар'єрів для узурпації влади, однопартійної більшості та консервації парламенту (необхідність пошуку компромісів для суб'єктів);
- технічна простота процедури для виборців (зادля збереження легітимності результатів виборів та запобігання маніпуляцій із «недійсними бюлетенями»).

При цьому головним критерієм ми вважаємо саме пропорційність, яка втілює в собі основну вимогу та ідею виборів у представницькій демократії. Пропорційність розуміється нами не як репрезентація структури виборців за максимальною кількістю вимірів (гендерна, етнічна, релігійна, соціально-економічна тощо), але як недосяжний ідеал повної тотожності волевиявлення кінцевому розподілу мандатів. Обравши основні критерії оптимальності виборчих систем, перейдемо до експрес-аналізу нинішніх електоральних формул, за допомогою яких обирається Президент, парламент та органи місцевого самоврядування.

3.1.2. Загальна оцінка сучасної електоральної системи України

Одразу потрібно зауважити, що саме поняття «електоральна система України» де-факто включає в себе три законодавчо встановлені виборчі моделі для обрання Президента, депутатів парламенту та органів місцевого самоврядування, а кількість електоральних формул – ще більша (зважаючи на різні алгоритми обрання голів населених пунктів, місцевих рад у селах і селищах та, наприклад, обласних центрах). Відповідно коректним буде або широке розуміння «електоральної системи України», яке включає в себе декілька закріплених законодавчо електоральних формул для різних рівнів виборів, або вживання цієї категорії у множині – «електоральні системи України».

На президентських виборах застосовується *мажоритарна система абсолютної більшості* з можливістю проведення другого туру для двох кандидатів. Напевно, до неї в дослідників (та й взагалі виборців) найменше претензій: вона передбачає прямі вибори (на відміну від непрямих виборів за допомогою колегії виборщиків або обрання в парламенті, що суттєво зменшує легітимність переможця), а також відкидає принцип відносної більшості (застосовується в Індії, Ісландії, Мексиці, Південній Кореї, Венесуелі, Туркменістані, США, багатьох африканських державах), не дозволяючи обрати президента з 15-20% підтримки. Серед можливих напрямів для критики існуючої системи варто виділити наступні:

- можливість обрання кандидата, що набрав менше 50% у другому турі, як це й сталося в 2010 році (через наявність графі «проти всіх»);
- відсутність мінімальних обмежень щодо явки, через що обраним може виявитися кандидат з невисокої підтримкою в абсолютних величинах (і, як наслідок, проблемами з легітимністю в позиціонуванні більшості виборців);
- додаткові витрати на проведення другого туру, які б можна було зекономити за рахунок «системи додаткового голосу» (по аналогії з виборами мера Лондона, надавати виборцям у першому турі «другий вибір», що, очевидно, може суттєво ускладнити розуміння системи більшістю населення);
- вкрай обмежений профіль волевиявлення (спільна претензія до всіх систем категоричного голосування, які замість повного лінійного порядку вподобань

виборця і його ставлення щодо всіх основних політичних альтернатив враховують лише «перший вибір», через що обраним часто стає не прийнятний для більшості кандидат з високим «антирейтингом»).

Утім, об'єктивно ці критичні аргументи не достатньо суттєві, щоб всерйоз розглядати можливість зміни електоральної формули для виборів президента. Тоді як локальні зміни до виборчого законодавства цілком можливі: наприклад, у багатьох країнах Латинської Америки задля запобігання узурпації влади президентам, а подекуди й діючим народним депутатам і мерам, заборонено переобиратися безпосередньо на наступний строк [72]. Однак повертаючись до проблематики саме електоральних формул, звернемося до системи проведення парламентських виборів – *змішаної незв'язаної моделі* – претензій до якої набагато більше. Найбільш поширені серед них:

- висока диспропорційність (через мажоритарну складову та 5%-й бар'єр);
- консервативність (високий поріг потрапляння в парламент, очевидні преференції для діючих нардепів переобратися, штучні бар'єри для «малих партій»);
- закриті списки в пропорційній частині (сприяння політичній корупції, торгівлі місцями в прохідній частині списку, орієнтація на голів партій, а не виборців);
- преференції для влади (мажоритарна складова допомагає президентській партії зберігати високі результати за рахунок адміністративної вертикалі при падінні підтримки в загальнонаціональному масштабі);
- відсутність підтримки для партій національних меншин;
- висока гендерна нерепрезентативність (лише 11% депутатів у ВР – жінки [60], тоді як, наприклад, в Італії не тільки партії зобов'язані включати в список не менше 40% жінок, але й виборці два свої «відкриті» голоси за конкретних представників списку повинні розподілити між особами різної статі);
- високий відсоток «втрачених голосів» (в одномандатних округах близько двох третин голосів виявляються «марними»);
- категоричність голосування (аналогічно з 4-м пунктом критики президентської виборчої системи вище).

Деякі з цих претензій, на нашу думку, більш суттєві, за інші, а деякі критичні аргументи на кшталт сприяння підкупу виборців саме через наявність мажоритарної складової або створенні саме електоральною системою бар'єрів для стабільної та ефективної роботи урядів видаються нам помилковими. Так чи інакше, значні диспропорційні недоліки змішаної паралельної системи разом зі сталим бенефіціаром цієї диспропорційності в особі президентської партії (що підтверджувалось як за часів Кучми і Януковича, так і за Порошенка) є достатнім приводом для електорального реформування. У той же час не варто демонізувати саму систему, в яку закладений апріорі менший маніпулятивний потенціал, ніж, наприклад, у виборчі моделі Італії чи Греції, де в інтересах партії-переможця працює відверто спекулятивна норма «бонусу більшості». А говорячи про високий формальний прохідний бар'єр (5%), не варто забувати, що пропорційні системи з багатомандатними округами і відкритими регіональними списками (саме вони наразі є певним мейнстрімом у вітчизняній електоральній інженерії) при невеликих розмірах округів можуть призводити до вкрай високих реальних арифметичних бар'єрів, головним бенефіціаром яких буде знову ж таки президентська сила, адміністративні можливості якої не дадуть результату опуститися нижче мінімального рівня ~10% навіть у самих несприятливих регіонах.

Напевно, найбільший резонанс і шквал критичних зауважень наразі викликає *пропорційна персоніфікована система*, застосована на місцевих виборах 2015 року. Надалі ми розглядатимемо саме обласний, районний та міський рівні місцевих виборів, не торкаючись чистої мажоритарної системи, яку залишили для сіл і додання норми «другого туру» для виборів мерів великих міст (обидва ці моменти – мажоритарну модель в селах і другий тур у містах – ми оцінюємо, в цілому, позитивно). Зауважимо, що за декілька місяців до прийняття нового закону про місцеві вибори ми аналізували особливості та перспективи цієї моделі (щоправда, без маніпулятивної норми «зв'язаного одночасного голосу» та ще деяких нюансів) у статті «Пропорциональная персонализованный избирательная система как альтернативная электоральная модель для местных выборов в Украине» [1]. Окрім об'єктивних переваг (висока пропорційність, збереження зв'язку кандидатів з

округами, відміна закритих списків та посилення внутрішньопартійної конкуренції, процедурна простота для виборців) системи, ми прогнозували й можливі негативні ефекти від застосування, такі як:

- можливість виникнення ситуацій, коли округ не представлено жодним депутатом (необхідність закріплення постфактум);
- широке поле для маніпуляцій, заснованих на розуміння електорально-географічних особливостей території;
- заборона самовисування.

Вже після прийняття нового закону про місцеві вибори з'явилось ще декілька напрямів для критики:

- маніпулятивна норма «одночасного зв'язаного голосу»;
- високий формальний прохідний бар'єр (5%);
- можливість відкликання депутатів партіями через механізм «народної ініціативи» (де-факто, відкликання відбувається в залежності від позицій партійного керівництва, що призводить до посилення партійної диктатури).

У той же час, на нашу думку, нова електоральна формула є суттєвим кроком уперед у порівнянні зі змішаною паралельною моделлю, яка використовувалася раніше (не важко змоделювати результати виборів, наприклад, до Харківської обласної ради: за умови збереження мажоритарної складової у раді була б однопартійна більшість). Диспропорційні норми представництва (жоден з населених пунктів не може мати більше 25% місць в обласній раді, навіть якщо за кількістю виборців він претендує на інше число) також виглядають вже не так критично, як це було в минулій виборчій системі (кожен район та міста обласного значення, не зважаючи на кількість виборців, делегували по 2 представників). У наступному підпункті ми перейдемо від аналізу існуючих моделей до рекомендованих процедурних альтернатив. Ми не торкатимемось проблематики президентських виборів, зупиняючись на більш гострому питанні реформування електоральної системи, за якою обираються народні депутати. Оптимальна виборча система для парламентських виборів, за нашим припущенням, може бути адаптована і для обрання органів місцевого самоврядування (на рівні обласних чи районних рад).

3.1.3. Реформування виборчої системи України: процедурна альтернатива

В одному з попередніх підпунктів ми виділили 4 основних критерії оптимальності виборчої системи (пропорційність, зв'язок депутатів з виборцями, процедурна простота, бар'єри для узурпації влади та консервації парламенту), і саме крізь призму їхньої відповідності ми оцінюватимемо можливі процедурні альтернативи. Одразу відкинемо всі моделі з одномандатною мажоритарною складовою, яка впливає на кількісний розподіл мандатів, як такі, що призводять до максимізації «втрачених голосів», високого рівня диспропорційності і консервації парламенту. Також нереалістичним наразі видається запровадження преференційних систем (на кшталт ірландської STV або австралійської AV), які будуть занадто складними для виборців, що призведе до суттєвого зростання числа зіпсованих бюлетенів (додаткові можливості для фальсифікацій). Саме технічно-процедурний критерій є суттєвою перешкодою для запровадження в Україні відкритих списків у тому їх варіанті, де виборцю потрібно власноруч вписувати номер або прізвище обраного зі списку кандидата. Зважаючи на бажаність спадкоємності електоральних систем і відсутність кардинальних процедурних змін для самих виборців, ми рекомендуємо змішану зв'язану модель як альтернативу діючій системі. Її найбільш відомою національною практикою втілення є німецька виборча система, яка вже була об'єктом дослідження в роботах українських політологів (особливої уваги заслуговує кандидатська дисертація по німецькій моделі В. Штефуци [97]). Нижче наводимо адаптований для України алгоритм *дворівневої змішаної зв'язаної системи з регіональними відкритими списками*.

- Базова кількість мандатів ВР – 450.
- Нинішній поділ на 225 мажоритарних округів зберігається.
- У кожному окрузі балотуються кандидати від партій (не більше одного від суб'єкта висунення).
- Паралельно з поділом на округи для кожної адміністративно-територіальної одиниці рівня області (а також Києва) розраховується (за методом Хейра) належна регіону кількість мандатів (при сукупному числі $M=450$).

- Бюлетень складається з двох частин: у лівій наведено список кандидатів-мажоритарників (із зазначенням суб'єкту висування і повної інформації щодо віку, освіти, місця проживання і роботи кандидата тощо), у правій частині (в тому ж порядку) – назви партій та членів їхнього регіонального списку (без додаткової інформації). До регіонального списку вноситься 5 кандидатів в областях з $M \leq 10$, 7 кандидатів при $10 < M \leq 20$, 10 кандидатів при $M > 20$. Знизу справа розміщуються партії та їхні регіональні списки, які не виставили кандидата в окрузі. У «додатку Д» ми наводимо схематичний приклад такого бюлетеня. Можна припустити, що більш економний варіант з єдиним бюлетенем об'єктивно видасться занадто складним для виборців – альтернативним варіантом є формат із двома бюлетенями (перший – «мажоритарний» з кандидатами, другий – «партійний» з регіональними списками).

- Виборець має два голоси: першим він повинен проголосувати в лівій частині за кандидата-мажоритарника, другим – за регіональний список партії (вибір мажоритарника і партії, очевидно, може не збігатися). Також у правій частині виборець має право додатково проголосувати за конкретного кандидата в регіональному списку.

- Формальний прохідний бар'єр на загальнонаціональному рівні відсутній (у кожному регіоні функціонуватимуть реальні арифметичні бар'єри, розрахунки яких ми наводимо в «додатку Е»).

- В алгоритмі кількісного розподілу мандатів між партіями враховуються виключно голоси, подані за регіональні партійні списки (тобто мажоритарна складова на кількісний розподіл не впливає). Всі M мандатів, які по квоті Хейра належать регіону, повинні бути пропорційно розділені між партійними списками в відповідності до результатів голосування. На регіональному рівні розподіляються цілі частини квот для кожної партії (наприклад, якщо партія здобула право на 5,67 мандатів, то вона отримує 5 місць), а дрібні залишки перерозподіляються на загальнонаціональному компенсаційному рівні (для кожної партії розраховується сума таких «регіональних залишків», пропорційно яким і розподіляються всі вакантні мандати). Припустімо, що партія здобула N мандатів у регіоні згідно свого результату у пропорційній частині, а також її кандидати перемогли в L округах.

1) $N > L$ (найбільш ймовірний випадок, тому що квота M регіону рівно вдвічі більша за кількість округів у цьому регіоні). Першими мандати отримують саме висунуті партією мажоритарники-переможці. Після чого $(N - L)$ мандатів отримують кандидати з регіонального списку (в тому порядку, який сформувався за результатами голосування виборців за конкретних кандидатів у списку). Зважаючи на те, що кількість кандидатів у регіональному списку менша за квоту регіону M (якщо б регіональний список кожної партії, наприклад, у Харківській області складався з 27 прізвищ, це б дуже ускладнило практичну реалізацію відкритих списків), можлива ситуація, коли не всі мандати, на які партія має право згідно результатів, будуть розподілені між мажоритарниками і членами регіонального списку. Ця залишкова квота передається з регіонального на національний рівень, і заповнюється кандидатами з єдиного закритого списку.

2) $N = L$. У такому випадку всі мандати, які здобула партія в регіоні, надаються її переможцям у мажоритарних округах (ніхто з регіонального відкритого та загальнодержавного закритого списків не отримує мандат).

3) $N < L$ (доволі рідкісний випадок). У такому випадку всі L мажоритарників-переможців все одно здобувають мандат. Відповідно, через це викривлення пропорційності для такої партії регіон отримує більше, ніж M мандатів, а інші партії де-факто здобувають менше місць, ніж їм належало за пропорцією. Дискриміновані таким чином партії отримують право на «компенсаційні мандати», які повинні відновити справедливу пропорцію по відношенню до результатів (надаються кандидатам із закритого загальнодержавного списку, щоб ще більше не викривлювати пропорцію регіонального представництва).

Таким чином, розподіл мандатів відбувається максимально пропорційно на двох рівнях – регіональному та загальнонаціональному. Пріоритет в отриманні мандатів мають переможці в мажоритарних округах (усі 225 округів будуть представлені рівно одним депутатом, що збереже міцний зв'язок між обраним кандидатом і виборцями), далі – представники відкритих регіональних списків (у яких також виникає конкурентна мотивація до більшого контакту з виборцями), в останню чергу – представники загальнонаціонального закритого компенсаційного

списку. При цьому кандидат може балотуватися тільки в одному амплуа – на мажоритарному окрузі, в регіональному списку або в закритому загальнонаціональному компенсаційному списку. Серед можливих критичних зауважень до такого алгоритму:

- непостійна кількість мандатів у ВР (з іншого боку, у парламенті останніх двох скликань число депутатів також постійно коливається і не доходить до базових 450);
- заборона самовисування (доречи, в німецькому оригіналі незалежні кандидати мають право балотуватися і в разі перемоги першочергово отримують мандати, а вже всі інші розподіляються між партіями; втім, на нашу думку, в Україні існуючий інститут самовисування на парламентському рівні є неприродним і де-факто слугує задля мінімізації надвисоких антирейтингів парламентських партій, а не для представництва у владі незалежних кандидатів. Якщо вмонтувати самовисуванців у запропоновану модель, великі партії матимуть маніпулятивне вікно можливостей проводити сильних кандидатів в округах як незалежних, і за рахунок цього викривлювати реальну пропорцію і збільшувати свою квоту мандатів);
- відсутність бар'єрів (навіть малі партії, які отримують по 1-2% у кожному регіоні за рахунок суми залишкових дрібних частин здобудуть право на декілька компенсаційних мандатів загальнонаціонального рівня – ми вважаємо це перевагою системи, яка сприятиме представництву малих партій без права формування фракції і мінімізуватиме кількість «втрачених голосів», однак допускаємо, що відсутність бар'єрів може розглядатися і як недолік системи, що має слабкий імунітет до радикальних екстремістських сил).

У той же час крізь призму заявлених чотирьох критеріїв ця система видається досить вдалою процедурною альтернативою. По-перше, вона призводить до ледь не максимально можливої пропорційності та мінімізації «втрачених голосів». По-друге, зберігає зв'язок виборців в усіх округах з конкретними депутатами-мажоритарниками. По-третє, відкриті регіональні списки в пропорційній частині стимулюватимуть внутрішню конкуренцію в партіях та забезпечать справедливе пропорційне представництво всіх регіонів (дуже актуальна проблема для сучасного парламенту). По-четверте, система мінімально сприяє утворенню однопартійної

більшості та, навпаки, створює максимальні стимули для позапарламентських партій, шанси на потрапляння яких до ВР збільшуються. Система може бути легко адаптована для проведення місцевих виборів: наприклад, на рівні обласної ради зберігається існуючий поділ на мажоритарні округи, а роль «регіонів» з парламентського прикладу виконуватимуть об'єднання сусідніх районів ($3 \leq M \leq 20$).

3.2. Трансформації електорального простору України

3.2.1. Електорально-просторовий баланс в Україні (1991-2015 р.)

У першому розділі нами було визначено електоральний простір як конфігурацію політичних суб'єктів відповідно до результатів голосування виборців на чітко окресленій території. У цьому підпункті ми зупиняємось на державному рівні електорального простору всієї України, аналізуючи зміни в балансі політичних уподобань виборців з 1991 по 2015 роки, а також харківському регіональному рівні. Неодноразово ми акцентуємо увагу на електорально-географічних «розломах» (або «розколах») та «ключових конфліктах», щодо яких і відбувається відповідний «розлом». Наше розуміння цих категорій дуже близьке до концепції «розколів» («cleavages») С. Ліпсета та С. Роккана (ідея структурних конфліктів між соціальними групами, які транслюються в політичну систему за допомогою партій і кандидатів) [141], а також теорії «соціополітичного поділу» С. Барталіні та П. Маєра. Під таким поділом розуміється «стабільний уклад поляризації політичної спільноти, в межах якого визначені соціальні групи здійснюють підтримку конкретних напрямів політики, а також політичних партій, які є їх представниками» [94]. У «додатку Ж» наводяться загальнонаціональні електоральні карти, які ілюструють результати виборів за роки незалежності та їхній просторовий вимір. Проаналізуємо основні трансформації електорально-просторового балансу, спираючись на результати загальнонаціональних виборів [61].

На перших президентських виборах, які відбулися 1 грудня 1991 року одночасно з референдумом про незалежність, балотувалися 6 кандидатів, проте впевнену перемогу в першому турі (при рекордній явці на рівні 84%) здобув Леонід Кравчук. За голову ВР (1990-1991) свої голоси віддали 61,59% виборців, тоді як за

В'ячеслава Чорновола, який посів друге місце – 23,27%. Ще двома кандидатами, яких підтримало більше мільйона громадян, стали голова Української Республіканської Партії Левко Лук'яненко (4,49%) та самовисуванець Володимир Гриньов (4,17%): перший здобув найбільшу прихильність виборців на Тернопільщині, Рівненщині та в інших західних регіонах (де-факто «заважаючи» Чорноволу), другий був орієнтований на південно-східні області і, зокрема, рідну Харківщину (народився в Белгородській області, але політичну кар'єру вибудовував саме в Харкові). Аналізуючи результати виборів на Харківщині, японський дослідник К. Мацузато підкреслює, що виходець зі старої партійної номенклатури Леонід Кравчук уособлював собою певну стабільність, спадкоємність політики, тоді як національно-демократичні ідеї Чорновола здавалися багатьом радикальними та небезпечними [64]: можливо, саме тому Кравчук здобув перемогу в усіх регіонах, окрім трьох областей Галичини (Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської).

Свою роль зіграла і позиція кандидатів щодо національного питання: в листівці до «руських співвітчизників» Кравчук наголошував: «Україна твердо стала на шлях незалежності. На її землі разом з українцями повноправними хазяями є 12 млн. руських. Ні в якому разі не буде допущена насильницька українізація!» [52]. При цьому дуже показово, що всі 6 кандидатів агітували за необхідність підтримки незалежності України на референдумі. Таким чином, у цей момент, на нашу думку, абсолютна більшість виборців були об'єднані навколо ідеї української держави як послідовного спадкоємця УСРС, української держави як де-факто союзу двох народів – цю ідею і уособлював Кравчук. Тоді як «українська національна держава» і український націоналізм на той час були маргінальними регіональними ідеями Галичини, власне як і на іншому полюсі в абсолютній меншості були противники незалежності – носії «радянської державної ідеї».

Протягом трьох років президентства Кравчука його позиціонування істотно змінилося під впливом внутрішніх та зовнішніх викликів. На дострокових виборах 1994 року уособленням державної ідеї «України як союзу народів» вже став колишній прем'єр-міністр Леонід Кучма. Одним з головних лозунгів його кампанії був державний статус для російської мови, а керівником передвиборчого штабу –

Дмитро Табачник. З електоральної карти президентських виборів 1994 року добре видно, що голоси двох третин виборців у першому турі сконцентрувалися навколо двох кандидатів: Західна Україна віддала перевагу діючому президенту, східні та південні регіони – Леоніду Кучмі. Електоральна карта другого туру виборів вперше окреслила лінії поділу «Правобережної» та «Лівобережної» України, майже ідентичні до електоральних фронтів президентських виборів 2004 та 2010 років.

Тенденція до «націоналізації» діючого президента, який приходив до влади завдяки гострій критиці попередників та риториці «держави – союзу народів», проте потім намагався зменшити свою залежність від проросійського електорату, проявилася і за часів першого строку Кучми. На перших партійних парламентських виборах 1998 року перемогу здобула КПУ (24,65%), яка де-факто уособлювала «радянську державну ідею»: у програмі комуністів пропонувалося створити «оновлений» союз з Росією та Білоруссю, відновити соціалістичний шлях розвитку держави, припинити будь-які контакти з НАТО тощо. Будучи радикально опозиційною до президента політичною силою, КПУ здобула найбільшу підтримку саме в південно-східних областях, які в 1994 році були електоральною базою Кучми. На протилежному ідеологічному та електорально-географічному полюсі 9,5% набрав «Народний Рух України», орієнтований, перш за все, на Західну Україну та декларуючий статус «конструктивної опозиції» до влади (при цьому часто даючи президенту голоси під час розгляду в парламенті ключових питань). Пропрезидентські сили – НДП та СДПУ(о) – здобули на двох лише 9%, проте мажоритарна складова виборів «витягнула» кінцевий результат для влади.

Таким чином, досить умовно можна назвати «Рух» (як і Чорновола в 1991 році) уособленням націоналістичної ідеї української держави, пропрезидентські сили – ідеї української держави без примату націоналізму, а КПУ – радянської державної ідеї. Це ж ідеологічне протистояння в 1999 році сформулювало порядок денний президентської кампанії: націоналісти де-факто підтримали Кучму як «менше зло», тоді як «радянська державна ідея» на фоні економічної кризи 1998 року спокусила багатьох виборців у південно-східних областях. Електоральна карта другого туру

виборів 1999 року є однією з найцікавіших та нетипових для України: «розломи» набули більш складних контурів, ніж традиційний поділ на «схід»/«захід».

Фактично, українська ідея національної держави перестає бути суто регіональною галицькою в 2002 році, коли «Наша Україна» здобуває перемогу на парламентських виборах (23,67% за пропорційною частиною). «Касетний скандал» та різка «націоналізація» опозиції до Кучми під час його другої каденції змушують президента переорієнтуватися зі знаменитої «політики багатовекторності» на російський центр впливу. Саме на виборах 2002 року та протягом наступних двох років формуються передумови для глобального електорального «розлому», який за результатами президентських виборів 2004 року де-факто поділив країну навпіл та призвів до першочергової актуалізації «ключового конфлікту» і накладання всіх вимірів політичного позиціонування одне на одного. Геополітика, мовне питання, економіка, регіональна ідентичність – майже в усіх сферах спостерігався бінарний поділ, при якому одному набору позицій відповідав Віктор Янукович і «Партія Регіонів», протилежному – Віктор Ющенко та «Наша Україна» (з 2006-2007 років – скоріше, Юлія Тимошенко та «Батьківщина»).

Електоральні карти президентських виборів 2004 та 2010 років, а також парламентських виборів 2006, 2007 та 2012 років досить схожі за структурою «розлому», проте невеликі відмінності в абсолютних величинах голосів призвели до кардинально різних підсумків. Протягом усього десятиріччя 2004-2013 років позиціонування всіх політичних суб'єктів конструювалося навколо цього «ключового конфлікту», концентрованим уособленням якого став «Майдан» 2004 року як політичний феномен. Якщо наприкінці 90-х та початку 2000-х років ми говорили про співіснування в електоральному просторі трьох державних ідей (української націоналістичної, української антинаціоналістичної та радянської антиукраїнської) з більш-менш вагомими носіями, то після 2004 року ідеї української держави як союзу народів та радянська державна ідея де-факто «злилися» в єдину. Цей процес в електоральному вимірі супроводжувався фактичним поглинанням КПУ з боку «Партії Регіонів»: з 20% у 2002 році комуністи впали до 3,6% у 2006 році, і саме за їхній рахунок відбувалося нарощування

електоральної бази Віктора Януковича та ПР. Незважаючи на інколи успішні спроби максимальної капіталізації і розіграшу «золотої акції» з боку комуністів, починаючи з 2004-2006 років вони сприймалися, скоріше, як партія-сателіт «Партії Регіонів».

Кардинальні зміни в електоральному балансі відбулися в 2014 році, і були пов'язані, очевидно, з подіями «Євромайдану», російською агресією, крахом «Партії Регіонів» та фактичним усуненням з електорального простору Криму та Донбасу (дуже однорідних в електоральному вимірі понад 6 млн. українських виборців). На президентських виборах 2014 року перемогу в першому турі здобув Петро Порошенко. З урахуванням того, що діючий президент переміг в усіх регіонах (та усіх округах, окрім одного в Харківській області), більший інтерес викликає електоральна карта «других місць», з якої добре видно, що навіть при глибинних змінах балансу контури «розломів» залишаються тими ж самими. За півроку на парламентських виборах результат президентської сили (за пропорційною частиною) скоротився в 2,5 рази (21,82%), а «Опозиційний блок» із загальним результатом 10,97% здобув перемогу в 5 областях. Ця ж тенденція «реваншу» прогнозовано посилилась на місцевих виборах 2015 року, однак про відновлення електорального балансу зразка 2012-2013 років, очевидно, мова не йде (принаймні без голосування на Донбасі та в Криму). Таким чином, співставляючи електоральну карту 1991 року з 2014-2015 роками, можна прослідкувати еволюцію ідеї української національної держави (з регіонального до всеукраїнського рівня).

Аналізуючи зміни в електорально-просторовому балансі України за роки незалежності, вважаємо за потрібне зосередитися на двох принципових методологічних моментах. Перший з них пов'язаний з *форматом узагальнення* результатів: наприклад, поділ на «лівих», «правих» і «центристів» у традиційно економічному розумінні по відношенню до українських політичних суб'єктів є, на нашу думку, невдалою методологічною калькою. В першу чергу тому, що така модель не має імунітету до ірраціонального опозиційного популізму, який почергово використовують партії, відлучені від влади (до якого флангу віднести політичні сили, що пропонують одночасно різке зниження податків та зменшення присутності держави на ринку, а також збільшення всіх бюджетних виплат,

безоплатну медицину, освіту тощо?). До того ж критерієм поділу повинен бути реально існуючий «ключовий конфлікт», навколо якого і конструюється позиціонування політичних проектів (економіка, на нашу думку, ніколи не була центральним елементом такого конфлікту).

Наразі в політичній практиці та політичному аналізі найчастіше використовується бінарний поділ на «проукраїнські» та «проросійські» сили, в якому легко побачити маніпулятивність та надмірний оцінювальний характер. Подібна маніпулятивна калька була вперше привнесена напередодні виборів 2004 року, коли консультанти опозиції рекомендували монополізувати категорію «демократичні сили» на противагу авторитарній владі. Близькою за змістом є класифікація за геополітичною ознакою: «проєвропейські» та «євроазійські» сили (її очевидним недоліком є, наприклад, хибне віднесення за принципом «від противного» праворадикальних націоналістичних партій до «проєвропейського» блоку). Як не дивно, найбільш вдалою нам видається «сленгова» кольорова типологія: поділ на «помаранчевий» та «синій» електоральний сегменти не несе в собі зайвої оцінювальної складової і охоплює одразу декілька вимірів (серед яких і геополітичний). Ідентичним за змістом буде поділ на «промайданні» та «контрмайданні» (тут одразу потрібно розмежувати цю категорію з явищем «антимайдану») сили.

На нашу думку, дуже поширеною помилкою є ретроспективне перенесення типології, орієнтованої на «ключовий конфлікт», за його хронологічні рамки: наприклад, аналіз результатів президентських виборів 1991 чи 1999 року в категоріях співвідношення «помаранчевого» (або ж «проукраїнського») та «синього» («проросійського») електоральних сегментів. Саме тому на діаграмах нижче ми аналізуємо узагальнені результати виборів, починаючи з 2004 року, коли цей поділ і було актуалізовано в якості «ключового конфлікту». Вибори 2014 року дали привід стверджувати, що цей конфлікт завершився остаточною перемогою однієї зі сторін, однак останні тенденції політичних вподобань громадян показують, що можлива як зміна «ключового конфлікту», так і його подовження з поступовим

поверненням до більш паритетного стану (що видається більш ймовірним при включенні в український електоральний простір Донбасу).

Рис. 3.2.1.1. Співвідношення «промайданного» та «контрмайданного» електорального сегментів (Україна, 2004-2015)

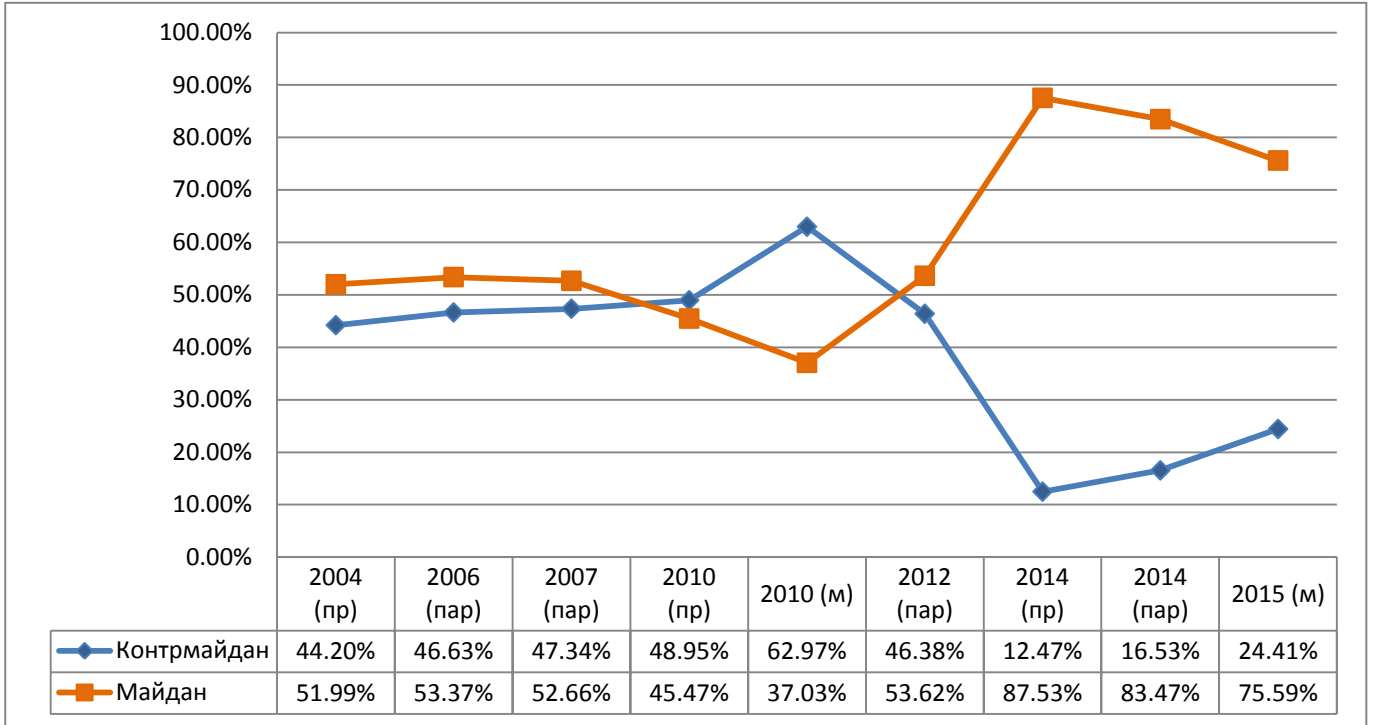
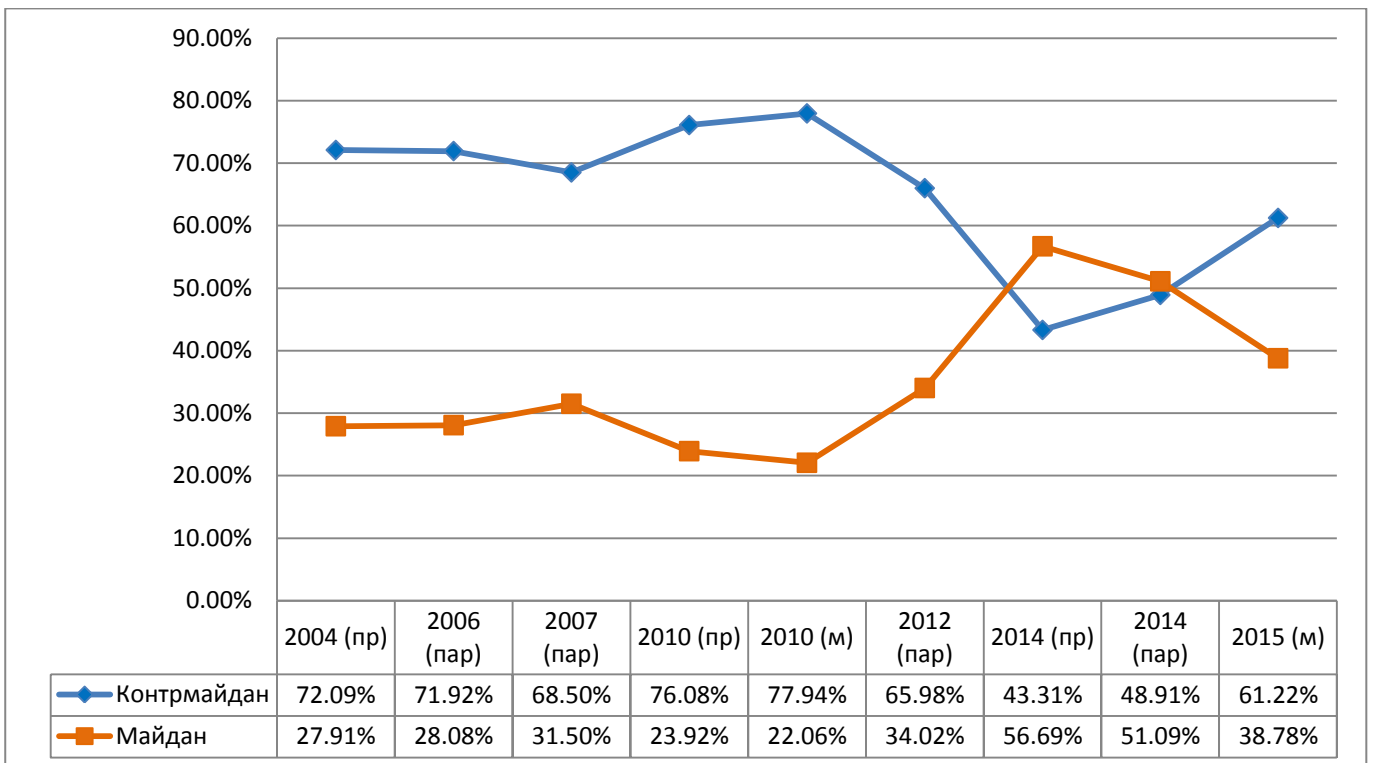


Рис. 3.2.1.2. Співвідношення «промайданного» та «контрмайданного» електорального сегментів (Харківська область, 2004-2015)



Щоб завершити цей блок, пов'язаний з коректністю політичної сегментації, пропонуємо як альтернативу розглянути модель типології у відповідності до «державної ідеї», носієм якої виступають проекти, орієнтуючись на очікування певного електорального сегменту. Хронологічно викладаючи основні тенденції та зміни електорального балансу, ми неодноразово повторювали, що різні політичні суб'єкти в різний час уособлювали собою три основні державні ідеї – української національної держави, української держави як союзу народів та антиукраїнської радянської державної ідеї. На нашу думку, дуже доречним у цьому контексті виглядає посилання на роботи А. Степана «Ukraine: Improbable Democratic “Nation-state” but Possible Democratic “State-nation”?» та О. Міллера «Нація-держави чи держава-нація», в яких український політичний процес аналізується в категоріях цих двох стратегій державотворення [162, 52]. Перша модель передбачає ствердження єдиної ідентичності громадян як членів нації та держави, уніфіковану асимілятивну політику в гуманітарній сфері, табування будь-якої відцентрованої риторики (як це в 2014 році сталося з темою федералізації в Україні або вимогами щодо виборності посад голів обласних держадміністрацій), маргіналізацію або заборону автономістських партій тощо. Протилежна модель (тут доцільні посилання на приклади Індії, Бельгії, Іспанії, Канади) побудови держави-нації передбачає підтримку більш ніж одної культурної ідентичності та великі повноваження регіонів (часто забезпечується федеративним устроєм). Такий поділ має багато спільного із бінарними категоріями «етнічної» та «політичної» націй, який, зокрема, досліджується в українському контексті в статті О. Андрєєвої «Національна ідентичність як фактор соціального ризику в Україні» [14].

На нашу думку, українські політичні проекти часів незалежності досить вдало класифікуються у відповідності до стратегії державотворення, яку вони уособлюють, орієнтуючись на певний електоральний сегмент – «nation-state» (українська національна держава), «state-nation» (українська держава як союз народів: перш за все, української та руської – не російської – ідентичності) та «fake-state» (відмова – наскільки суб'єкт міг собі дозволити з правової точки зору таку риторику – від української державної ідеї на користь радянської, зокрема, у її

модернізованому вигляді СНД, Митного Союзу та інших орієнтованих на повернення радянського «золотого віку» проектів). У статті «Особливості політики формування ідентичності в багатонаціональних державах» О. Андрєєва щодо носіїв цієї третьої ідеї зазначає наступне: «Тим більше, що достатньо масові політичні партії поширюють міфи про можливість «слов'янського союзу», «єднання з Росією» тощо. І частина населення довіряє цим міфам. Деяка частина населення ще залишається у межах «радянської ідентифікації» як радянський народ» [15, с. 116].

У таблиці 3.2.1.1. ми наводимо хронологічний список головних уособлень цих ідей. Варто звернути увагу на те, що не завжди ідея мала свого великого політичного носія (ми не включали до списку маргінальні проекти на кшталт ПСПУ чи КУНу, зосередившись лише на тих, що мали значну електоральну підтримку). Як видно з таблиці, на нашу думку, лише Комуністична Партія України (разом з маргінальними проектами по типу «Руського блоку», «Руської єдності», ПСПУ) уособлювала собою радянську державну ідею, тоді як і режим Кучми, і режим Януковича доречніше віднести до «state-nation» (незважаючи на політично мотивовані узагальнені звинувачення всіх представників ПР у сепаратизмі). Усвідомлення владних можливостей на 50-мільйонному державному ринку в порівнянні з гіпотетичним провінційним другосортним статусом у складі Росії відштовхувало владні еліти від ідеї «fake-state» (окрім маргінального прокремлівського крила тієї ж «Партії Регіонів»). Однак у 2014 року частина, ймовірно, зовнішньо вмотивованих депутатів місцевих рад на Донбасі на протиположності «загрози nation-state» обрала шлях «fake-state», тоді як в українському електоральному просторі все пов'язане з радянською державною ідеєю стало табуовано, як і більша частина змістовного наповнення ідеї «state-nation».

Таблиця 3.2.1.1.

Уособлення трьох стратегій державотворення (1991-2015)

Рік	Nation-state	State-nation	Fake-state
1991	Чорновіл	Кравчук	-
1994	Кравчук	Кучма	-
1998	РУХ	НДП	КПУ
1999	-	Кучма	Симоненко
2002	Наша Україна	За ЄДУ	КПУ

2004	Ющенко	Янукович	-
2006	БЮТ	Партія Регіонів	-
2007	БЮТ	Партія Регіонів	-
2010	Тимошенко	Янукович	-
2012	Батьківщина	Партія Регіонів	КПУ
2014	Порошенко	Тигіпко	-
2014	БПП	Опозиційний Блок	-
2015	БПП	Опозиційний Блок	-

Другий вкрай важливий методологічний аспект аналізу електорально-просторового балансу, це необхідність опрацювання не лише відсоткових показників політичних суб'єктів, але й *абсолютних величин* їхньої підтримки (набраних голосів). Порівняємо графіки 3.2.1.1. та 3.2.1.2. з двома наведеними нижче (на них зміни електорального балансу фіксуються в абсолютних величинах).

Рис. 3.2.1.3. Співвідношення «промайданного» та «контрмайданного» електорального сегментів в абсолютних величинах (Україна, 2004-2015)

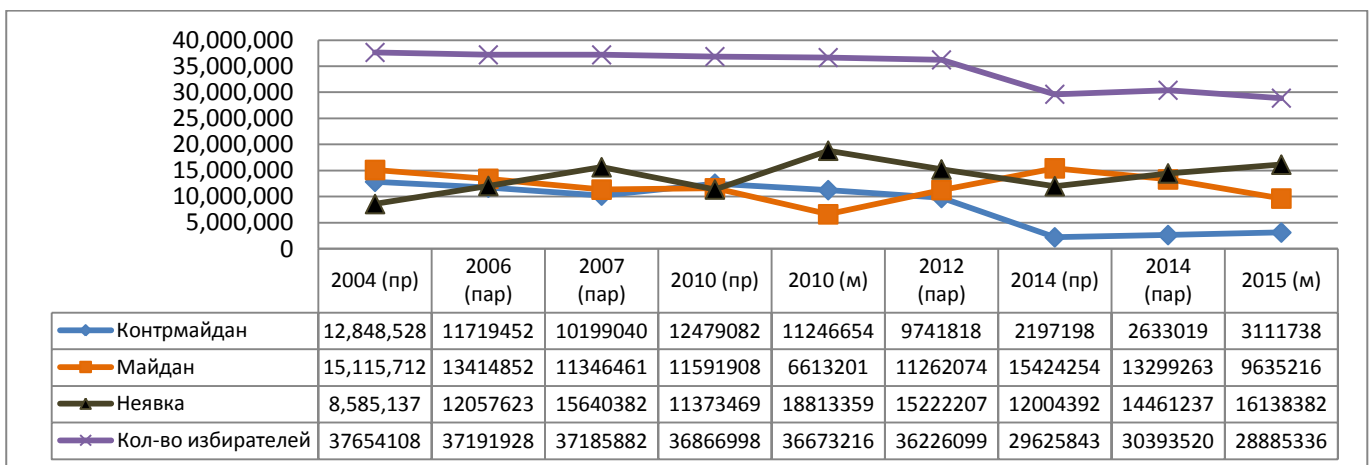
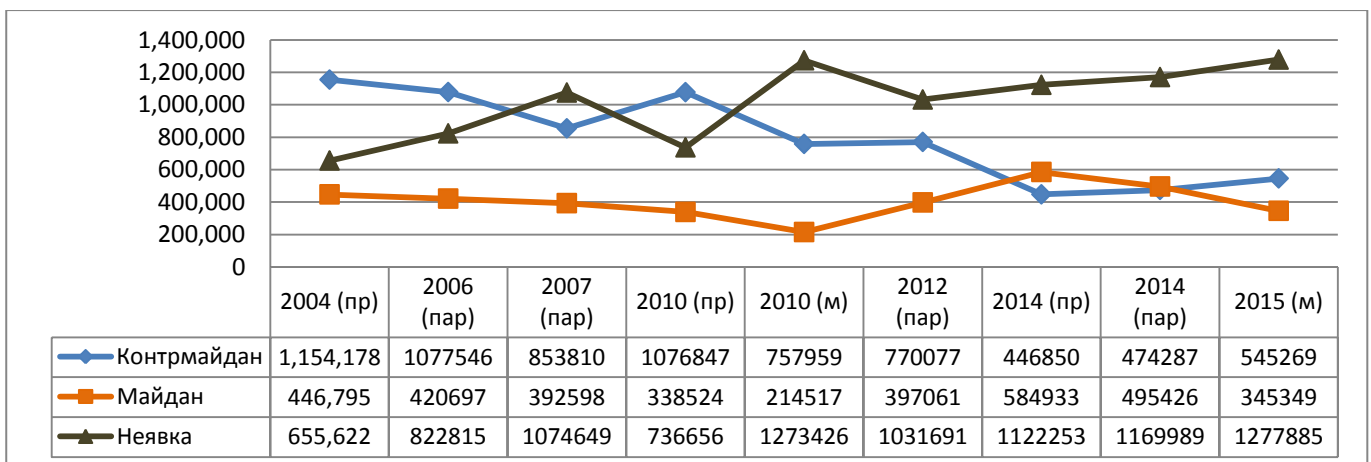


Рис. 3.2.1.4. Співвідношення «промайданного» та «контрмайданного» електорального сегментів в абсолютних величинах (Харківська область, 2004-2015)



Аналіз змін електорального балансу в абсолютних величинах дає змогу зробити висновки, що суттєво відрізняються від гіпотез на основі «відсоткових результатів». Більш показовою тут є Харківська область, в якій (на відміну від України в цілому) не спостерігалось значного зменшення кількості виборців (мінус 88 тисяч, або 3,9%, за 11 років). Так, «контрмайданна сума» стала меншою в 2-2,5 рази, «промайданна» залишилась приблизно на тому ж рівні, а кількість громадян, які відмовились від свого активного виборчого, права зросла майже вдвічі. Співставивши показники парламентських виборів 2012 року з президентськими 2014 року, можна припустити, що доволі велика частина «контрмайданного» сегменту надала перевагу Порошенку як конкурентоспроможному (на відміну від Добкіна чи Тигіпка) кандидату, який уособлював «партію миру», а ще понад 100 тисяч проігнорували голосування. Аналіз «абсолютних величин» результатів виборів на загальнонаціональному рівні також відкриває зворотну сторону медалі: наприклад, на парламентських виборах 2014 року за «промайданні сили» було віддано менше голосів, ніж при обранні депутатів ВР у 2006 році (при цьому потрібно пам'ятати про зменшення на 19% загальної кількості виборців через втрату Криму та частини Донбасу, які, однак, ніколи не були сприятливими для «промайданних» партій). Відповідно, головною тенденцією є саме зменшення частки електорально активних громадян, що значно актуалізує для сучасної України проблематику абсентеїзму.

Від загальнонаціонального електорально-просторового балансу перейдемо до регіонального. «Додаток 3» містить результати голосувань 2002-2015 років у розрізі адміністративно-територіальних одиниць (районів і міст обласного значення) Харківської області та міста Харків, таблиця 3.2.1.2. – районів Харкова. Наводяться сукупні показники голосування за т.з. «проукраїнські сили»: для 2002 р. – сума результатів «Нашої України», СПУ та БЮТу, для 2004 р. – відсоток В. Ющенко в «третьому турі», для 2006 р. – сума результатів НУНСу, БЮТу, СПУ та «ПОРА-ПРП», для 2007 р. – сума результатів НУНСу та БЮТу, для 2010 р. – відсоток Ю. Тимошенко в другому турі, для 2012 р. – сума результатів «Батьківщини», «Свободи», УДАРу, «Нашої України» та «Радикальної партії», для 2014 р. – сума результатів БПП, «Народного Фронту», «Самопоміч», РПЛ, «Батьківщини»,

«Свободи», «Громадянської позиції», «Правого Сектору», для 2015 р. – сума результатів «Солідарності – БПП», «Самопоміч», «Батьківщини», РПЛ, «Свободи», «Волонтерської партії», «Укропу», «Сили Людей». Ми припускаємо, що подібна методологія (конкретний перелік суб'єктів для різних електоральних циклів) може критикуватися і не в повній мірі відображає динаміку (наприклад, наскільки коректно відносити СПУ-2002 до «проукраїнських» сил), однак для нашої мети – порівняльного аналізу результатів тих самих виборів у різних районах – вона цілком підходить. Також варто з певною обережністю ставитися до результатів виборів 2015 року, на яких у саму електоральну формулу була закладена норма «зв'язаного голосу» (який подається одночасно за кандидата, лідера списку та партію), що могло суттєво викривити сталі електорально-географічні тенденції за рахунок особистісного мотиваційного виміру.

Таблиця 3.2.1.2.

Електорально-географічні особливості районів Харкова

<i>Район</i>	2002 парл.	2004 през.	2006 парл.	2007 парл.	2010 през.	2012 парл.	2014 парл.	2015 місцеві
Держинський	14,9	33,4	26,8	29,1	29,2	42,7	50,2	38,9
Жовтневий	10,1	26,9	24,2	27,2	24,6	34,5	45,7	27,0
Київський	14,1	32,4	26,6	29,3	27,5	43,1	50,8	37,1
Комінтернівський	11,9	26,5	22,5	25,7	24,5	36,1	46,1	30,8
Московський	12,0	28,4	22,8	26,4	24,8	39,4	48,2	33,3
Ленінський	11,9	27,1	24,4	26,9	24,7	35,3	45,1	27,7
Фрунзенський	10,9	27,6	21,8	24,9	25,2	37,9	47,2	33,3
Орджонікідзевський	9,3	24,3	21,5	24,3	21,6	34,4	42,9	28,5
Червонозаводський	11,0	27,0	24,9	27,8	25,2	36,7	46,6	31,8

Електоральні карти Харкова та області за результатами відповідних виборів досить вдало ілюструють наявність сталого електорально-просторового розмежування. Відзначимо декілька основних особливостей і тенденцій у межах області та Харкова.

1. Чітко окреслений більш «проукраїнський» (відносно центру та сходу області) «західний пояс» (Краснокутський, Богодухівський, Валківський, Коломацький, Нововодолазький, Кегичівський, Сахновщинський, Зачепилівський райони). У більшості розглянутих електоральних кейсах максимальна «проукраїнська сума» спостерігалася в тих самих районах – Зачепилівському, Краснокутському та Коломацькому (у «третьому турі» президентських виборів-2004 у Коломацькому районі – єдиному в області – перемогу здобув Ющенко).

2. Люботин, Золочівський, Дергачівський, Харківський та Зміївський райони через близькість до обласного центру в більшості випадків демонструють схожі на голосування Харкова результати.

3. «Проукраїнська сума» відносно більша в сільських-аграрних районах і менша – в урбанізованих-промислових. Зокрема, цю «урбаністичну» гіпотезу підтверджує співставлення результатів міст обласного значення та відповідних районів (наприклад, Лозова – Лозівський район, Чугуїв – Чугуївський район, Ізюм – Ізюмський район тощо): майже завжди сумарні результати «проукраїнських сил» у містах нижчі. Взагалі, пояс великих у масштабах області міст (Лозова, Чугуїв, Куп'янськ, Ізюм, Первомайський, Балаклія, Красноград, Вовчанськ) стабільно демонструє відносно низькі показники «проукраїнської суми», а особливо в цьому сенсі виділяється Чугуїв.

4. Якщо в якості одиниці аналізу електорально-просторових особливостей Харкова обрати адміністративний район, то дійсно підтвердиться гіпотеза щодо відносно більш «проукраїнської» налаштованості Держинського та Київського районів – вони впевнено утримують лідерство протягом усіх розглянутих електоральних кампаній. Найнижчий результат майже в усіх 8 випадках зафіксовано в Орджонікідзевському районі. Однак, як вже було зазначено, для дослідження електоральної географії в масштабах міста такі районні одиниці занадто великі та потребують подальшої деталізації (наприклад, на рівень мікрорайонів, житлових масивів тощо).

5. У «додатках И» наводяться розрахунки «проукраїнської суми» на парламентських виборах 2014 року для всіх 84 округів, утворених напередодні

виборів депутатів міської ради в 2015 році. Ця карта обґрунтовує висновки щодо основної електорально-географічної тенденції в межах Харкова: підтримка т.з. «проукраїнських» сил вища в центрі міста та нижча в окраїнних районах. При цьому голосування в окраїнних частинах Дзержинського та Київського районів мало чим відрізняється від середнього по Харкову. На мапі зеленим кольором позначена третина округів з найвищими результатами, червоним – з найнижчими, жовтим – залишок. Цікаво порівняти цю карту з другим малюнком додатку, на якому зображено, з яких округів обралися представники партій, що пройшли до міської ради в 2015 році (синій колір – «Відродження», блакитний – «Наш Край», червоний – «БПП-Солідарність», зелений – «Самопоміч», смужки двох кольорів на одному окрузі означають, що відповідно до особливостей виборчої системи на ньому було обрано двох депутатів). Доволі передбачувано, прохідні місця від «Самопоміч» зайняли депутати, які балотувалися, переважно, в Дзержинському, а також Київському (меншою мірою) районах (виключення – округи №54 та №79), переможці від «Солідарності – БПП», здебільшого, є вихідцями з Київського району (один з Дзержинського, на території його округу розташовано військові гуртожитки, та по одному з Фрунзенського і Московського районів), усі «прохідні» кандидати від «Нашого Краю» представляють два райони (Ленінський та Жовтневий), що входять до складу мажоритарного округу, по якому вже декілька разів переобирався місцевий лідер партії народний депутат Олександр Фельдман. «Фактор Фельдмана», зокрема, не дозволив бути обраними відносно сильним кандидатам «Відродження» у цих двох районах (зокрема, голові Жовтневої РДА Т. Цибульнік) – базовими районами для команди мера стали Орджонікідзевський, Фрунзенський, Червонозаводський і Комінтернівський.

6. У цілому центр-периферійний поділ є ключовим для розуміння особливостей електоральної географії Харкова. Напередодні місцевих виборів серед представників т.з. «проукраїнських сил» розгорнулася справжня боротьба за всі округи Дзержинського та Київського районів, хоча простий розрахунок переконливо доводить, що наближені до центру міста округи Червонозаводського чи Комінтернівського районів більш сприятливі, ніж віддаленні Дзержинські та

Київські. Аналізуючи просторовий аспект результатів партій на виборах 2014 та 2015 років, ми також відзначили ефект «*дифузії інновацій*». На початку 60-х років ХХ сторіччя цей термін у науковий обіг ввів шведський географ Т. Хагерstrand, а американський соціолог Е. Роджерс у 1962 р. опублікував однойменну книгу з дослідженням більш ніж 500 унікальних кейсів [152]. Обидва вчених намагалися пояснити, як, чому і з якою швидкістю певні інновації (ідеї, технології тощо) поширюються в просторі. Перекладаючи «дифузю інновацій» на політико-партійну площину ми можемо прослідкувати дві закономірності: по-перше, нові партійні проекти (за умови, що вони не «нішові» – наприклад, аграрні) швидше набувають підтримки в містах, ніж у більш консервативній області; по-друге, вони швидше набувають підтримки в центрі міста, ніж у більш консервативних окраїнних районах, схильних голосувати за вже відомих суб'єктів. Обидві закономірності доволі вдало підтверджуються результатами «Самопоміч» (та цілої низки «малих демократів», на кшталт, «Сили Людей», «Укропу»), проте можливий контраргумент полягає в тому, що «Самопоміч» просто «міська партія». Насправді, для коректного доведення або спростування «ефекту дифузії інновацій» в цьому кейсі потрібно ще декілька електоральних циклів: за «інноваційною гіпотезою», коли результат «Самопоміч» почне зменшуватися, найбільш стрімке падіння спостерігатиметься в центрі міста, а в області темпи падіння будуть нижчими. Інший кейс, в якому немає проблем з недостатньою кількістю емпіричного матеріалу – електорально-просторова динаміка БЮТу / «Батьківщини». Під час виборів 2002, 2006 та 2007 року найбільші здобутки партії фіксувалися в центрі Харкова, тоді як у 2014 та 2015 роках спостерігається відносно рівномірний розподіл результатів по районах міста (і в області відсоток підтримки вищий, ніж у Харкові).

Таким чином, електоральний баланс в Україні та на Харківщині за 25 років, з одного боку, суттєво змінився на користь тих сил, які узагальнено можна віднести до «проукраїнських», проте з іншого боку, спостерігається відносна сталість контурів електорально-географічних розломів, говорити про нівелювання яких було б передчасно та помилково.

3.2.2. Структурні зміни електорального простору України

Чіткий зв'язок поняття електорального простору з конкретною територією відкриває перспективу досліджень його регіонально-структурного виміру. На думку Р. Туровського, регіональний вимір електорального простору передбачає можливість його «вертикальної стратифікації» (логіка поділу «центр-периферія») та «горизонтальної фрагментації» («мозаїчний поділ» на райони) [80]. Власне, обидва ці формати поділу свідчать про можливу притаманність електоральному простору певного ступеню неоднорідності. У нашому дослідженні структурних змін електорального простору України ми сфокусуємось на двох основних категоріях-індикаторах його структури – *неоднорідності* та *фрагментованості*.

3.2.2.1. Неоднорідність як структурна змінна електорального простору

У першу чергу проаналізуємо динаміку (не)однорідності структури українського електорального простору. Однорідність (чи неоднорідність) електорального простору згадується декількома дослідниками (разом з іншими властивостями, такими як «ізотропність» та «симетрія»), проте концептуально не визначається. Пропонуємо під *регіональною неоднорідністю* розуміти структурну властивість електорального простору, що проявляється в суттєвих відмінностях у типових формах політичної участі виборців, які належать до територіально різних частин цього простору. Принципово важливим у цьому визначенні є відокремлення категорії (не)однорідності від безпосередньо плюралізму форм політичної участі (у вузькому сенсі – типу голосування). Наприклад, якщо за результатами другого туру президентських виборів обидва кандидати А і В набрали по 50%, при цьому приблизно така ж рівновага спостерігається майже в усіх регіонах держави, то такий загальнодержавний електоральний простір ми вважатимемо однорідним. І навпаки: якщо кандидат А набрав 80%, а кандидат В – 20%, але є декілька регіонів, в яких перемогу здобув кандидат В, то цей уявний кейс свідчитиме про відносно вищий ступень неоднорідності, ніж у першому прикладі.

У підпункті 1.2.1. нами наводилась авторська формула для розрахунку регіональної неоднорідності. Виходячи з її специфіки, окреслюються щонайменше

два можливих формати квантифікації категорії «регіональної неоднорідності»: по-перше, відносно електоральної бази окремих політичних суб'єктів і, по-друге, відносно всього електорального простору (другий варіант розрахунків неможливий без першого – регіональна неоднорідність електорального простору залежить від регіональної неоднорідності підтримки усіх політичних суб'єктів). Відштовхуючись від двох зазначених форматів квантифікації регіональної неоднорідності, вбачаємо велику перспективу в наступних напрямках досліджень:

1. Типологізація політичних суб'єктів за ступенем регіональної неоднорідності.
2. Дослідження динаміки регіональної неоднорідності політичних суб'єктів протягом декількох електоральних циклів.
3. Дослідження динаміки регіональної неоднорідності загальнодержавного електорального простору України.
4. Порівняльний аналіз регіональної неоднорідності електоральних просторів різних держав.
5. Порівняльний аналіз регіональної неоднорідності різних адміністративно-територіальних одиниць України.
6. Дослідження неоднорідності на «молекулярному рівні» (якщо під «атомарним» розуміти рівень окремих виборчих ділянок) одномандатних виборчих округів на матеріалі місцевих виборів.

Нижче наведені результати досліджень регіональної неоднорідності електорального простору за окресленими напрямками. До «додатку К» включені розрахунки індексів регіональної неоднорідності електоральної підтримки основних кандидатів у президенти, а також партій, які подолали прохідний бар'єр на виборах до ВР (у кейсах 2006 і 2007 років також включені максимально наближені до 3% політсили). У крайньому правому стовпчику індекси розраховані на основі зведених результатів виборів депутатів обласних рад 2010 і 2015 років (лише за пропорційною частиною). Попередні каденції не включені через те, що місцеві вибори до 2010 року були сумісними з президентськими чи парламентськими. Також через відсутність пропорційно-партійної складової електоральних результатів індекси не розраховувались для парламентських виборів 1994 року, які проходили за

мажоритарною системою з двома турами і 50% порогом явки. Для кожного політичного суб'єкту наведено здобутий результат (джерело інформації – сайт ЦВК [59]) та індекс регіональної неоднорідності електоральної бази (звертаємо увагу, що менше значення індексу неоднорідності не означає більшу підтримку – це свідчить лише про більш рівномірну підтримку суб'єкту).

Нижче викладені основні висновки дослідження регіональної неоднорідності електоральної підтримки українських політичних суб'єктів.

1. Загалом розраховано 92 індексів для політичних суб'єктів, які здобували найбільшу загальну підтримку в електоральних змаганнях 1991-2015 років (перші 4-6 місць президентських виборів та партії, що подолали бар'єр на виборах до ВР). Можна припустити, що включені до цього аналізу суб'єкти є в більшій мірі «загальнонаціональними», ніж деякі маргінальні «регіональні» політичні суб'єкти, сукупний результат яких був дуже низьким (менше 3-4%). Діапазон коливань значень індексу – від 0,198 до 1,822. Результатів, більших за $I_{RNP}=1$, виявилось 8 з 92. Середнє арифметичне – 0,67. Індекс Пірсона (кореляція) між результатами суб'єктів на виборах та ступенем їхньої регіональної неоднорідності складає -0,29 – тобто існує слабкий зворотній зв'язок.

2. У своєму аналізі електоральної статистики Р. Туровський пропонує вважати низькими індекси до 0,25, середніми – від 0,25 до 0,5, і великими – понад 0,5. Ми вбачаємо дві можливості для подібної типологізації, що походить з порівняльного аналізу великого обсягу емпіричного матеріалу: або виходити (підхід Туровського) з певних універсальних, емпірично винайдених «порогів», або для кожного електорального простору встановлювати свої в залежності від традиційних показників саме цього простору (тоді, припустімо, значення близькі до 0,65 не будуть вважатися високими для України, але будуть вкрай великими для, наприклад, Кіпру, Словенії чи інших країн з низьким рівнем регіональної неоднорідності електорального простору). На нашу думку, більш об'єктивним буде перший підхід, і ми пропонуємо наступну типологію політичних суб'єктів, виходячи з кількісного виміру регіональної неоднорідності їхньої електоральної бази: загальнонаціональні ($0 < I_{RNP} < 0,33$), макрорегіональні ($0,34 < I_{RNP} < 0,66$),

регіональні ($0,67 < I_{RNP} < 0,99$), монорегіональні ($I_{RNP} > 1$). Для першого типу характерна рівномірність підтримки на території всього електорального простору, другий тип спирається на підтримку декількох макрорегіонів, але погано сприймається у великій кількості інших областей, електоральну базу третього типу складають, як правило, 2-3 основних регіони, а суб'єкти четвертого типу – це партії чи кандидати одного регіону.

3. Проілюструємо логіку такої класифікації прикладами з української політичної практики. Почнемо з останнього типу – «суб'єктів одного регіону». У таблиці індекси лише 8 партій чи кандидатів більші за 1, тому ми можемо зупинитися на кожному з них. На парламентських виборах 1998 року одразу 3 партії подолали 4%-й бар'єр, будучи при цьому «монорегіональними» суб'єктами. Так, при загальному результаті 4,67% партія «Громада» Павла Лазаренка перемогла на виборах у Дніпропетровській області з показником 35,34%. Якщо уявити, що на Дніпропетровщині вибори б не відбулися, то загальний результат партії був би на рівні 2,3%. Аналогічна ситуація з партією СДПУ (о): при підсумкових «прохідних» 4,01% по всій країні політична сила здобула 31,17% на Закарпатті, тоді як показник другого регіону у внутрішньопартійному рейтингу – лише 9,04% (Чернівецька область). У випадку ПСПУ Наталії Вітренко можна казати про «півторарегіональність» – при загальних 4,04% яскраво виділяється результат на Сумщині (20,89%), а показник підтримки у Харківській області (10,08%) є чимось середнім між базовим регіоном та усіма іншими. За такою ж логікою «монорегіональним» кандидатом у президенти 2010 року був Віктор Ющенко (тут реальний результат ближчий до третього типу – підтримка на рівні 25-30% у Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях, і повний «електоральний вакуум» в інших регіонах), 2014 року – Михайло Добкін (26,25% у базовій області при 3,03% по країні, майже кожен другий голос здобутий на Харківщині). Цікаво, що за підсумками місцевих виборів 2015 року такою ж «партією одного регіону» може вважатися «Відродження», якому саме в Харківській області мер міста Геннадій Кернес забезпечив рекордний результат.

4. На іншому «полюсі» класифікації знаходяться політичні суб'єкти з відносно рівномірною підтримкою в різних регіонах. До цього типу можна віднести обраного в 1991 році Леоніда Кравчука та в 2014 році Петра Порошенка (результати цих електоральних змагань досить схожі). Також відносно однорідною була підтримка Леоніда Кучми в другому турі президентських виборів 1999 року (у чому йому, ймовірно, «допомогло» суперництво саме з Петром Симоненко, а не тим же Олександром Морозом). Прикладом типової партії з однорідною підтримкою слугує «Партія Зелених України» (5,43% на виборах 1998 року при $I_{RNP} = 0,291$). Заслуговує на увагу й дуже низький (особливо в порівнянні з попередніми президентськими партіями влади – «Партією Регіонів» та «Нашою Україною») індекс регіональної неоднорідності «Солідарності – БПП» (0,213 і 0,210 на виборах 2014 та 2015 років відповідно). Якщо поглянути на цей показник, а також динаміку регіональної неоднорідності «Партії Регіонів» ($I_{RNP} = 0,858$ на виборах 2006 року та $I_{RNP} = 0,583$ у 2010 році), це підштовхує до гіпотези, що сама логіка розвитку президентської партії влади – це максимальна «націоналізація партії» і намагання за допомогою різних методів (неконкурентне партійне будівництво, підбір команд ОДА і РДА, які зобов'язуються забезпечити результат, програмні та ідеологічні зміни в позиціонуванні партії тощо) зменшити неоднорідність. Хоча для партії влади ця логіка притаманна у найбільш концентрованому вигляді, вона може бути поширена на всі політичні суб'єкти: «нормальний хід» еволюції партії – це шлях від регіональності до націоналізації, і навпаки – подальша регіоналізація, швидше за все, свідчить про занепад проекту. Доречі, ця теза за змістом дуже співзвучна з «теоремою медіанного виборця».

У таблиці 3.2.2.1.1. наведено розрахунки індексів регіональної неоднорідності загальнодержавного електорального простору України (1991-2015 роки). Також додатково наводяться «індекси біполярності», які фіксують кореляцію між масивами регіональних результатів двох суб'єктів, які здобули найбільші результати. Очевидно, що за участі лише двох суб'єктів значення індексу кореляції буде близьким до -1, тому розрахунки для другого туру президентських виборів не мають сенсу. Цей кореляційний індекс, на нашу думку, менш потужний і всеохоплюючий,

ніж I_{RNP} , проте він досить вдало ілюструє «ситуації біполярності», коли має місце не просто регіональна неоднорідність, а електоральний розкіл простору на дві частини. При максимумі подібного розколу значення будуть наближені до -1, тоді як у ситуаціях, коли друга партія знаходиться на одному електорально-географічному полі з переможцем, індекс даватиме значення більше нуля (загальний діапазон коливань – від -1 до +1). Кореляційний розрахунок біполярності може слугувати непрямым індикатором наближення партійної системи до двопартійного стану з сильним регіональним поділом електоральних баз (проте для цих цілей його краще посилити розрахунком індексів ефективної кількості партій).

Таблиця 3.2.2.1.1.

Динаміка регіональної неоднорідності електорального простору України

Вибори	I_{RNP}	Індекс біполярності
1991 (президентські, 1 тур)	0,478	-0,890
1994 (президентські, 1 тур)	0,658	-0,836
1994 (президентські, 2 тур)	0,554	---
1998 (парламентські)	0,758	-0,808
1999 (президентські, 1 тур)	0,520	-0,666
1999 (президентські, 2 тур)	0,382	---
2002 (парламентські)	0,728	-0,904
2004 (президентські, 1 тур)	0,640	-0,956
2004 (президентські, 2 тур)	0,591	---
2004 (президентські, 3 тур)	0,641	---
2006 (парламентські)	0,716	-0,904
2007 (парламентські)	0,571	-0,976
2010 (президентські, 1 тур)	0,616	-0,933
2010 (президентські, 2 тур)	0,571	---
2010 (місцеві)	0,590	-0,617
2012 (парламентські)	0,549	-0,921
2014 (президентські, 1 тур)	0,350	0,501
2014 (парламентські)	0,442	0,270
2015 (місцеві)	0,571	0,397

1. Для України в цілому протягом усієї історії її незалежності притаманний дуже високий рівень регіональної неоднорідності електорального простору. Середнє арифметичне значення всіх 19 індексів, як відповідають 19 електоральним змаганням, складає 0,575. Порівняльний аналіз 100 кейсів загальнонаціональних виборів у різних країнах світу (2012-2015 років), який наводиться далі, в якості середнього арифметичного вивів $I_{RNP} = 0,32$.

2. Першою піковою точкою регіональної неоднорідності стали вибори 1998 року, за результатами яких одразу 8 партій потрапили до парламенту, а характерною рисою будівництва партійних проектів стала їхня опора на якийсь один регіон, в якому інвестори політичної сили мали найбільший політичний, економічний та адміністративний вплив. Майже аналогічний рівень неоднорідності спостерігався у 2002 році, коли, напевно, вперше в якості ключового окреслився електоральний конфлікт «проукраїнських» опозиційних сил з президентським блоком. Цікаво, що індекс неоднорідності 2004 року менший за показники 2002 та 1998 років – напевно, це пов'язано з більшою кількістю конкурентоспроможних регіональних і макрорегіональних суб'єктів саме на виборах до ВР. Однак наведений додатково кореляційний індекс біполярності чітко відреагував на цей перехід від партійного плюралізму кейсів 1998-2002 років до дуалістичного політичного антагонізму президентських виборів 2004 року (кореляція масивів регіональних результатів Віктора Ющенка і Віктора Януковича в першому турі склала рекордні $I = -0,956$, зафіксувавши надпотужний зворотній зв'язок). Індекс біполярності залишається високим протягом виборів 2006 – 2012 років, як і індекс неоднорідності. Абсолютний мінімум обох показників (кореляційний індекс навіть перейшов до величин > 0 , констатуючи приналежність двох суб'єктів-лідерів до одного електорально-географічного поля) зафіксовано на президентських виборах 2014 року, коли Петру Порошенку першим вдалося здобути перемогу в усіх регіонах. Однак вже парламентські вибори 2014 року та місцеві вибори 2015 року засвідчили тенденцію до посилення регіональної неоднорідності ($I_{RNP 2015} = I_{RNP 2007} = 0,571$).

3. Аналізуючи динаміку електорального простору України не можна забувати про фактичне зникнення в 2014 році з електорального процесу історично базових

для багатьох політичних суб'єктів регіонів – Криму та Донбасу. Багато в чому відносно більша однорідність українського простору, яка спостерігається за результатами виборів 2014 та 2015 років, є наслідком саме цього, а також стрімкого зниження явки на виборах у південно-східних областях.

У «додатку Л» наводяться результати порівняльного аналізу регіональної неоднорідності 100 електоральних просторів відповідно до підсумків 100 загальнонаціональних виборів у різних країнах з 2011 по 2015 роки (аналізу підлягали парламентські та президентські вибори). Джерело інформації – сайт проекту «Електоральна географія 2.0.» [99]. Розрахунок індексів для 100 національних кейсів дозволяє також зафіксувати деякі особливості самого інструментарію. Зокрема, індекс більш чуттєвий до парламентських виборів, ніж до президентських: напевно, це пояснюється вищою кількістю конкурентоспроможних регіональних і макрорегіональних суб'єктів саме на виборах до парламенту, де «переможцями» можуть вважатися партії, які подолали бар'єр, тоді як президентські вибори завжди є боротьбою за лише один мандат. Тобто стратегічна поведінка політичних суб'єктів сприяє збільшенню регіональної неоднорідності електорального простору саме на парламентських, а не президентських виборах, що само по собі не виключає високий ступінь біполярізації і зростанню напруги електорального поля під час, наприклад, другого туру президентських виборів.

Загалом, порівняльний аналіз засвідчив, що найвища регіональна неоднорідність притаманна електоральним просторам африканських держав. Базова модель такого електорального простору – «розкіл» його на дві частини за лінією південь/північ або схід/захід і максимальна поляризація електорату (у більшості випадків за таким територіальним протистоянням стоять етнічно-племінні та релігійні фактори). Електоральні карти цих африканських кейсів дуже нагадують аналогічні українські 2004 та 2010 років. Саме етнічний (лінгвістичний як похідний від нього) та релігійні чинники зумовлюють високу регіональну неоднорідність електоральних просторів інших країн, які були включені до нашого порівняльного аналізу – наприклад, Туреччини, Сербії, Швейцарії, Македонії. Стосовно пострадянських держав, висока регіональна неоднорідність, подібна до української,

притаманна Киргизстану і Молдові; відносно високий рівень неоднорідності (0,3 – 0,5) електорального простору прибалтійських державах, трохи нижчий у кавказьких країнах, низький у Росії. Втім, для кінцевих висновків потрібне окреме дослідження регіональної неоднорідності електорального простору пострадянських держав на матеріалах усіх загальнонаціональних виборів (а не лише в період 2011-2015 років). Ми вбачаємо серйозну перспективу в такому дослідженні, яке б допомогло пояснити траєкторії демократичного транзиту в посткомуністичних країнах.

У таблиці 3.2.2.1.2. наводяться розрахунки індексів регіональної неоднорідності для областей України (за матеріалами виборів до ВР 2014 року). У крайньому правому стовпчику також розрахована «бінарна неоднорідність» на основі узагальнення всіх електоральних альтернатив у дві категорії (т.з. «проукраїнські» сили та «контрреволюційні» – «Опозиційний Блок», КПУ та «Сильна Україна»). Другий варіант розрахунку – традиційний (середнє зважене всіх партій).

Таблиця 3.2.2.1.2.

Регіональна неоднорідність областей України

Регіон	I_{RNP}	I_{RNP2}	Регіон	I_{RNP}	I_{RNP2}
Донецька область	0,789	0,399	Київська область	0,246	0,075
Дніпропетровська область	0,444	0,165	Житомирська область	0,245	0,067
Луганська область	0,401	0,189	Кіровоградська область	0,235	0,079
Одеська область	0,384	0,241	Хмельницька область	0,233	0,022
Сумська область	0,379	0,219	Львівська область	0,232	0,017
Чернігівська область	0,378	0,135	Полтавська область	0,225	0,088
Закарпатська область	0,339	0,054	Рівненська область	0,222	0,038
Харківська область	0,332	0,228	Волинська область	0,220	0,041
Чернівецька область	0,303	0,124	Івано-Франківська область	0,220	0,016
Запорізька область	0,294	0,174	Черкаська область	0,205	0,037
Миколаївська область	0,261	0,134	Вінницька область	0,196	0,028
Херсонська область	0,259	0,144	Тернопільська область	0,186	0,019

Розрахунок індексів регіональної неоднорідності для областей України на матеріалі парламентських виборів 2014 року засвідчив, що найбільш однорідними в

електоральному плані виглядають центральні та західні області. При цьому зростання регіональної неоднорідності обласних електоральних просторів спостерігається у двох напрямках: по-перше, відносно високі показники характерні для регіонів, які межують з іншими державами (ймовірно, дається в знаки специфіка етнічного складу та історії прикордонних районів), по-друге, наявна пряма кореляція між рівнем неоднорідності та підтримкою «контрреволюційних» опозиційних сил (по внутрішнім межах районів деяких південно-східних областей проходить справжній «електоральний фронтір»).

У таблиці 3.2.2.1.3. наведено розрахунки індексів регіональної неоднорідності для районів Харківської області та міста Харкова (на тих самих матеріалах результатів парламентських виборів-2014). З аналізу виключені спеціальні виборчі дільниці, голосування на абсолютній більшості з яких і в 2014 році було повністю контрольованим з боку влади.

Таблиця 3.2.2.1.3.

Регіональна неоднорідність електорального простору Харківської області та міста Харкова

<i>Райони міста</i>	I_{RNP}	I_{RNP2}	<i>Райони області</i>	I_{RNP}	I_{RNP2}	<i>Райони області</i>	I_{RNP}	I_{RNP2}
Держинський	0,283	0,142	Нововодолазький	0,473	0,313	Барвінківський	0,362	0,185
Київський	0,241	0,141	Золочівський	0,461	0,256	Кегичівський	0,360	0,149
Ленінський	0,215	0,148	Сахновщинський	0,438	0,223	Шевченковський	0,359	0,183
Червонозаводський	0,195	0,108	Дворічанський	0,435	0,250	Великобурлуцький	0,358	0,222
Комінтерновський	0,171	0,087	Лозівський	0,416	0,272	Балаклійський	0,355	0,206
Московський	0,161	0,086	Вовчанський	0,415	0,268	Богодухівський	0,352	0,195
Жовтневий	0,160	0,086	Зачепилівський	0,415	0,230	Чугуївський	0,349	0,208
Фрунзенський	0,151	0,071	Ізюмський	0,414	0,216	Красноградський	0,347	0,247
Орджонікідзевський	0,133	0,075	Куп'янський	0,411	0,217	Близнюківський	0,345	0,161
<i>Міста обл. значення</i>	I_{RNP}	I_{RNP2}	Первомайський	0,403	0,245	Харківський	0,329	0,189
Куп'янськ	0,228	0,169	Коломацький	0,403	0,215	Валківський	0,276	0,175
Люботин	0,216	0,098	Дергачівський	0,395	0,239			
Лозова	0,213	0,131	Борівський	0,388	0,167			
Чугуїв	0,184	0,102	Краснокутський	0,380	0,175			
Первомайський	0,170	0,063	Зміївський	0,374	0,216			
Ізюм	0,146	0,054	Печенізький	0,368	0,120			

Аналізуючи регіональну неоднорідність районів Харкова варто звернути увагу на суттєву різницю між показниками більш центральних районів (Держинського та Київського) та периферійних «окраїнних». На нашу думку, така відносно висока неоднорідність двох «районів-лідерів» повинна розвіяти досить популярний серед харківських дослідників міф про два виключно «проукраїнські» райони – Держинський та Київський. Округи, до складу яких входили ці два райони, дійсно завжди давали найбільші відсотки т.з. «проукраїнським» партіям, проте територіально такими результатами райони завдячували виключно своїм невеликим частинам, розташованим ближче до центру міста. Окраїни районів – такі великі житлові масиви як Олексіївка чи частина Салтівки – голосують, переважно, так само, як і інші харківські округи. Таким чином, основним детермінантним фактором є не приналежність до району, а місце в дихотомії «центр» - «периферія». Стосовно регіональної неоднорідності адміністративно-територіальних одиниць Харківщини, то міста обласного значення прогнозовано є більш однорідними, ніж райони області, які включають в себе багато різних населених пунктів.

Розглянемо приклад відносно високої неоднорідності Нововодолазького району. У «додатку М» наведена електоральна карта району (на матеріалах парламентських виборів 2014 року). Ми бачимо, що діапазон коливань суми голосів, відданих за т.з. «проукраїнські» партії, досить великий – від 25% до 75%. Розподіл результатів за населеними пунктами дозволяє сформулювати декілька гіпотез щодо таких значних розбіжностей між майже сусідніми селами та селищами. По-перше, суто територіально прослідковується закономірність до зменшення «проукраїнської суми» при русі на південь району, до населених пунктів, які межують з традиційно менш «проукраїнськими» Красноградським та Первомайським районами. По-друге, варто відмітити вплив історичного та етнічного факторів: населені пункти Нововодолазького району мають досить різну історію заселення. Наприклад, два великих села, в яких «проукраїнська сума» найменша – Старовірівка і Меліховка – заселялися в 30-х роках XVIII століття вихідцями з російських губерній, тоді як більш північні населені пункти (зокрема й сам райцентр) були засновані у другій половині XVII сторіччя, і переважно, заселялися козацькими родинами,

переселенцями з Наддніпрянщини та Правобережної України. Ще одне цікаве спостереження – зв'язок характерного типу голосування з наявністю в селі храму або церкви УПЦ Московського патріархату (є виключення, але в цілому в цих селах сумарні показники т.з. «проукраїнських» партій нижчі). І, звичайно, заглиблюючись у всі ці історичні чи релігійні фактори, не можна забувати про чинники адміністративного впливу – можливо, різне голосування сусідніх сіл пов'язано з «політичною орієнтацією» сільських голів.

Останній блок досліджень регіональної неоднорідності пов'язаний з аналізом неоднорідності на «молекулярному» рівні виборчих округів до місцевих рад. За нашою гіпотезою, суттєво вищі за середні показники регіональної неоднорідності округів, що включають в себе декілька «атомів електоральної статистики» – виборчих дільниць – можуть бути непрямим індикатором джеррімендерінгу. «Додаток Н» містить розрахунки індексів регіональної неоднорідності всіх 84 округів, утворених для виборів у жовтні 2015 року депутатів харківської міської ради (розрахунки на матеріалах парламентських виборів 2014 р.). Округи, що складаються з 4-9 сусідніх виборчих дільниць, які охоплюють одні й ті ж мікрорайони та житлові масиви, переважно, досить однорідні. Однак є свої виключення – наприклад, розглянутий нами раніше кейс з найбільш неоднорідним округом №22 ($I_{RNP} = 0,346$), який цілком може вважатися таким, що був сформований з використанням технології джеррімендерінгу.

Таким чином, регіональну неоднорідність було концептуалізовано як властивість структури електорального простору, запропоновано оригінальний методологічний інструментарій для її квантифікації та наведено результати комплексного дослідження регіональної неоднорідності на електорально-статистичному матеріалі України та Харківської області.

3.2.2.2. Фрагментованість як структурна змінна електорального простору

Перейдемо до другої базової категорії структури електорального простору – *фрагментованості*. Виходячи зі взаємозв'язку структури електорального простору та партійної системи, пропонуємо проаналізувати «український кейс», застосувавши

інструментарій сучасної політичної науки – індекси Лааско-Таагепери та Голосова. Ми вбачаємо прямий зв'язок категорії «ефективної кількості партій» зі структурою електорального простору і рівнем його фрагментації. Тобто, виходячи з базовою посилки, що партії орієнтуються на певні соціально-політичні групи виборців і займають відповідні електоральні ніші, ми можемо судити про стан електорального простору по кількості конкурентоспроможних партій. Індикатором цієї конкурентоспроможності є отриманий відсоток голосів, і, таким чином, формула Лааско-Таагепери з «розширеним» розумінням змінної S (як частки голосів, а не долі місць у парламенті) може використатися для оцінки фрагментації загальнодержавного електорального простору та актуальних соціально-політичних розмежувань у ньому. Іншими словами, «ефективність» при вимірюванні «ефективної кількості партій» інтерпретується як відповідність партії певній кількісно значимій соціально-політичній групі.

На малюнках 3.2.2.2.1 та 3.2.2.2 наведені графіки індексів Лааско-Таагепери та Голосова для України в цілому та Харківської області за результатами парламентських виборів 1998-2014 років.

Рис. 3.2.2.2.1 Фрагментація електорального простору (Лааско-Таагепери)

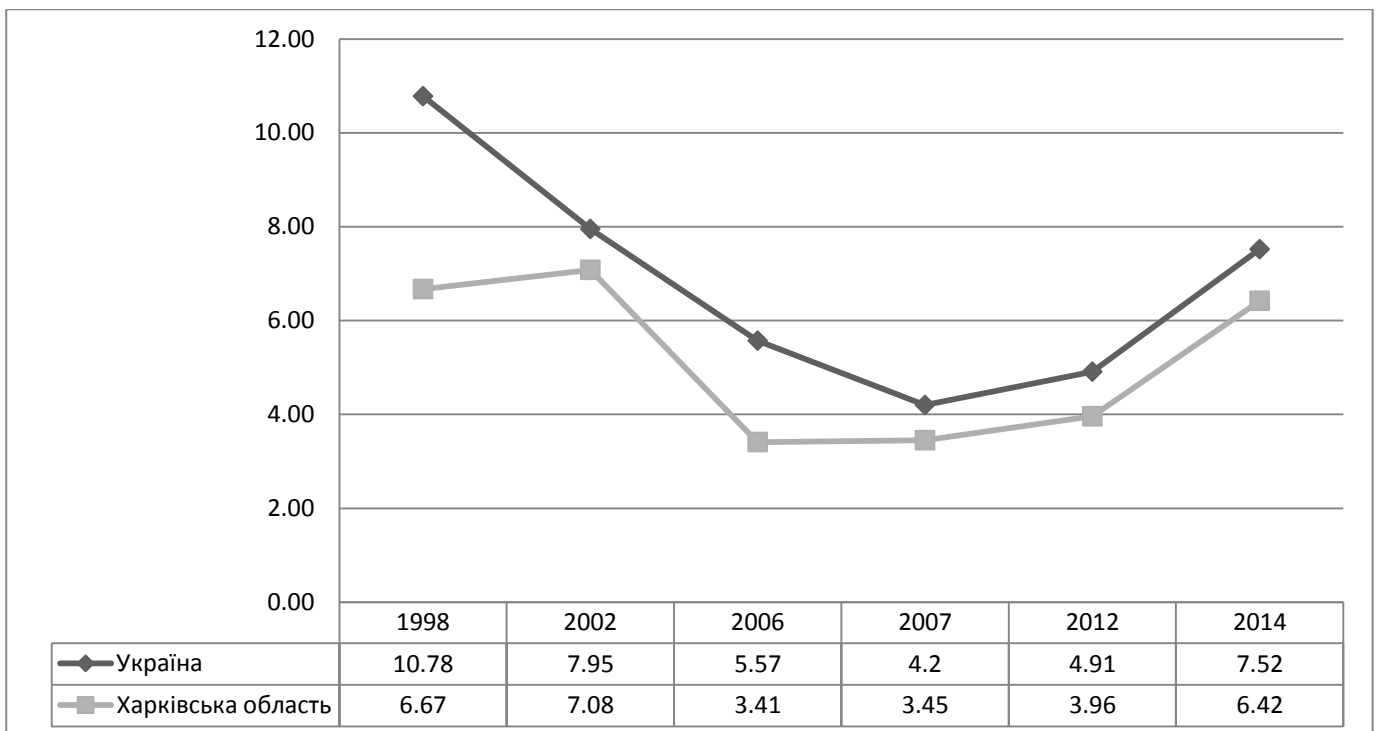
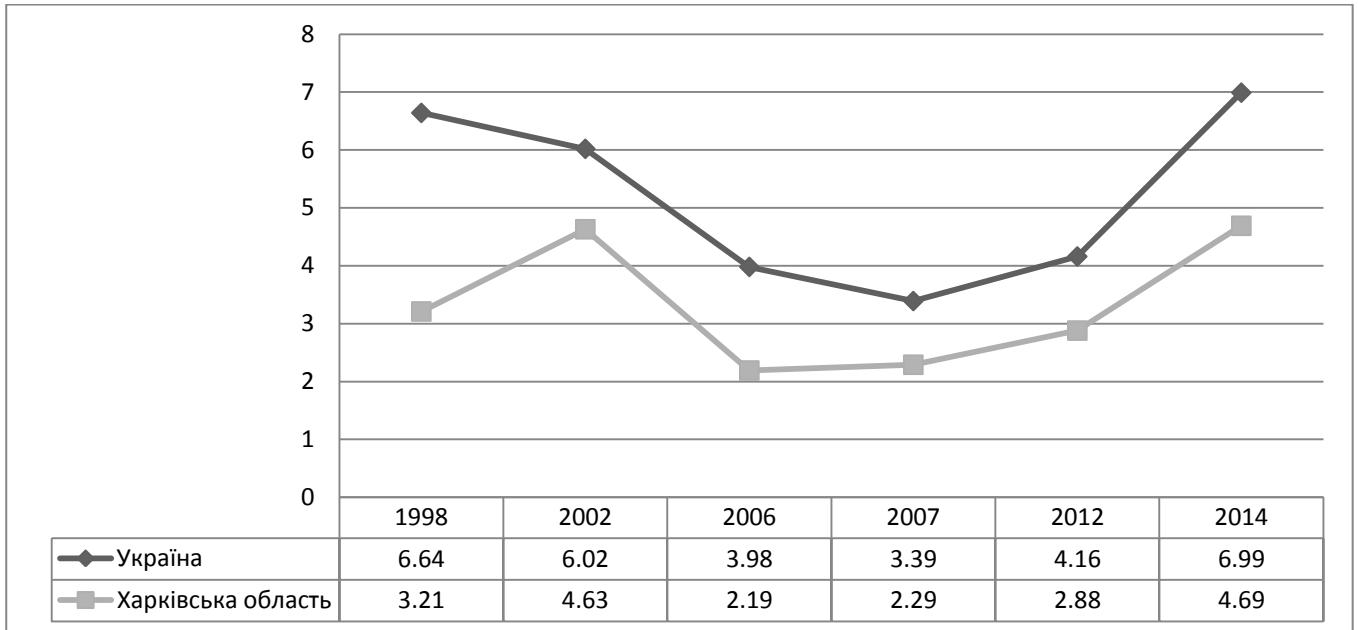
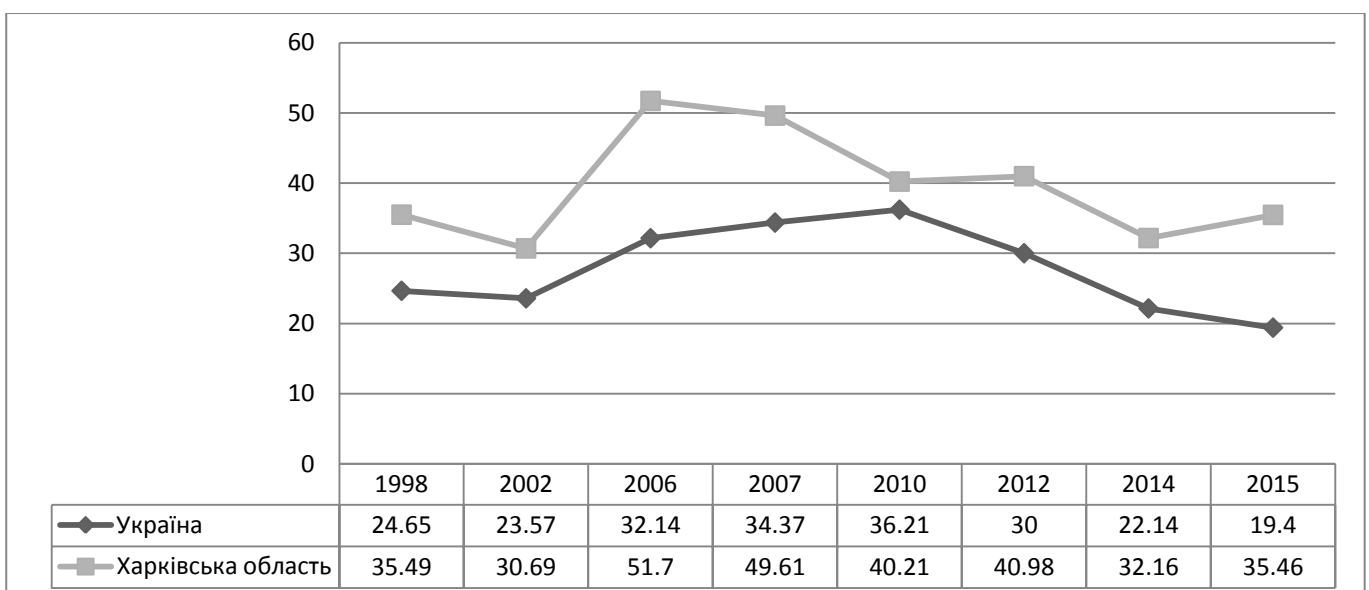


Рис. 3.2.2.2.2 Фрагментація електорального простору (індекс Голосова)



Перед тим як узагальнити розрахунки фрагментації електорального простору України та Харківщини та перейти до висновків, наведемо декілька спостережень стосовно динаміки кількісного виміру позицій «домінантної партії» та «ціни перемоги». На нашу думку, без цього кількісний аналіз фрагментації електорального простору був би неповним, хоча б тому що поділ на N актуальних електоральних ніш (яким відповідають N орієнтованих на відповідні соціально-політичні групи партій) не означає рівнозначності цих сегментів, і результати суб'єктів-переможців дуже важливі для оцінки структури електорального простору.

Рис. 3.2.2.2.3 Результати партії-переможниці (динаміка 1998-2015 р.)



Таблиця 3.2.2.2.1.

Результати кандидатів-переможців (мажоритарні округи)

Рік	Україна		Харківська область	
	Середній % переможців	Середня кіл-ть голосів переможців	Середній % переможців	Середня кіл-ть голосів переможців
1998	30,19	39946	28,89	32263
2002	35,68	44522	35,11	38476
2012	45,32	40625	51,73	40569
2014	36,62	27839	41,30	26971

Таким чином, дослідження динаміки фрагментації загальнодержавного та регіонального електорального просторів дозволяє дійти наступних висновків. По-перше, структура електорального простору Харківської області протягом усіх виборчих циклів була значно менше сегментована, ніж загальнонаціональна структура. Іншими словами, для нашого регіону стабільно існує менша кількість електоральних ніш, експлуатація яких дозволяє політичним суб'єктами отримувати значну підтримку і бути конкурентоспроможними. Це зайвий раз свідчить, що електоральні ніші виникають не як автоматичне відображення розмежування за певною об'єктивною ознакою (наприклад, етнічною, лінгвістичною, віковою чи гендерною), а внаслідок актуалізації певних ситуативно та контекстно значимих соціально-політичних розмежувань. Протягом 1998-2013 років Харківщина була близькою до одного з двох актуалізованих «ключовим конфліктом» «електоральних полюсів» (а після фактичного усунення з електорального процесу України Криму та Донбасу стала уособленням цього полюсу), тому не має нічого дивного в тому, що структура регіонального електорального простору виявилася більш монолітною.

Ця ж теза підтверджується і порівнянням результатів партій-переможниць виборів: на Харківщині вони стабільно вищі за загальнодержавні (на відміну від українського електорального простору, для регіону було, і певною мірою залишається, притаманним явище «електорального авторитаризму», коли в ході

конкурентних виборів серед багатьох суб'єктів переможець здобуває результат вищий за 50%). Цікаво, що середній результат кандидатів-переможців в одномандатних округах на виборах до ВР так суттєво не відрізняється: у 1998 та 2002 роках показники Харківщини були майже ідентичними до всеукраїнських, а на виборах 2012 та 2014 років – стабільно вищими на 5%. Якщо порівняти середні показники кандидатів-переможців на мажоритарних округах 1998 та 2014 року, то у відсотках здаватиметься, що «ціна перемогли» зросла, тоді як в абсолютних величинах голосів треба здобути менше (в першу чергу, через суттєве зниження явки виборців).

Підсумовуючи результати аналізу фрагментації загальнонаціонального електорального простору варто зазначити, що нинішній баланс ефективної кількості партій та відповідних ніш простору досить подібний до стану 1998 року (і це більш вдало схоплюється «індексом Голосова», який враховує й схожість результатів партії-переможця). З графіку добре видно, що саме в 2006-2007 роках структура електорального простору була найближчою до втілення її в рамках двопартійної моделі (БЮТ-ПР як монополісти протистояння ніші західно-центрального українського націоналізму та південно-східного «антинаціоналізму»). Якщо б «Партія Регіонів» і «Батьківщина» не були настільки прив'язані до постатей своїх лідерів, цілком можливим виглядав сценарій поглинання КПУ-СПУ-ПСПУ та «Нашої України» відповідно і переходу до фактичної двопартійності). У той же час зараз (2014-2015 роки) «маятник трансформацій» навпаки призводить до збільшення фрагментації через одночасну актуалізацію декількох контурів соціально-політичних розмежувань (для циклу 2004-2013 років було характерно накладання цих розмежувань і зведення до одного узагальненого ключового конфлікту, тоді як зараз ніші створюються одночасно за контурами, щонайменше, наступних протистоянь: «підтримка «Майдану»» / «неприйняття «Майдану»», «підтримка влади» / «опозиція до влади», «готовність до ліберальних реформ» / «лівий популізм»).

3.2.3. Електорально-просторова конкуренція і спадкоємність в Україні

3.2.3.1. Електорально-просторові відносини політичних суб'єктів

Політичні суб'єкти з високою регіональною неоднорідністю їхньої електоральної бази займають певні електорально-просторові ніші і роблять основну ставку на ці обрані базові області. Зважаючи на те, що майже завжди (окрім двопартійних систем) кількість партій-учасниць виборів чи кандидатів більша за число сталих електорально-просторових ніш, політичні сили як учасники публічної сфери вступають у відповідні конкурентні відносини [79]. У цьому підпункті наведено результати дослідження електорально-просторового аспекту партійної конфігурації України (на матеріалах парламентських виборів 1998-2014 років).

Перед викладенням безпосередньо результатів дослідження, уточнимо основні робочі поняття. Тема конкурентних відносин політичних суб'єктів для української політології не нова: наприклад, О. Романюк у статті «Циркуляція політичних еліт в умовах демократії та її особливості на посткомуністичному просторі» писав про «гострий конфлікт між провідними політичними силами – «Партією регіонів», «Нашою Україною» та БЮТ» [68]. Ми ж пропонуємо різні типи зв'язків описувати в категоріях «електорально-просторової подібності» і «електорально-просторового антагонізму». Ці дві характеристики просторово-електоральних відносин відповідають двом станам: електоральна подібність означає приналежність партій до однієї електорально-просторової ніші, електоральний антагонізм – до протилежних ніш. Під «електорально-просторовою нішею» ми розуміємо територіально обмежену відносно однорідну сукупність виборців зі схожим домінуючим типом електоральної участі. При цьому акцент робиться саме на електорально-географічному аспекті ніш: статистичний аналіз результатів виборів дозволяє досліджувати лише ті характеристики, які охоплюються територіальністю (етнічні, лінгвістичні, урбаністичні, «центр-периферійні», соціально-економічні тощо). Алгоритм застосування кореляційного аналізу для досліджень електорально-просторової конкуренції та спадкоємності описано в підпункті 1.2.1.. Якщо кореляційний індекс Пірсона $> 0,5$ – можна говорити про стан «електорально-просторової подібності», якщо $< -0,5$ – «електорально-просторового антагонізму». У

таблицях 3.2.3.1.1. – 3.2.3.1.6 наведено результати розрахунків для українських парламентських партій (а також найбільших серед тих, що не подолали бар'єр). Відомості щодо регіонального розподілу голосів на виборах взяті з сайту ЦВК [61].

Таблиця 3.2.3.1.1.

Електоральна конкуренція на парламентських виборах 2014 року

2014	НФ	БПП	САМ	ОБ	РПЛ	БЮТ	СВО	КПУ	СУ	ГП	ЗАСТ
НФ	1,00	0,28	0,55	-0,88	0,19	0,70	0,88	-0,92	-0,84	0,40	0,18
БПП	0,28	1,00	0,10	-0,55	0,12	0,43	0,19	-0,47	-0,40	0,14	0,40
САМ	0,55	0,10	1,00	-0,56	-0,29	0,21	0,75	-0,61	-0,59	0,61	-0,28
ОБ	-0,88	-0,55	-0,56	1,00	-0,36	-0,83	-0,80	0,88	0,79	-0,55	-0,38
РПЛ	0,19	0,12	-0,29	-0,36	1,00	0,66	0,00	-0,22	-0,27	0,27	0,53
БЮТ	0,70	0,43	0,21	-0,83	0,66	1,00	0,57	-0,72	-0,70	0,38	0,46
СВО	0,88	0,19	0,75	-0,80	0,00	0,57	1,00	-0,84	-0,81	0,52	-0,06
КПУ	-0,92	-0,47	-0,61	0,88	-0,22	-0,72	-0,84	1,00	0,92	-0,47	-0,26
СУ	-0,84	-0,40	-0,59	0,79	-0,27	-0,70	-0,81	0,92	1,00	-0,57	-0,09
ГП	0,40	0,14	0,61	-0,55	0,27	0,38	0,52	-0,47	-0,57	1,00	0,02
ЗАСТ	0,18	0,40	-0,28	-0,38	0,53	0,46	-0,06	-0,26	-0,09	0,02	1,00

«Опозиційний блок», КПУ та «Сильна Україна» утворюють «трикутник» партій електорально-просторової подібності ($\chi^2 = \{0,88; 0,92; 0,79\}$), знаходячись у відносинах електорального антагонізму з майже усіма іншими партіями. Найбільш потужний зворотній зв'язок (негативна кореляція) у цього «блоку» з «Народним Фронтом» та «Свободою» (електоральна подібність цієї пари $\chi^2=0,88$). У свою чергу, «Народний Фронт» також пов'язаний відносинами подібності-конкуренції з «Батьківщиною» ($\chi^2=0,7$) та «Самопоміччю» ($\chi^2=0,55$). Тісний зв'язок «Самопоміччю» та «Свободи» ($\chi^2=0,75$) пояснюється, перш за все, історією партій – обидві стартували як регіональні проекти з базою на Галичині. Окрім «розколу» по лінії «проукраїнські» / «контрреволюційні» сили, з таблиці добре видно розмежування «сільських» та «міських» партій в рамках домінуючого «проукраїнського» табору. Більш орієнтований на сільського виборця «трикутник» партій – це «Радикальна партія», «Заступ» та «Батьківщина» ($\chi^2 = \{0,66; 0,53; 0,46\}$). У найбільш «міській» «проукраїнській» партії «Самопоміч» з РПЛ та «Заступом» спостерігається слабкий

зворотній зв'язок негативної кореляції ($\chi^2 = -0,3$). Цікаво, що президентська сила «Блок Порошенка» не має високих показників кореляції з жодною партією (напевно, це пов'язано з відчутно більшою регіональною однорідністю її електоральної бази, що притаманно для партій влади).

Таблиця 3.2.3.1.2.

Електоральна конкуренція на парламентських виборах 2012 року

2012	ПР	БЮТ	УДАР	КПУ	СВО
ПР	1,00	-0,92	-0,73	0,84	-0,78
БЮТ	-0,92	1,00	0,71	-0,86	0,60
УДАР	-0,73	0,71	1,00	-0,69	0,39
КПУ	0,84	-0,86	-0,69	1,00	-0,78
СВО	-0,78	0,60	0,39	-0,78	1,00

Результати виборів 2012 року засвідчили високу електорально-просторову подібність між «Партією Регіонів» та КПУ ($\chi^2 = -0,84$), орієнтованими на південно-східні області України. Опозиційній табір, складений з «трикутника» «Батьківщина» - «УДАР» - «Свобода» ($\chi^2 = \{0,71; 0,60; 0,39\}$), мав доволі неоднорідну електорально-просторову структуру. Найслабший зв'язок подібності (у межах цього «трикутника») – між радикальною, орієнтованою на Захід «Свободою», та більш поміркованим, центристським та регіонально однорідним «УДАРОм». Найсильніші відносини електорально-просторового антагонізму (як і в 2006-2007 роках) були зафіксовані у найбільш популярних суб'єктів – «Партії Регіонів» та «Батьківщини».

Таблиця 3.2.3.1.3.

Електоральна конкуренція на парламентських виборах 2007 року

2007	ПР	БЮТ	НУНС	КПУ	ЛИТВ	СПУ
ПР	1,00	-0,98	-0,86	0,81	-0,11	0,37
БЮТ	-0,98	1,00	0,76	-0,77	0,11	-0,37
НУНС	-0,86	0,76	1,00	-0,89	-0,19	-0,39
КПУ	0,81	-0,77	-0,89	1,00	0,13	0,17
ЛИТВ	-0,11	0,11	-0,19	0,13	1,00	-0,02
СПУ	0,37	-0,37	-0,39	0,17	-0,02	1,00

У першу чергу варто відзначити рекордний показник електорально-просторового антагонізму, який зафіксовано між «Партією Регіонів» та «Блоком Юлії Тимошенко» ($\chi^2 = -0,98$). Електорально-географічна конфігурація 2007 року характеризувалась поділом на два антагоністичні «тандеми»: південно-східний дует «Партії Регіонів» та КПУ ($\chi^2 = 0,81$) проти орієнтованих на західні та центральні області «Батьківщини» і «Нашої України» ($\chi^2 = 0,76$). СПУ після несподіваного коаліційного об'єднання з регіоналами та комуністами в парламенті не пододала 3% бар'єр, а за своїми електорально-просторовими характеристиками стала більш подібною до ПР ($\chi^2 = 0,37$). «Блок Литвина» отримав достатньо однорідні результати (з перевагою в сільській місцевості та центральній Україні), займав відносно нейтральну позицію щодо ключового конфлікту, що відобразилось в низьких показниках електоральної подібності з іншими партіями.

Таблиця 3.2.3.1.4.

Електоральна конкуренція на парламентських виборах 2006 року

2006	ПР	БЮТ	НУНС	СПУ	КПУ	ЛИТВ	ПСПУ
ПР	1,00	-0,94	-0,78	-0,49	0,48	-0,34	0,91
БЮТ	-0,94	1,00	0,59	0,56	-0,38	0,32	-0,85
НУНС	-0,78	0,59	1,00	-0,02	-0,75	-0,04	-0,72
СПУ	-0,49	0,56	-0,02	1,00	0,26	0,43	-0,47
КПУ	0,48	-0,38	-0,75	0,26	1,00	0,25	0,44
ЛИТВ	-0,34	0,32	-0,04	0,43	0,25	1,00	-0,38
ПСПУ	0,91	-0,85	-0,72	-0,47	0,44	-0,38	1,00

Переможець виборів 2006 року – «Партія Регіонів» – знаходилась у дуже сильному зв'язку електоральної подібності з ПСПУ Наталії Вітренко ($\chi^2 = 0,91$), якій забракло голосів для подолання бар'єру, а також конкурувала за голоси виборців із ще одною невеликою партією, традиційно близькою до електоральної бази ПР – КПУ ($\chi^2 = 0,48$). Найсильніший електорально-просторовий антагонізм у ПР спостерігався з «Блоком Тимошенко» ($\chi^2 = -0,94$), а також «НУНСом» ($\chi^2 = -0,78$). Цікаво, що СПУ позиціонувалася як «проукраїнська» партія (незважаючи на їхню майбутню роль в «коаліціаді»), і тому її результати дають позитивну кореляцію з «БЮТом» ($\chi^2 = 0,56$), дуже схожим на соціалістів за аграрним ухилом і ставкою на

центральну Україну «Блоком Литвина» ($\chi^2 = 0,44$), і навпаки, негативну кореляцію з ПР ($\chi^2 = -0,49$).

Таблиця 3.2.3.1.5.

Електоральна конкуренція на парламентських виборах 2002 року

2002	НУ	КПУ	За ЕДУ	БЮТ	СПУ	СДПУ	ПСПУ	Жінки	Озимі
НУ	1,00	-0,90	-0,57	0,77	-0,22	-0,53	-0,88	-0,75	-0,66
КПУ	-0,90	1,00	0,50	-0,83	-0,05	0,56	0,83	0,77	0,65
ЗА ЕДУ	-0,57	0,50	1,00	-0,56	-0,07	0,16	0,52	0,24	0,10
БЮТ	0,77	-0,83	-0,56	1,00	0,19	-0,71	-0,74	-0,84	-0,55
СПУ	-0,22	-0,05	-0,07	0,19	1,00	-0,29	-0,01	-0,14	-0,12
СДПУ (о)	-0,53	0,56	0,16	-0,71	-0,29	1,00	0,55	0,79	0,51
ПСПУ	-0,88	0,83	0,52	-0,74	-0,01	0,55	1,00	0,67	0,76
Жінки	-0,75	0,77	0,24	-0,84	-0,14	0,79	0,67	1,00	0,63
Озимі	-0,66	0,65	0,10	-0,55	-0,12	0,51	0,76	0,63	1,00

На виборах 2002 року вже доволі чітко окреслився електорально-просторовий конфлікт, який через два роки призвів до «Майдану» і фактичного електорального «розколу» виборців на два приблизно рівних табори. Орієнтований, переважно, на південно-східні області послаблений «трикутник» «За Єдину Україну!» - КПУ – СДПУ (о) ($\chi^2 = \{0,50; 0,56; 0,16\}$) знаходився в стані електорально-просторового антагонізму до тандему «Нашої України» Віктора Ющенка та «Блока Юлії Тимошенко» (для цього орієнтованого на Західну та Центральну Україну дуету $\chi^2 = 0,77$). Жодних сильних зв'язків подібності-конкуренції чи антагонізму не спостерігається у достатньо регіонально однорідної в електоральному плані СПУ. Цікаво, що партії, яким зовсім трохи не вистачило голосів для подолання 4% бар'єру – «Блок Наталії Вітренко», «Жінки за майбутнє», «Команда озимого покоління» – в електорально-просторовому плані дуже подібні до «провладного трикутника» і орієнтовані на ті ж базові регіони (сумарно «відібравши» у більш крупних сил у цій електорально-географічній ніші понад 7%).

Таблиця 3.2.3.1.6.

Електоральна конкуренція на парламентських виборах 1998 року

1998	КПУ	РУХ	СПУ	ЗЕЛ	НДП	ГРОМ	ПСПУ	СДПУ о	Аграрна	НУ	ТРУД
КПУ	1,00	-0,81	0,04	0,16	0,11	0,10	0,28	-0,39	-0,49	-0,52	0,40
РУХ	-0,81	1,00	-0,28	-0,29	-0,12	-0,18	-0,42	0,05	0,57	0,55	-0,39
СПУ	0,04	-0,28	1,00	-0,07	0,20	-0,17	0,27	-0,21	-0,08	-0,39	-0,07
ЗЕЛ	0,16	-0,29	-0,07	1,00	-0,12	-0,06	0,00	0,02	0,12	0,00	-0,20
НДП	0,11	-0,12	0,20	-0,12	1,00	-0,22	-0,09	0,04	-0,14	-0,01	-0,20
Громада	0,10	-0,18	-0,17	-0,06	-0,22	1,00	-0,10	-0,06	-0,24	-0,18	0,04
ПСПУ	0,28	-0,42	0,27	0,00	-0,09	-0,10	1,00	-0,17	-0,27	-0,25	0,16
СДПУ (о)	-0,39	0,05	-0,21	0,02	0,04	-0,06	-0,17	1,00	-0,11	0,24	-0,16
Аграрна	-0,49	0,57	-0,08	0,12	-0,14	-0,24	-0,27	-0,11	1,00	0,28	-0,24
НУ	-0,52	0,55	-0,39	0,00	-0,01	-0,18	-0,25	0,24	0,28	1,00	-0,14
ТРУД	0,40	-0,39	-0,07	-0,20	-0,20	0,04	0,16	-0,16	-0,24	-0,14	1,00

Перші парламентські вибори, на яких принаймні половина мандатів розподілялася за пропорційно-партійною частиною (у 1994 році використовувалась чиста мажоритарна система абсолютної більшості з другим туром та 50% порогом явки), засвідчили наявність електорального-просторового розколу. На різних полюсах українського електорального простору опинились домінуюча на той час КПУ і популярна в західних регіонах партія «Народний Рух України» (показник антагонізму $\chi^2 = -0,81$). Цікаво, що до парламенту потрапило цілих 8 партій, що подолали 4% бар'єр, проте сильних зв'язків подібності-конкуренції або антагонізму між ними не спостерігається. Це пов'язано насамперед з високим рівнем регіоналізації партій-переможців: фактично, 3 з 8 політичних сил були «партіями одного регіону» (СДПУ (о) – Закарпаття, «Громада» – Дніпропетровщина, ПСПУ – Сумщина та частково Харківщина). Відповідно електорально-просторові ніші цих проектів особливо не перетиналися. Серед партій, максимально близьких до подолання бар'єру, у донбаського регіонального проекту, «Трудової України», спостерігався відчутний зв'язок електорально-просторової подібності з КПУ ($\chi^2 = 0,40$), а у орієнтованих на західні області «Нашої України – ПРП» та «Народної Аграрної Партії» – з «РУХОМ» ($\chi^2 = 0,55$ та $\chi^2 = 0,57$ відповідно).

Таким чином, у ході проведеного дослідження була проаналізована електорально-партійна конфігурація періоду 1998-2014 років. Вона характеризується електоральним антагонізмом між двома блоками електорально-подібних партій, орієнтованих на центрально-західну і південно-східні ніші. При цьому у період 1998-2004 років кількісно переважала південно-східна ніша, у 2006-2012 роках ніші були збалансовано рівними, починаючи з 2014 року спостерігається суттєвий зсув до західно-центральної. Багато в чому це пояснюється зменшенням явки виборців саме в південно-східних областях, фактичним усуненням з електорального процесу Криму та Донбасу, а також загальним «постмайданним» політичним контекстом. Максимальні значення індексів електорально-просторового антагонізму при мінімальній кількості парламентських партій та найбільшій концентрації голосів у двох партій-лідерів спостерігаються за результатами виборів 2007 року ($\chi^2 = -0,98$ між «Партією Регіонів» та «БЮТОМ») – саме тоді електорально-партійна конфігурація була найближчою до двопартійної моделі (при якій априорі $\chi^2 = -1$ і всі 100% голосів розподілені між двома партіями). Кореляційний аналіз дає інформацію щодо електорально-просторового антагонізму чи подібності партій, проте для створення моделі електорально-партійної конфігурації його рекомендовано посилювати картографічним методом електоральної географії (тобто важлива не лише наявність специфічного зв'язку між партіями, але й конкретний просторовий вимір цієї електоральної ніші). Ще один методологічний нюанс: тестування методу на «низькому» рівні окремих районів чи виборчих округів засвідчило, що при такому фокусуванні не можна досліджувати приналежність до однієї електорально-просторові ніші (при фіксованому відсотковому розмірі цієї ніші в доволі однорідній малій територіальній одиниці між електорально-подібними партіями виникає «ефект сполучених судів» і фіксується не пряма, а зворотна кореляція). Проте в цілому апробація методу на «українському кейсі» засвідчила його високу ефективність та дозволяє говорити про значні перспективи подальших електорально-географічних політологічних досліджень із застосуванням кореляційного аналізу масивів результатів виборів.

3.2.3.2. Електорально-просторова спадкоємність політичних суб'єктів

На відміну від західних демократій із сталими партійними системами у багатьох посткомуністичних країнах (зокрема, Україні) характерною ознакою політичного процесу є відносно коротка тривалість «життя» партійних проектів, що вибудовуються під конкретного політичного лідера. Цей факт дозволяє стверджувати, що система соціально-політичних розмежувань («розколів» у категоріях С. Ліпсета і С. Роккана), поділу електорального простору на ніші, у більшості випадків набагато більш стабільна, ніж конфігурація конкретних політичних партій, які борються за представництво в парламенті. Відповідно це актуалізує тему «електоральної спадкоємності» – специфічних відносин між політичними суб'єктами, які в різні часові проміжки брали участь у виборах. Дослідження електоральної спадкоємності партій без залучення кількісних методів ризикує виявитися недостатньо об'єктивним, а аргументація зроблених висновків – заслабкою, тому у цьому підпункті нами буде застосовано метод кореляційного аналізу. Таким чином, у рамках електорального простору протягом декількох електоральних циклів може спостерігатися «спадкоємність» проектів. Ми пропонуємо називати електорально-просторовою спадкоємністю стан приналежності до однієї електорально-просторової ніші двох політичних суб'єктів, які беруть участь у виборах на одній території в різний час. В англійській науковій літературі виділяється два напрями розуміння категорії «electoral continuity» (і жоден з них не відповідає нашому застосуванню): або як «електоральний фамілізм» (як серед виборців, так і серед політиків), або як послідовність курсу «public policy».

Як вже було зазначено, дослідження електорально-просторової спадкоємності виходять з припущення, що система соціально-політичних розмежувань стабільніша за партійно-електоральну конфігурацію. Методологічним обґрунтуванням самої можливості подібних досліджень ми вважаємо «теорію розколів» С. Ліпсета та С. Роккана. У 1967 році вони запропонували модель пояснення конфігурації партійних систем країн Західної Європи через історично значимі соціально-політичні розмежування («розколи») електорального простору. Ці «розколи» розглядаються як структурні конфлікти між соціально-політичними групами виборців, причому ці

групи формуються як на основі об'єктивних факторів (етнічних, вікових, гендерних, економічних тощо), так і на суб'єктивно-ціннісній основі. Паралельно може бути декілька вимірів розколів (і модусів існування в них індивіду), а політичні партії в своєму позиціонуванні актуалізують «ключовий конфлікт» [141]. Ми вважаємо, що ця система соціально-політичних розмежувань характерна для електорального простору України, і протягом різних електоральних кампаній партії конкурують за ті самі електорально-просторові ніші.

Для оцінки ступеню електорально-просторової спадкоємності пропонується використовувати кореляційні індекси (детальніше – в підпункті 1.2.1.). Якщо кореляційний індекс Пірсона близький або більший за $\chi^2 = 0,5$ – можна говорити про стан електорально-просторової спадкоємності. У таблицях 3.2.3.2.1. – 3.2.3.2.5. наведено результати розрахунків електорально-просторової спадкоємності для українських парламентських партій (а також найбільших серед тих, що не подолали бар'єр) 1998-2014 років. В дужках біля кожної партії зазначено здобутий на виборах результат, щоб аргументовані кореляційним аналізом гіпотези щодо спадкоємності не були абсурдними. Джерело інформації для всіх таблиць – сайт ЦВК [61].

Таблиця 3.2.3.2.1.

Електорально-просторова спадкоємність на виборах 2012-2014 р.

2012-2014	ПР (30)	БЮТ (25,54)	УДАР (13,96)	КПУ (13,18)	СВО (10,44)
НФ (22,14)	-0,89	0,89	0,54	-0,91	0,76
БПП (21,82)	-0,37	0,57	0,42	-0,38	-0,02
САМ (10,97)	-0,71	0,49	0,67	-0,68	0,76
ОБ (9,43)	0,92	-0,93	-0,73	0,82	-0,57
РПЛ (7,44)	-0,23	0,33	0,11	0,02	-0,24
БЮТ (5,68)	-0,74	0,85	0,57	-0,55	0,23
СВО (4,71)	-0,91	0,80	0,60	-0,86	0,85
КПУ (3,88)	0,90	-0,93	-0,67	0,94	-0,68
СУ (3,11)	0,88	-0,88	-0,59	0,81	-0,64
ГП (3,10)	-0,67	0,48	0,55	-0,37	0,45
ЗАСТ (2,65)	-0,18	0,31	0,17	-0,13	-0,18

Досліджуючи електоральну спадкоємність партій 2012-2014 років, потрібно пам'ятати про фактичне усунення Криму та Донбасу (понад 6,5 млн. дуже

однорідного та мобілізованого електорату, приблизно кожен п'ятий український виборець) з електорального процесу 2014-2015 років та стрімке зниження явки в більшості південно-східних областей. Головною спадкоємницею «Партії Регіонів», для якої вищезазначені області були базовими, стала партія «Опозиційний Блок» ($\chi^2 = 0,92$) та, частково, «Сильна Україна» ($\chi^2 = 0,88$). Електорально-просторова структура підтримки КПУ майже не змінилися ($\chi^2 = 0,94$) при значному зниженні підтримки в абсолютних величинах (не в останню чергу через фактор Криму та Донбасу). Наведені розрахунки дають змогу припустити, що переможець виборів за пропорційною частиною «Народний Фронт» в першу чергу виступив електоральним спадкоємцем «Батьківщини» ($\chi^2 = 0,89$), а також, частково, здобув голоси виборців, які в 2012 році підтримали «Свободу» та «УДАР» ($\chi^2 = 0,76$ та $\chi^2 = 0,54$ відповідно). Більш поміркований та центристський «Блок Порошенка» також орієнтовно акумулював електорат «Батьківщини» і «УДАРу» (але не «Свободи») зразка 2012 року ($\chi^2 = 0,57$ та $\chi^2 = 0,42$ відповідно). Не виключена ймовірність голосування за президентську силу колишніх виборців «Партії Регіонів» (стала група громадян, яка завжди віддає голос за владу). Десь на перетині виборців «Свободи» на Західній Україні та «УДАРу» в обласних центрах та великих містах сформувалась електоральна база «Самопоміч» ($\chi^2 = 0,76$ та $\chi^2 = 0,67$ відповідно). Партії «Батьківщина» та «Свобода» прогнозовано мають найвищу кореляцію самі з собою зразка 2012 року. РПЛ має зв'язок подібності лише з «Батьківщиною» 2012 року ($\chi^2 = 0,33$); фактично, ця партія не мала електорально-просторового еквіваленту на попередніх виборах (далі буде наведено розрахунки електоральної спадкоємності РПЛ з більш ранніми політичними силами 1998-2002 років).

Таблиця 3.2.3.2.2.

Електорально-просторова спадкоємність на виборах 2007-2012 р.

2007-2012	ПР (34,37)	БЮТ (30,71)	НУНС (14,15)	КПУ (5,39)	ЛИТВ (3,96)	СПУ (2,86)
ПР (30)	0,97	-0,95	-0,82	0,72	-0,09	0,47
БЮТ (25,54)	-0,96	0,97	0,76	-0,74	0,16	-0,32
УДАР (13,96)	-0,75	0,72	0,53	-0,56	0,47	-0,20
КПУ (13,18)	0,92	-0,88	-0,89	0,96	0,01	0,23
СВО (10,44)	-0,73	0,68	0,86	-0,80	-0,31	-0,47

Аналіз електоральної спадкоємності партійної конфігурації 2007-2012 років зафіксував декілька потужних зв'язків: по-перше, «Партія Регіонів», «Батьківщина» та КПУ продемонстрували стабільність просторової структури своєї електоральної бази ($\chi^2 > 0,95$ у всіх трьох партій). По-друге, орієнтована, переважно, на Західну Україну націоналістична партія «Свобода» практично одноосібно стала електоральною спадкоємницею «Нашої України». По-третє, помірковано опозиційний до режиму Віктора Януковича «УДАР» сформував свою електорально-просторову базу на перетині, перш за все, «БЮТу» ($\chi^2 = 0,72$), а також «Нашої України» ($\chi^2 = 0,53$) і «Блоку Литвина» ($\chi^2 = 0,47$).

Таблиця 3.2.3.2.3.

Електорально-просторова спадкоємність на виборах 2006-2007 р.

2006-2007	ПР (32,14)	БЮТ (22,29)	НУНС (13,95)	СПУ (5,69)	КПУ (3,66)	ЛИТВ (2,44)	ПСПУ (2,93)
ПР (34,37)	1,00	-0,93	-0,82	-0,45	0,53	-0,29	0,91
БЮТ (30,71)	-0,98	0,97	0,73	0,51	-0,48	0,28	-0,90
НУНС (14,15)	-0,83	0,66	0,97	0,07	-0,73	-0,02	-0,78
КПУ (5,39)	0,78	-0,68	-0,88	-0,07	0,88	-0,02	0,77
ЛИТВ (3,96)	-0,16	0,20	-0,25	0,36	0,33	0,85	-0,20
СПУ (2,86)	0,36	-0,34	-0,40	0,16	0,08	0,04	0,31

Дуже невеликий проміжок часу між черговими та позачерговими парламентськими виборами зумовив те, що електорально-просторова структура підтримки «Партії Регіонів» ($\chi^2 = 1$), «Батьківщини» ($\chi^2 = 0,97$), «Нашої України» ($\chi^2 = 0,97$), КПУ ($\chi^2 = 0,88$) та «Блоку Литвина» ($\chi^2 = 0,85$) майже не змінилася. Кардинальні зміни сталися лише в територіальному вимірі підтримки СПУ (як і в абсолютній кількості здобутих голосів): низький індекс кореляції результатів партії «самої з собою» ($\chi^2 = 0,16$) є яскравою ілюстрацією втрати свого базового електорату через позицію голови політичної сили Олександра Мороза щодо утворення «антикризової коаліції».

Таблиця 3.2.3.2.4.

Електорально-просторова спадкоємність на виборах 2002-2006 р.

2002- 2006	НУ (23,57)	КПУ (19,98)	ЗаЄДУ (11,77)	БЮТ (7,26)	СПУ (6,87)	СДПУ (6,27)	ПСПУ (3,22)	Жінки (2,11)	Озимі (2,02)
ПР (32,14)	-0,80	0,92	0,61	-0,86	-0,30	0,56	0,75	0,73	0,57
БЮТ (22,3)	0,67	-0,84	-0,53	0,86	0,37	-0,60	-0,61	-0,72	-0,46
НУНС (13,9)	0,95	-0,87	-0,55	0,70	-0,17	-0,44	-0,83	-0,70	-0,65
СПУ (5,69)	-0,02	-0,28	-0,10	0,35	0,94	-0,40	-0,17	-0,29	-0,25
КПУ (3,66)	-0,81	0,75	0,27	-0,54	0,46	0,32	0,67	0,56	0,52
ЛИТ (2,44)	-0,04	-0,14	-0,08	0,11	0,33	0,10	-0,13	0,10	-0,04
ПСПУ (2,93)	-0,73	0,83	0,51	-0,76	-0,30	0,39	0,70	0,69	0,56

Природно, що незважаючи на всі драматичні події електорального циклу 2002-2006 років, електорально-просторова структура підтримки партій, які обидва рази брали участь у виборах, залишалась майже незмінною: для «Нашої України» $\chi^2 = 0,95$, для КПУ – 0,75, для БЮТу – 0,86, для СПУ – 0,94, для ПСПУ – 0,70. Головною електоральною спадкоємницею президентського блоку «За Єдину Україну» стала орієнтована на південно-східні області «Партія Регіонів» ($\chi^2 = 0,61$). Проте ще більш важливою тенденцією ми вважаємо те, як органічно олігархічна «Партія Регіонів» зайняла електорально-просторову нішу комуністів ($\chi^2 = 0,92$), які за 4 роки були фактично поглинуті ПР і перейшли з домінуючої партії в статус сателітів (зменшення підтримки з 20% до 3,7%).

Таблиця 3.2.3.2.5.

Електорально-просторова спадкоємність на виборах 1998-2002 р.

1998- 2002	КПУ (24,65)	РУХ (9,4)	СПУ (8,55)	ЗЕЛ (5,43)	НДП (5,01)	ГРОМ (4,67)	ПСПУ (4,04)	СДПУ (4,01)	АГР (3,68)	НУ (3,13)	ТРУД (3,06)
НУ (23,57)	-0,90	0,91	-0,11	-0,33	-0,01	-0,26	-0,36	0,20	0,56	0,48	-0,43
КПУ (19,98)	0,93	-0,75	-0,12	0,24	-0,05	0,31	0,21	-0,34	-0,44	-0,42	0,39
ЗаЄДУ (11,77)	0,50	-0,49	-0,14	-0,02	-0,14	0,07	0,33	-0,12	-0,18	-0,22	0,87
БЮТ (7,26)	-0,77	0,67	0,27	-0,25	0,11	-0,19	-0,20	-0,02	0,38	0,40	-0,37
СПУ (6,87)	0,11	-0,36	0,92	-0,05	0,23	-0,09	0,38	-0,23	-0,23	-0,40	-0,04

СДПУ (6,27)	0,44	-0,46	-0,29	0,22	0,04	0,24	0,00	0,42	-0,35	-0,19	0,03
ПСПУ (3,22)	0,78	-0,77	-0,12	0,39	-0,12	0,27	0,53	-0,21	-0,50	-0,30	0,39
Жінки (2,11)	0,70	-0,65	-0,17	0,46	0,04	0,20	0,03	0,11	-0,37	-0,31	0,02
Озимі (2,02)	0,57	-0,53	-0,20	0,45	-0,02	0,47	0,16	-0,15	-0,41	-0,26	-0,06

Партія-переможець виборів 1998 року, КПУ, майже не відчула істотних змін в електорально-просторовій структурі своєї підтримки ($\chi^2 = 0,93$), власне, як і СПУ ($\chi^2 = 0,92$). Не надто високі показники «кореляції самих з собою» СДПУ ($\chi^2 = 0,42$) та ПСПУ ($\chi^2 = 0,53$) пов'язані з тим, що в 2002 році електоральна база цих партій стала більш рівномірною, ніж на виборах 1998 року, коли ці молоді політичні суб'єкти були де-факто «партіями одного базового регіону». «Електоральний спадок» НРУ майже повністю дістався «Нашій Україні» ($\chi^2 = 0,91$, тоді як кореляція результатів «Нашої України» зразків 2002 та 1998 років – лише $\chi^2 = 0,48$). Президентський блок «За ЄДУ» характеризується електорально-просторовою подібністю до однієї з його засновниць, «Трудової України» ($\chi^2 = 0,87$), при тому, що «За ЄДУ» вдалося значно розширити межі «донбаського регіонального проекту». У нашому дослідженні електоральної спадкоємності ми вирішили зупинитися на співставленні результатів «сусідніх» виборів, проте можливе застосування й іншого підходу. У результаті кореляційного аналізу масивів «віддалених» електоральних циклів, ми встановили ще декілька закономірностей стосовно сучасних партій, що наводяться нижче.

Таблиця 3.2.3.2.б.

Електоральна спадкоємність віддалених електоральних циклів

Партія №1 та рік виборів	Партія №2 та рік виборів	χ^2 (кореляція)
РПЛ-2014	СПУ-1998	0,64
ОБ-2014	«За ЄДУ»-2002	0,70
ОБ-2014	КПУ-1998	0,74
СВО-2014	РУХ-1998	0,91
САМ-2014	РУХ-1998	0,62
БПП-2014	НДП-1998	0,52
НФ-2014	РУХ-1998	0,77
НФ-2014	НУ-2002	0,90
СУ-2014	СДПУ-2002	0,57

Таким чином, нами було проаналізовану динаміку електоральної конфігурації партійної системи України 1998-2014 років за допомогою кореляційного аналізу. Увесь розглянутий період 1998-2014 р., на нашу думку, дуже чітко вписується в модель «розколів» Ліпсета-Роккана – відповідно, одна група партій орієнтувалася, переважно, на південно-східні області, друга – на Західну Україну (також завжди були специфічні проекти – наприклад, аграрні партії з фокусом, перш за все, на Центральну Україну, або «партії одного регіону», на кшталт, «Громади»). У кожній з електорально-просторових ніш можна прослідкувати «ланцюги спадкоємності»: наприклад, «РУХ» → «Наша Україна» → «Свобода» → «Самопоміч»; або КПУ + «Трудова Україна» → КПУ + «За Єдину Україну!» → «Партія Регіонів» + КПУ → «Опозиційний блок».

Залишається актуальним питання електорального спадку «Партії Регіонів» – вже за результатами місцевих виборів 2015 року можна впевнено стверджувати, що монополія «Опозиційного Блоку» зразка 2014 року буде послаблена такими проектами як «Відродження», «Наш Край», можливо, «Центр» (вже перейменований на «Життя» проект В. Рабиновича та Є. Мураєва). Невизначеність із повнотою участі в українському електоральному процесі Криму та Донбасу створює усі підстави для розробки різних прогностичних сценаріїв – моделей повернення до зразків 2006-2007 років (при збільшенні явки в південно-східних областях та залученні Донбасу до голосування) або, навпаки, до варіантів нових контурів політичних розколів і електорально-просторового розмежування. Варто підкреслити, що застосування подібного методу до загальнодержавного електорального простору – не єдиний можливий формат досліджень. Більше того – наведення фокусу на менші одиниці (окремі регіони, райони, округи) може дати набагато ціннішу інформацію і виявити непомітні на першій погляд зв'язки спадкоємності, викликані особливостями «електорального неопатримоніалізму», а не партійно-ідеологічними орієнтаціями виборців.

3.3. Трансформації електоральних стратегій українських виборців

3.3.1. Динаміка електорального абсентеїзму: регіональний вимір

Третій аспект українських електоральних трансформацій, який досліджується в роботі, стосується електоральних стратегій виборців та детермінант їхнього голосування. У рамках цього підрозділу в динамічному аспекті досліджується форма і зміст політичної участі громадян у виборах, що проявляється в певному типі голосування або ухиленні від нього (типове широке розуміння «політичної участі» наводиться в [58], тоді як ми зосереджуємось на електоральному вимірі).

Однією з найбільш стійких закономірностей трансформації політичної участі українських виборців є саме послідовне зменшення частки громадян, яка користується своїм активним виборчим правом і бере участь в голосуванні. Це явище в політичній науці позначається категорією «абсентеїзму»: у більш широкому контексті, зазвичай, використовується поняття «політичного абсентеїзму», у вузькому сенсі ухилення від голосування – «електорального абсентеїзму». Наприклад, провідний український дослідник Ю. Шведа пропонує розрізняти політичний, економічний, соціальний, абсентеїзм, при цьому сам абсентеїзм визначається ним як «байдуже ставлення людей до використання своїх політичних прав, ухилення від виконання громадянських обов'язків, у першу чергу від участі у виборах» [83, с. 82]. Близька за змістом і дефініція з посібнику під редакцією Г. Щедрової: «неучасть громадян у громадському й політичному житті, у заходах, направлених на реалізацію їхніх прав і свобод, зокрема, у виборах» [98, с. 297].

Нижче наводяться результати дослідження електорального абсентеїзму в українському контексті: акцент зроблено на регіональному вимірі і зв'язку цього явища з легітимністю влади. У «додатку О» ми дослідили рівень явки виборців у кожному регіоні України на всіх президентських, парламентських та місцевих виборах (1991 – 2015 р.). Джерело інформації – сайт ЦВК та низка статистичних довідників для виборів 1991-1994 років. Графічна ілюстрація співвідношення сукупної електоральної активності виборців в Україні та в Харківській області наводиться на малюнку 3.3.1.1., а на малюнку 3.3.1.2. динаміка явки виборців на Харківщині порівнюється з іншим «полярним» регіоном – Львівщиною.

Рис. 3.3.1.1. Динаміка електоральної активності: Україна та Харківщина

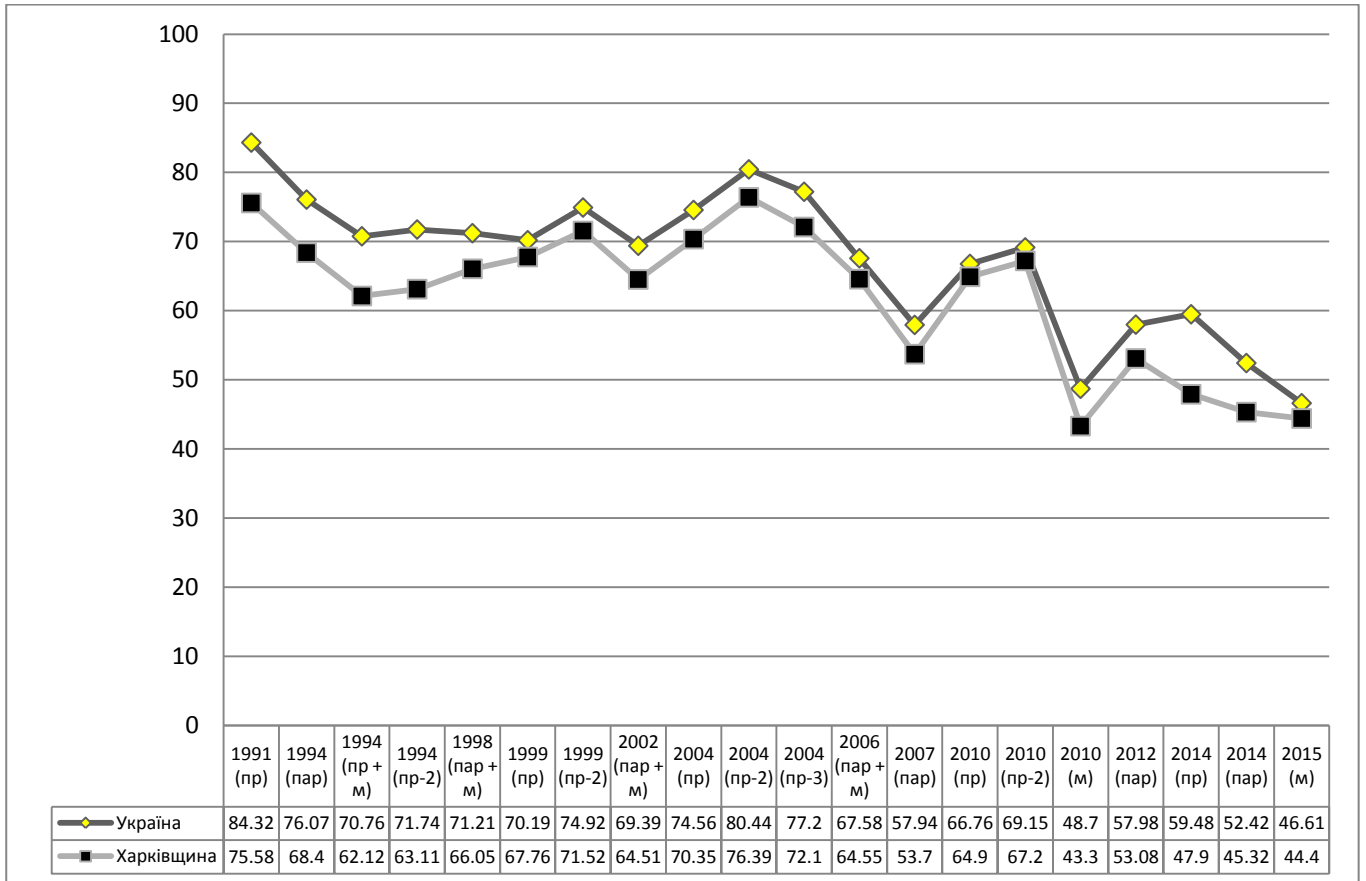
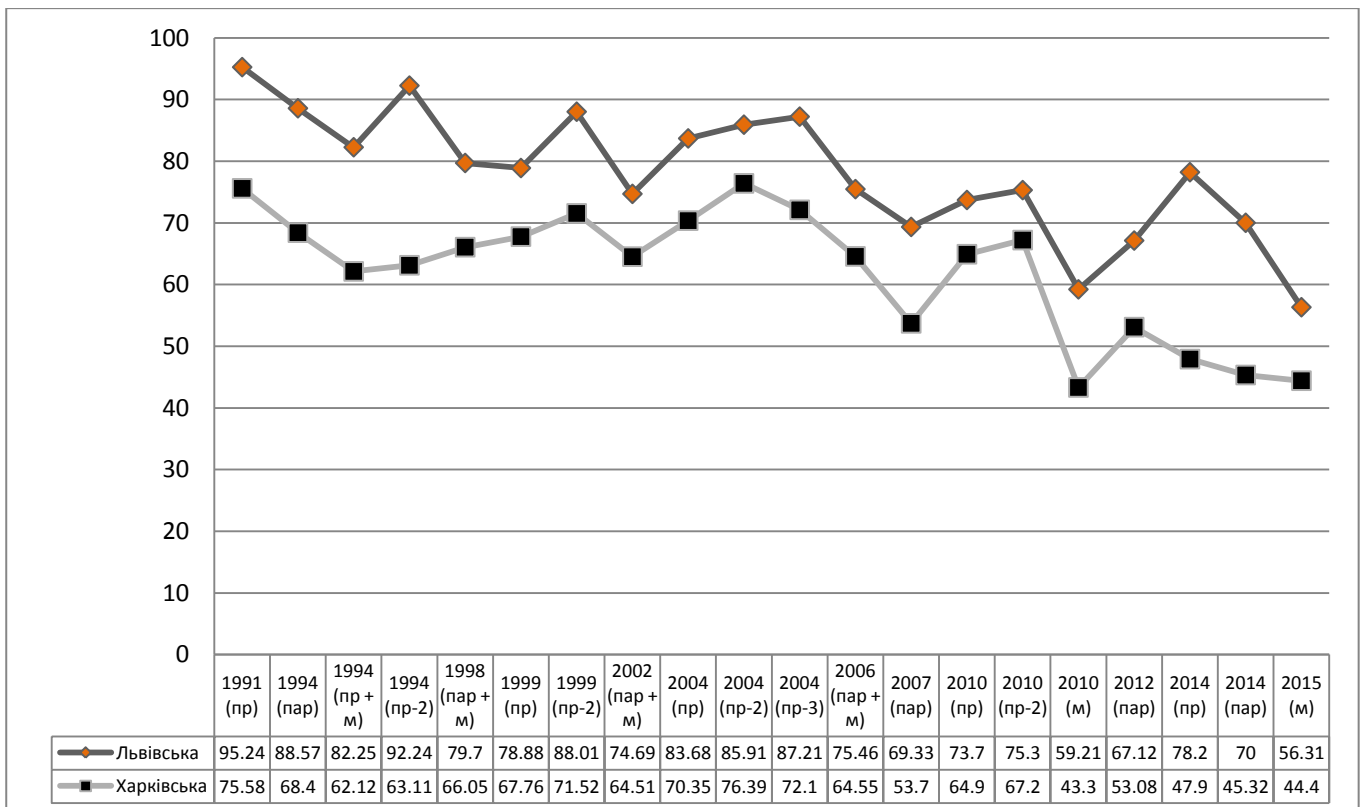


Рис. 3.3.1.2. Динаміка електоральної активності: Харківщина та Львівщина



У ході дослідження регіонального виміру динаміки електорального абсентеїзму ми дійшли наступних висновків.

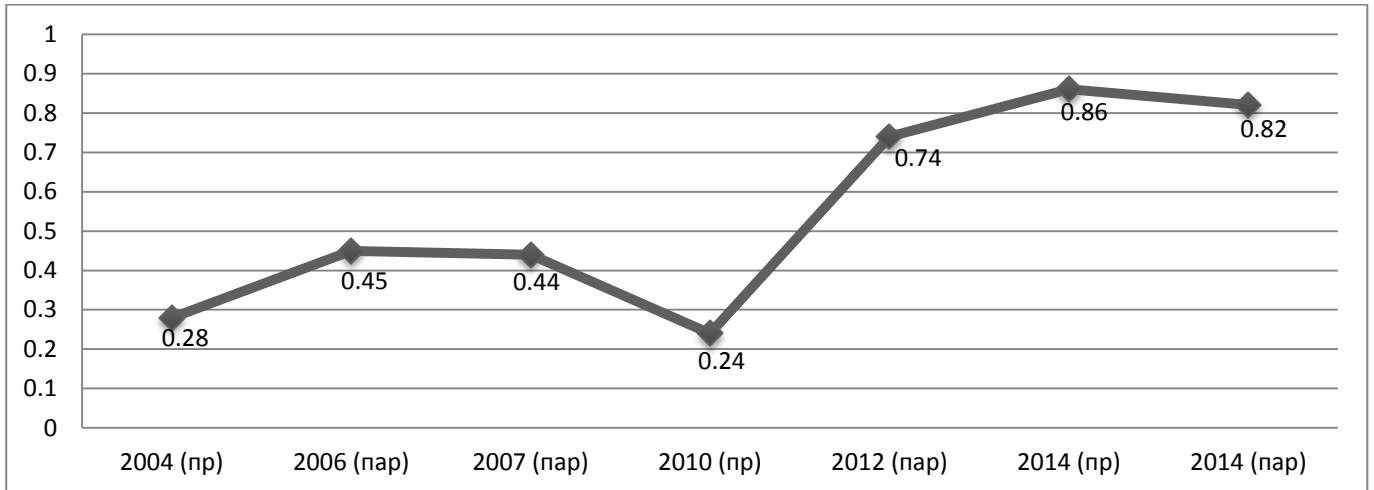
1. За 24 роки з моменту перших президентських виборів 1991 р. до голосування за депутатів місцевих рад 2015 р. електоральна активність громадян знизилась майже вдвічі (по Україні – з 84,3% до 46,3%). Ця ж тенденція спостерігається в усіх областях, зокрема і на Харківщині (з 75,6% до 44,4%).

2. Співвідношення явки на вибори різного рівня відповідає ієрархії «президентські» > «парламентські» > «місцеві»; «другий тур президентських» > «перший тур президентських» (не беремо до уваги випадки одночасного проведення місцевих виборів з голосуванням іншого рівня). Про таке розмежування електоральної активності вітчизняні політологи говорять доволі давно, що не відміння певної абсурдності поведінки виборців. З раціональної точки зору, яка враховує конкретну арифметичну вагу одного голосу, можливості «зворотного зв'язку» з обраним представником, вплив на майбутнє округу проживання виборця, послідовність мала мати прямо протилежний вигляд, однак певні інтуїтивні міркування виборців щодо важливості виборів разом з фактором медіа-мобілізації роблять свою справу.

3. Регіональний вимір дослідження абсентеїзму засвідчив наявність сталої особливості: Західна Україна традиційно демонструє вищу явку, ніж Східна. Лідерами за електоральною активністю протягом майже усіх виборчих циклів залишаються Тернопільська, Львівська, Івано-Франківська, Волинська, Рівненська, Хмельницька, Вінницька області. Показово, що на обох графіках «харківська крива» знаходиться нижче «української» та «львівської» і жодного разу з ними не перетинається – тобто явка в Харківській області завжди була нижчою за сукупну по країні. Мінімум цієї різниці між всеукраїнською та харківською явкою було зафіксовано на президентських виборах 1999 та 2010 років, максимум – на президентських виборах 2014 року.

На малюнку 3.3.1.3. ми наводимо динаміку розрахунків кореляції (Пірсона) між показником явки та підтримкою так званих «проукраїнських сил» в регіоні.

Рис. 3.3.1.3. Кореляція активності виборців та «проукраїнської суми»



Якщо на президентських виборах 2004 та 2010 років мобілізувався (хоч і суттєво слабше) протилежний електоральний полюс, який підтримував Віктора Януковича (перш за все, Донецька та Луганська області, де явка була найвищою), то починаючи з виборів-2012 спостерігається чітка залежність між активністю та результатом «проукраїнських сил».

4. Вкрай важливим для розуміння сучасного стану електорального простору України є аналіз електоральної активності після демонтажу правлячого режиму Віктора Януковича в 2014 році. Якщо до цього контури «харківської кривої» суттєво не відрізнялися від «української», то президентські вибори-2014 ілюструють дві протилежні регіональні тенденції. «Обвал» явки на Донбасі (на підконтрольній частині), зниження в Харківській області (з 53,1% у 2012 р. до 47,9% при тому, що це різні рівні виборів – наприклад, на президентських-2010 активність виборців склала 67,2%) – на фоні стрімкого збільшення явки в Центральній та Західній Україні. Можна припустити, що група «абсентеїстів» поповнилася колишніми прихильниками «Партії Регіонів» у їхніх базових областях. Власне, у попередньому підпункті ми вже навели результати співставлення підсумків виборів у відсоткову вимірі та розрізі абсолютних величин.

5. Цікаво прослідкувати за динамікою активності київських виборців: до 2004 року явка мешканців столиці була відносно вищою, ніж після 2004 року, але в той же час відносно нижчою за середній показник по країні. Максимальні «сплески» активності зафіксовано на президентських виборах у 1991 році (80,3%) та 2004 році

(77,2% у «третьому турі»). Показово, що після драматичних подій 2013-2014 років на травневих президентських виборах явка склала 62,7%. У цілому, приклад Києва, а також співставлення результатів у рамках різних районів областей свідчать про традиційно вищу активність мешканців сільської місцевості у порівнянні з жителями обласних центрів. Тобто парадоксальним чином «фактор урбанізації» сприяє негативній мотивації до голосування, при тому що в сільській місцевості об'єктивно треба витратити більше ресурсів (часу, зусиль, грошей), щоб дістатися до виборчої дільниці. Це вписується в логіку більш урбанізованого південного сходу України з відносно пасивнішими виборцями.

6. Зв'язку явки з типом електоральної системи на цій малій виборці кейсів не спостерігається. Чиста мажоритарна система парламентських виборів 1994 року дала середній результат явки, близький до 70%, однак, наприклад, на довиборах 2014 року у Чернігові, до яких була прикута значна увага, електоральна активність становила 35,24%. Тобто чинник самої виборчої системи є другорядним при детермінації явки виборців.

Окрім регіонального виміру дослідники електорального абсентеїзму часто фокусують увагу на гендерному, віковому, соціально-економічному та інших аспектах. Зазвичай, ця традиція притаманна політичній соціології, яка аналізує особливості активності виборців, спираючись на результати екзит-полів. У такої методології є значний ряд недоліків, пов'язаних з невеликою вибіркою (по відношенню до всіх учасників голосування), неповним охоптом територій та іншими факторами. З іншого боку, електорально-статистичний аналіз майже безсилий у дослідженні характеристик, які відносно рівномірно розподіляються по виборчих дільницях. Перед тим як навести результати експериментального електорально-статистичного аналізу щодо локального харківського кейсу, коротко наведемо основні висновки політико-соціологічних досліджень електорального абсентеїзму в Україні. Так, за даними екзит-полу соціологічної групи «Рейтинг», на парламентських виборах-2012 молодь (18-29 років) склала лише 18% від загальної сукупності виборців, тоді як демографічно ця група охоплює приблизно 25% всіх повнолітніх громадян. Протилежна тенденція спостерігається у найстаршій віковій

групі – виборці, яким більше за 60 років, склали 28% від усіх електорально активних громадян, при тому що статистично ця група охоплює лише 23% всіх повнолітніх. Найбільший «зсув», за даними соціологів, відбувся у групі «50-60» [124]. Стосовно розподілу явки за статтю респондентів, особливих відхилень від демографічної статистики (54% на 46%) не було зафіксовано. На виборах 2014 та, особливо, 2015 років, згідно з результатами численних екзит-полів, спостерігалися ці ж закономірності – тобто головною демографічною особливістю електорального абсентеїзму в Україні є саме вікова закономірність низької явки серед молоді та відносно вищої серед людей похилого віку.

Взагалі, причинами електоральної пасивності можуть бути зневіра в самих демократичних інститутах (зокрема, виборах), впевненість у фальсифікаціях з боку влади, усвідомлення малої «ваги» власного голосу, та, як не дивно, завелика кількість політичних суб'єктів, що створює ефект «білого шуму» (або «парадокс вибору», сформульований Б. Шварцем [93]). У той же час порівняння електоральної активності українців із голосуванням громадян інших країн свідчить, що проблема абсентеїзму для України набула досить гострого, але поки не критичного характеру. Виносячи за дужки держави, в яких законодавчо закріплена обов'язкова участь громадян у виборах (Бельгія, Чилі, Аргентина, Бразилія, Австралія), «нормальною» може вважатися явка, що потрапляє до діапазону 50-80%. Прямого зв'язку явки з рівнем «демократичності» або економічної успішності держави не спостерігається: наприклад, для США притаманна досить низька електоральна активність (на всіх президентських виборах після Другої Світової явка завжди коливалась в діапазоні 49-62% [166]). Серед європейських країн високим рівнем електоральної активності завжди відзначалися скандинавські держави (>80%), тоді як, наприклад, у Швейцарії останній раз явка перевищила 50% у 1975 році. Тобто вкрай негативною є динаміка електоральної активності українських виборців, тоді як в абсолютних величинах показники залишаються в межах норми.

Підбиваючи підсумки, можемо зазначити, що стрімко прогресуючий електоральний абсентеїзм в Україні характеризується трьома основними особливостями: по-перше, Західна та частково Центральна Україна залишаються

більш електорально активними, ніж Східна та Південна, по-друге, явка в сільській місцевості та невеличких містах стабільно вища за відсоток участі у виборах мешканців середніх та великих міст, по-третє, серед молоді явище електорального абсентеїзму поширене набагато більше, ніж серед літніх людей. На нашу думку, зниження явки – дуже загрозливе явище для легітимності влади та державних інституцій. У той же час у короткостроковій перспективі кожна влада зацікавлена в низькій явці, яка «усуває» з електорального процесу велику частку незгодних та протестно налаштованих виборців, збільшуючи відносну вагу адміністративно-мобілізаційних чинників у підсумковому результаті. Яскравим прикладом «гри на зниження» з боку влади стала позиція щодо надання можливості голосувати вимушеним переселенцям із Донбасу на виборах 2014-2015 років. У поєднанні з частим використанням мажоритарної виборчої системи відносної більшості електоральний абсентеїзм призводить до ситуацій, коли за, наприклад, легально обраного мера проголосував дуже незначний відсоток місцевих жителів. Однак у певні критичні моменти цей фактор делегітимізації влади може призводити до масового відходу громадян з поля електоральних і передбачених законом форм політичної поведінки до радикальних, девіантних і насильницьких моделей. Ця загроза є вкрай гострою для сучасної України в умовах актуальних викликів державному суверенітету, тому на владі (центральной, місцевій) лежить особлива відповідальність не піддаватися спокусам «спрощеного переобрання» за низької явки, а намагатися залучили до голосування найбільшу кількість громадян, зміцнюючи легітимність державної влади та довіру до виборчих інститутів.

3.3.2. Факторний аналіз детермінант голосування виборців

У рамках цього підпункту наведено дослідження соціально-політичних чинників впливу на голосування на основі співставлення електорально-статистичних матеріалів (результатів виборів, а не соціологічних опитувань) з даними перепису населення [91]. Відповідно, коло детермінант, вплив яких досліджується, вимушено обмежується факторами, що нерівномірно розподілені в електоральному просторі (наприклад, дослідити взаємозв'язок електоральної

поведінки зі статтю виборців таким чином не вдасться). Втім, об'єктивно на українські електоральні трансформації найбільшою мірою впливають саме ті чинники, розподіл яких за територією є нерівномірним. Наприклад, у статті «Стабільність електоральної географії великих міст» К. Черкашин виділяє наступні детермінуючі фактори – «географічний» (зокрема, територіальна близькість до кордону з Росією), «етнічний» (тісно пов'язаний з першою детермінацією), «центр-периферійний», «соціально-економічний», «фактор місто-село» та «адміністративний фактор», який пояснює можливі викривлення та виключення [90]. На нашу думку, це доволі вдалий перелік чинників, однак ієрархічно для українського політичного процесу найбільше значення мав саме етнічний та лінгвістичний (взаємопов'язані).

У «додатку П» наведені результати голосування (2004-2014 роки) за «проукраїнські сили» в розрізі регіонів України, а також деякі дані перепису населення 2001 року – відсоток етнічних українців в області, частка тих, для кого українська мова є рідною та процент міського населення серед усіх мешканців регіону. З етнічним та лінгвістичним чинником все досить однозначно – показники кореляції результатів голосування та відповідного відсотку мешканців наводяться у таблиці 3.3.2.1.. Щодо урбаністичного фактору, то є ймовірність, що частково він дублює інші два чинники (в містах, здебільшого, менший відсоток населення вважає рідною українську та відсоток етнічних українців нижчий, ніж у селах).

Таблиця 3.3.2.1.

Факторний аналіз голосування в Україні (2004-2014 роки)

Фактори	2004	2006	2007	2010	2012	2014(пр)	2014(пар)
Етнічний	0,83	0,83	0,82	0,81	0,82	0,89	0,89
Мовний	0,93	0,92	0,91	0,90	0,90	0,94	0,95
Урбаністичний	-0,81	-0,80	-0,80	-0,79	-0,81	-0,83	-0,88

Таким чином, саме *мовний* та *етнічний* (у такій послідовності) фактори можуть вважатися детермінантами голосування виборців. Також прослідковується тенденція відносно більшого голосування за «проукраїнські сили» серед сільських мешканців, ніж серед містян, однак це може бути прикладом «хибної кореляції» та дублювання

інших чинників (лівобережна Україна набагато більше урбанізована). Для перевірки гіпотез від всеукраїнського рівня треба перейти на регіональний: розглянемо на прикладі районів Харківщини вплив етнічного та лінгвістичного чинників, а також фактору територіальної близькості до Росії (первинні дані – в «додатку Р»). Для «прикордонного фактору» наведемо два варіанти розрахунків: у першому («бінарному») всім районам, які межують з Росією, присвоєно значення «1», іншим – «0», та визначено кореляцію цих параметрів з голосуванням за «проукраїнські сили»; у другому варіанті в якості територіальної змінної використовувалась відстань від районного центру до кордону з Росією.

Таблиця 3.3.3.2.

Факторний аналіз голосування на Харківщині (2002-2015)

Фактори	2002	2004	2006	2007	2010	2012	2014(пар)	2015(м)
Етнічний	0,53	0,45	0,51	0,47	0,49	0,4	0,67	0,51
Мовний	0,5	0,43	0,47	0,43	0,45	0,33	0,64	0,54
Прикордонний	-0,4 0,5	-0,27 0,11	-0,27 0,13	-0,22 0,01	-0,25 0,12	-0,19 0,03	-0,34 0,28	-0,11 0,39

Етнічна та лінгвістична гіпотези підтверджуються і на регіональному рівні (хоча зв'язок слабший), а от кореляція голосування з прикордонним чинником дає досить неоднозначні результати. На нашу думку, це пов'язано з двома обставинами: по-перше, райони області досить великі в просторовому сенсі і включають в себе значну кількість дуже різних населених пунктів, тому дослідження впливу прикордонного чинника краще проводити на більш «низькому рівні» окремих сіл та селищ; по-друге, результати можуть свідчити про вирішальну роль адміністративних факторів, які викривлювали природні електорально-географічні особливості районів і «вирівнювали» їх (характерно, що найслабша роль прикордонної диференціації в 2006-2012 роках, коли на Харківщині була досить сильна адміністративна вертикаль).

На рівні детермінуючих чинників голосування в межах Харкова ключовим фактором є центр-периферійний поділ: сталі закономірності голосування прослідковуються саме в залежності від близькості виборчої дільниці до центра

міста. Інформації щодо етнічної чи мовної статистики в межах районів Харкова немає, проте на нашу думку, для окремих населених пунктів в Україні досить рідко характерна значна внутрішня неоднорідність за цими чинниками. У той же час центр-периферійний поділ є узагальненням декількох факторів – соціально-економічного, професійного, освітнього. Дуже вагомим, як у масштабі окремих районів, міст, так і на всеукраїнському рівні, є вплив вікового фактору. Різні екзит-поли та перевиборчі соціологічні дослідження сходились у висновках щодо відносно більшої підтримки «проукраїнських сил» та євроінтеграції молоддю [124]. Проаналізувати вплив вікового фактору на електорально-статистичному матеріалі результатів виборів, а не соціологічних опитувань, майже неможливо, однак в [8] нами наводиться дослідження локальних кейсів із узагальненими висновками щодо цієї детермінанти.

Таким чином, основними чинниками впливу на голосування українських виборців (на загальнонаціональному та регіональному рівнях) можна вважати мовний та етнічний, що знаходить своє підтвердження в результатах кореляційного аналізу електорально-статистичного матеріалу. У межах населених пунктів, в яких немає значних розмежувань за етнічною чи мовною ознакою, ключову роль відіграє центр-периферійний поділ, який узагальнює вплив соціально-економічного, професійного та, частково, вікового факторів.

3.3.3. «Ефект ототожнення» в українській електоральній практиці

Повернення до змішаної паралельної електоральної системи напередодні парламентських виборів 2012 року актуалізувало проблему ототожнення кандидатів і суб'єктів висування. Сталі електорально-географічні розломи в умовах сильної ідеологічної поляризації дозволили майже невідомим політикам із мінімальним особистим рейтингом здобути більшість голосів за рахунок ототожнення з популярними на цій території партіями. У той же час «ефект ототожнення», який призводить до деперсоналізації політики, «втрати суб'єктності» та намаганні учасників електоральної кампанії «розчинитися» в чужому образі для отримання голосів, не обмежується форматом «партія → кандидат». У рамках цього підpunkту

«ефект ототожнення» (який у вітчизняній політології майже не досліджується, хоча «стратегія на ототожнення» активно використовується політтехнологами під час виборчих кампаній) аналізується як мотиваційна стратегія голосування виборців.

В одній з фундаментальних як для пострадянського простору робіт з прикладної політології «Політичні технології» Є. Малкіна та Є. Сучкова ефект ототожнення надається наступне визначення: «Сутність ідеї ототожнення полягає в тому, що кандидат (партія) замість формування власного позитивного образу, запозичують вже сформований у свідомості виборців образ «оригінального об'єкту», з яким він (кандидат) ототожнюється» [53, с. 108]. З одного боку, така «стратегія на ототожнення» дозволяє політичним суб'єктам суттєво зекономити ресурси, проте з іншого – має й декілька недоліків. По-перше, разом з позитивним образом оригінального об'єкту суб'єкт мимоволі запозичує й весь негативний образ («антирейтинг» у широкому розумінні). По-друге, у цієї стратегії існує досить обмежений коефіцієнт корисної дії – завдяки ефекту ототожнення вдається акумулювати лише певний відсоток результату, який би здобув оригінальний об'єкт. Саме дослідження цих коефіцієнтів ефективності на емпіричному матеріалі виборів видається актуальним науковим завданням, розв'язання якого б заповнило прогалину у вітчизняній політичній науці.

Ще один російський дослідник В. Полуєтков у своїй статті «Основні види технологій фантомів і методи протидії фантомам» наголошує, що ефект ототожнення може виникати унаслідок як справжнього ототожнення так і маніпулятивного (брехливого). Цей другий тип характеризується тим, що оригінальний об'єкт не дає згоди на запозичення свого образу (ймовірно, він навіть не знає про використання іншим політичним суб'єктом такої технології). Фактично, її реалізація призводить до «електорального паразитування» кандидатів чи партій, і створює ситуацію «фантомного голосування» виборців, які віддають свої голоси за образ політичних суб'єктів, що не беруть участі у виборах. Окрім цього слід розрізняти позитивне та негативне ототожнення – останнє використовується для дискредитації політичних опонентів [63].

Цікаво, що в англomовній політологічній літературі тема ефекту ототожнення при голосуванні виборців не досліджується. Вона майже повністю посунута близькою до неї за змістом проблемою «партійної ідентифікації». На нашу думку, низький інтерес до ефекту ототожнення пов'язаний зі сталими двопартійними системами в США і Великій Британії, які автоматично передбачають ототожнення кандидата з однією з двох провідних партій і, відповідно, низьку «маневреність» суб'єктів. У той же час контекст постійної трансформації української електоральної системи дозволяє на емпіричному матеріалі результатів виборів досліджувати декілька рівнів ефекту ототожнення – лідера політичної сили та партії, мера чи народного депутата та кандидатів до місцевих рад на відповідній території тощо. Узагальнимо найпоширеніші моделі ототожнення, з огляду на вітчизняну специфіку використання цієї стратегії в електоральній практиці.

Таблиця 3.3.3.1.

Моделі «ототожнення»

Формат	Логіка	Приклади
Всеукраїнський лідер → партія	Трансляція особистого рейтингу політика його партпроект	Порошенко → Солідарність Тимошенко → Батьківщина Ляшко → Радикальна Партія
Партія → всеукраїнський лідер	Ототожнення політика з партійним брендом	КПУ → Симоненко Правий Сектор → Ярош
Партія(ї) → кандидат	Ототожнення кандидата до ВР, місцевої ради, в мери з партійним(и) брендом	Самопоміч → Сітенко, всі кандидати до ВР-2014 «Дем. сили» → «єдині кандидати»
Кандидат → партія	Голосування за партію на ототожненні її не з всеукраїнським лідером, а місцевим кандидатом, який фігурує в бюлетені	Кернес → Відродження Фельдман → Наш Край Русецький → Солідарність (Балкалійський район) Шенцев, Мураєв → Центр (Чугуївський, Зміївський)
Лідер громадської думки → кандидат	Голосування за кандидата на ототожненні його з мером, депутатом, лідером який не фігурує в бюлетені	Кернес → кандидати до ВР-2012 від Партії Регіонів Ярославський → Салигін (вибори до ВР-2012)
Лідер громадської думки → партія	Голосування за партію на ототожненні її з лідером, який не фігурує в бюлетені	Дема → ВПУ (Барвінково) Бакшесєв → Батьківщина (м. Первомайський)

Ця типологія доволі умовна, проте вона досить вдало ілюструє проблеми невідповідності політичних суб'єктів уявленням громадськості щодо їх місії, про які постійно говорять в експертних колах. Наприклад, одним з найважливіших недоліків українських партій часто називають не просто «лідерський тип», а політпроектну сутність вибудовування партій «під політика». На початку 2016 року в анкеті соціологічних опитувань щодо електоральних вподобань почали включати віртуальну «партію Саакашвілі», без уточнення її можливої назви, програми, ідеологічних засад тощо – це, на нашу думку, яскраво ілюструє реалії партійного будівництва. Не дивно, що більшість подібних проектів «під політика» намагаються включити в назву ім'я флагмана і виявляються досить короткотривалими. Дуже розповсюдженим є ототожнення учасників виборчого процесу з лідерами громадської думки і політиками, які або не балотуються взагалі, або балотуються «технічно» (багато прикладів із місцевих виборів 2015 року, коли нардепи ставали «флагманами» списків до районних чи міських рад, маючи на меті саме трансляцію рейтингу, а не здобуття мандату), або балотуються паралельно на іншому рівні.

Питання «ефекту ототожнення» напряму пов'язано з вибором електоральної системи, яка може створювати додаткові стимули або бар'єри для реалізації такої стратегії політичними суб'єктами. На нашу думку, у 2015 році при моделюванні виборчої системи для місцевих виборів було зроблено все для максимізації можливостей «електорального паразитування» – головними інструментами стали заборона самовисування і норма «зв'язаного голосу», який виборці подавали одночасно за кандидата в окрузі, «флагмана списку» та партію. Завдяки цьому діюча партія влади змогла мінімізувати електоральні втрати, «рятуючи» свій результат за рахунок сильних ресурсних (адміністративно, фінансово, політично) кандидатів на місцях. На Харківщині ексклюзивність електорального контексту призвела до стрімкого зростання підтримки партії «Відродження», яка за два місяці на ототожненні з мером Геннадієм Кернесом стала найпопулярнішою політичною силою. На рівні виборів до районних рад проявилися можливості ототожнення майже невідомих партій з локальними лідерами думок – успішні приклади нардепів Дмитра Шенцева і Євгена Мураєва з партією «Центр» (належить Вадиму

Рабіновичу), а також бізнесмена Валерія Деми з «Волонтерською Партією» досить ґрунтовно досліджені в статтях «Інформаційного спротиву» [27, 60].

Таким чином, системи паралельних виборів із «зв'язаним голосом» створюють найбільш сприятливі умови для «ефекту ототожнення». На протилежному полюсі знаходяться електоральні моделі з включеною нормою «панашажу» – тобто права виборців обирати кандидатів із різних списків, змішувати списки. Сприятливість для реалізації стратегії ототожнення залежить від кількості паралельних електоральних змагань – вона посилюється із зростанням числа бюлетенів, в яких виборець має одночасно проголосувати. Ще одна змінна – можливість самовисування, яка зменшує шанси реалізації стратегії партійного ототожнення. Однак варто підсумувати, що немає жодної виборчої системи, яка б унеможлилювала використання політиками одного з типів стратегії ототожнення, намагаючись здобути електоральні бонуси за рахунок експлуатації рейтингу інших суб'єктів (іноді це робиться проти волі і без відома об'єкту «електорального паразитування»).

Дослідження голосування з «ефектом ототожнення» неодмінно повинно мати кількісний вимір – трансляція рейтингу від одного суб'єкту до іншого (на відміну від передачі матеріальних ресурсів, символічні – зокрема, рейтинг – не втрачаються носіями) повинна бути квантифікована і аналізуватися в рамках напряду, який ми умовно позначимо як «електоральна арифметика». Розглянемо декілька вітчизняних кейсів з нещодавніх виборчих кампаній, сформулювавши за їх допомогою низку електорально-арифметичних гіпотез. Ми виходимо з припущення, що за умови відсутності норми «зв'язаного голосу» та проведення паралельних виборів партій та кандидатів, які формально чи неформально представляють ці політичні сили, кінцевий результат кандидата буде складатися з двох частин – особистої підтримки та партійного ототожнення. Відповідно, це можна описати формулою $R = k * P + X$, де R – кінцевий результат, P – рейтинг партії(й), з якими ототожнюється кандидат, k – коефіцієнт збереження партійного результату (від 0 до 1), X – «особисті голоси» (тих виборців, які не голосують за зазначену(і) партію(і), але підтримують кандидата). Також цей результат залежить від складу опонентів (підсумкова кількість голосів завжди є похідною не лише від підтримки альтернативи, але й від

загальної конфігурації учасників). Зупинимось на кейсах парламентських виборів 2012 та 2014 років, які проводились саме за змішаною паралельною системою. У таблиці 3.3.3.2. наводяться результати основних кандидатів, які балотувалися за 14 округами Харківщини, та відповідних партій. Для кандидатів, на користь яких були узгоджені зняття висуванців інших «промайданних сил», ми наводимо суму цих партій – це дозволить порівняти коефіцієнти корисної дії кандидатів, фіксуючи хто з них краще акумулює електорат «демократичних сил».

Таблиця 3.3.3.2.

«Ефект ототожнення» на виборах 2012 і 2014 років

2012-2014	№168		№169*		№170		№171		№172		№173		№174	
Кандидат ПР	43,4	30,9	41,8	22,6	38,4	34	46,3	30,3	51,9	54,3	50,6	42,1	59,3	64,9
ПР-ОБ (%)	34,2	29,5	32,6	30,7	34,1	34,1	36,2	35,3	38,4	38,2	39,3	36	39,3	33,9
Опонент №1	29,3	17,9	34,1	24,7	22,2	16,3	23,8	23,3	20,6	14,1	14,2	15,9	12,6	9,4
Партія(і) опонента (%)	41,5	16,5	41,8	38,9	20,9	13,9	36,2	35,2	23,6	13,9	18,7	32,8	30,2	23,1
	№175		№176		№177		№178		№179**		№180		№181	
Кандидат ПР	54,8	35,2	58,6	54,8	56,8	47,7	65,6	33,1	45,2	18,4	55,3	53	56,2	48,9
ПР-ОБ (%)	41,5	29,2	50,3	38,9	46,6	28,5	52	34,6	40,9	26,4	40,1	22,7	45,8	32,2
Опонент №1	19,5	16,4	17,7	7,4	22,7	25,1	14,3	27,3	13,6	24,2	20	16,1	12,3	16,9
Партія(і) опонента (%)	20,3	24,2	- (с)	- (с)	22,1	- (с)	23,7	27,3	27,5	- (с)	32,3	18,6	29,4	16,9

На парламентських виборах 2012 року, які передбачали повернення до змішаної паралельної системи з 14 одномандатними округами на Харківщині, перемогу здобули висуванці найбільш популярної політичної сили – «Партії Регіонів». Механізми ототожнення з партією влади, а також особисто з Геннадієм Кернесом, максимально активно використовувались у тих округах, з якими висуванці ПР мали слабкий зв'язок (особливо №168 та №169). Цікаво, що ще в 2010 році на виборах міського голови сам Кернес не мав високого особистого рейтингу, і орієнтувався, перш за все, на ототожнення з «Партією Регіонів», тоді як в 2012 році вже сам став об'єктом ототожнення для маловідомих кандидатів. Стосовно їхніх опонентів, то три опозиційні партії («Батьківщина», «УДАР» і «Свобода») відпрацювали доволі скоординовано і в більшості округів узгодили «єдиних кандидатів», які, однак,

майже не здобули «особистих голосів», а виключно на ототожненні з «демократичними партіями» розраховувати на перемогу не могли.

Цікавий випадок, що ілюструє парадоксальну логіку голосування за ототожненням, стався на виборах у 173 окрузі. Низка відмов кандидатів від участі у виборах призвели до ситуації, коли в окрузі (де, доречі, голосувала засуджена Юлія Тимошенко) не залишилось жодного висуванця опозиційних партій, окрім представника «Конгресу Українських Націоналістів» Івана Туренка, якого ніхто не брав у розрахунок і не вів з ним перемовин щодо зняття. У підсумку кандидат від партії з рейтингом, близьким до нуля, якій взагалі не вів виборчої кампанії, здобув понад 10% голосів (у першу чергу тому, що виборцям «проукраїнських сил» просто не було за кого голосувати – головними опонентами Анатолія Денисенка («Партія Регіонів») були комуніст Костянтин Старков і колишній голова обласної ради від ПР, самовисуванець Василій Салигін). Фактично, цей приклад дає можливість стверджувати, що існує певний мінімальний поріг автоматичного ототожнення (у Туренка, який здобув 10,2% при сумарній підтримці «промайданних сил» на рівні 35%, КПД $k=0,28$). При цьому ототожнення з цілою групою партій (у даному випадку – з «демократичними силами») апіорі має нижчий КПД, ніж ототожнення кандидата з однією партією (суб'єктом висування). Значення цього коефіцієнту мінімального ототожнення також залежить від кількості і сили опонентів – наявність потужного кандидата з мультипартійною підтримкою зменшує відсоток автоматичного ототожнення інших висуванців.

У 2014 році більшість діючих нардепів успішно переобиралися вже в якості самовисуванців, орієнтуючись як на вже сформований особистий рейтинг, так і на неформальне ототожнення з «Опозиційним Блоком». Найбільш цікаві ситуації сталися на округах №169, №171 та №179. Нардеп від 169 округу Ірина Бережна не брала участі у дострокових виборах, що значно збільшило шанси представника «Народного Фронту» Олександра Кірша. На центральному рівні були узгоджені зняття інших кандидатів від «демократичних сил» – зокрема, Олександра Давятана від «Блоку Порошенка». У підсумку в бюлетені Кіршу не «заважали» представники «Батьківщини», «Самопоміч», «Блоку Порошенка», і він здобув перемогу з досить

низьким результатом 24,7% (при тому, що сумарна підтримка «проукраїнських сил» склала 38,9%, а самому Кіршу в 2012 році для перемоги не вистачило й більш переконливого результату 34,1%). Округ №171 «зачищався» під Віталія Хомутиніка (діючий нардеп Ірина Горіна також не стала переобиратися), який провів інтенсивну ресурсну кампанію з першочерговою орієнтацією на «особистий рейтинг». Відсутність в бюлетені представників «БПП», «Батьківщини», «Самопоміч» створили сприятливі електорально-арифметичні умови для кандидата від «Народного Фронту» Інни Балуги (Чуйко), якій, однак, вдалося акумулювати електорат «демократичних сил» з ККД $k=0,66$, чого майже за повної відсутності «особистого рейтингу» не вистачило для повторення успіху Олександра Кірша. В окрузі №179 склалася нетипова ситуація, коли головними опонентами були колишні члени ПР, які балотувалися в якості самовисуванців і орієнтувалися саме на «особистий рейтинг» і територіальну ідентичність – перемогу з невисоким результатом (24,3%) вдалося здобути діючому нардепу Анатолію Гіршфельду. Показово, що в цьому окрузі основним виміром протистояння стало не партійне ототожнення, а територіальне: Гіршфельд переміг завдяки високим показникам у базовому для себе Лозівському районі (27%) та самій Лозовій (39,4%), тоді як його підтримка в інших районах округу була дуже низькою (у Краснограді на рівні 6,5%).

Ще більш красномовною ілюстрацією голосування за моделлю ототожнення «партія → кандидат» є показники комуністів на виборах 2012 року. У більшості випадків кандидатами виступали маловідомі місцеві політики, які завдячували своїми результатами виключно партійним брендам (очевидно, що така ж логіка притаманна більшості партій, що засвідчили і результати кандидатів від, наприклад, РПЛ чи «Самопоміч» на виборах 2014 року).

Таблиця 3.3.3.3.

«Ефект ототожнення» (2012, кандидати КПУ)

Округ	168	169	170*	171	172	173	174	175	176	177	178	179	180	181
Канд.	13,9	13,7	22,1	15	15,1	14,2	10,6	11,4	12,9	15,5	14,3	12,4	10,3	11,1
Парт.	17,1	18,1	20,9	20,3	21,2	18,7	17,6	18,6	23,9	26,4	23,7	25,2	21	18,7
ККД	0,81	0,76	1,06	0,74	0,71	0,76	0,60	0,61	0,54	0,59	0,60	0,49	0,49	0,59

З таблиці видно, що в залежності від сили опонентів (самі кандидати від КПУ мали приблизно однакові низькі показники особистої підтримки і вели пасивні кампанії з дуже обмеженим бюджетом) висуванцям КПУ вдавалося здобувати голоси на ототожненні з партійним брендом (з КПД на рівні 0,5-0,8). Виключенням є ситуація в окрузі №170, де балотувалася найбільш відомий представник харківських комуністів у тогочасній політиці, Алла Александровська. У 2010 році вона здобула 18,4% на виборах міського голови при партійному результаті комуністів на виборах до міської ради 10,2% (свідчить про наявність особистого рейтингу). Тому не дивно, що в 2012 році їй єдиній з висуванців КПУ на Харківщині вдалося додати до сили партійного бренду «особисті голоси» і перевищити результат власної політичної сили на цьому ж окрузі (22,1% проти 20,9%). Також розрахунки ККД партійного ототожнення дозволяють зробити припущення щодо більш особисто орієнтованого голосування в 7 округах області (у порівнянні з 7 округами Харкова) – ця гіпотеза знаходить своє підтвердження і в результатах виборів до обласної ради 2015 року.

У таблиці 3.3.3.4. ми окремо досліджуємо кейс округу №168 (Дзержинський район Харкова) на електорально-статистичному матеріалі виборів 2012 і 2014 років. У цьому аналізі ми розраховуємо індекси кореляції здобутих на окремих виборчих дільницях відсотків кандидатом та відповідною партією. Однак сам по собі великий індекс фіксує високий ступень ототожнення, але не дає однозначної відповіді щодо суб'єкту та об'єкту ефекту ототожнення (тобто, для розуміння, чи кандидат своїм ім'ям додає голосів партії, чи навпаки – виключно експлуатує партійний бренд, потрібно розглядати кожен випадок окремо, застосовуючи якісні методи аналізу).

Таблиця 3.3.3.4.

Кореляційні зв'язки «кандидат-партія» (округ №168)

Вибори – 2012							
Кандидат	Писаренко		Балуга	Балуга	Осетров		
Партія	ПР		Батьківщина	БЮТ+УДАР+СВОБОДА	КПУ		
Індекс корел.	0,76		0,93	0,61	0,88		
Вибори – 2014							
Кандидат	Писаренко		Александровська	Немілостівий	Варченко	Сітенко	Веніславський
Партія	ОБ	КПУ	КПУ	БПП	НФ	Самопоміч	РПЛ
Індекс корел.	0,55	0,54	0,59	0,89	0,59	0,71	0,67

Наведені розрахунки, серед іншого, добре ілюструють, що нардеп Валерій Писаренко мав більш потужну прив'язку до партійного бренду у 2012 році, ніж на виборах – 2014 (у самовисуванця Писаренка майже однакові значення індексів кореляції з відсотками «Опозиційного Блоку» та КПУ). Також показово, що індекс кореляції Ігоря Балуту з «Батьківщиною» значно вищий за аналогічний показник із сумою відсотків «Батьківщини», «УДАРу» та «Свободи» – цей факт ілюструє зростання втрат голосів при збільшенні кількості об'єктів ототожнення (тобто частка виборців «УДАРу» і «Свободи», які проголосували не за Балуту, більша аналогічного відсотку виборців «Батьківщини»). Взагалі подібне застосування кореляційного аналізу для дослідження «ефекту ототожнення» є досить перспективним інструментом (хоч і не захищеним від випадків хибної кореляції), що дозволяє більш глибоко вивчати зв'язки між підтримкою політичних суб'єктів (особливо за умови паралельних виборів). Сам «ефект ототожнення» залишається однією з базових стратегій як політиків, так і виборців, тому його подальше дослідження видається вкрай актуальним.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ

Викладений в цьому розділі електорально-просторовий аналіз голосування виборців в Україні включає в себе дослідження основних аспектів електоральних трансформацій 1991-2015 років, таких як реформування виборчої системи, зміни загальнонаціонального електорального простору та електоральних стратегій виборців. Використовуючи різноманітні кількісні методи аналізу електорально-статистичного матеріалу, у ході дослідження ми дійшли наступних висновків.

1. Реформування електоральної системи є важливим аспектом електоральних трансформацій, оскільки від «правил гри» багато в чому й залежать результати голосування і, відповідно, стан електорального простору. Виходячи з 4 основних, на нашу думку, критеріїв оптимальності моделей (пропорційність, зв'язок з виборцями в округах, бар'єри для узурпації і консервації, технічна простота), запропоновано

проект дворівневої змішаної зв'язаної системи з відкритими регіональними списками як рекомендовану процедурну альтернативу.

2. Методологічно зміни електорально-просторового балансу доцільніше відслідковувати в абсолютних величинах здобутих голосів, а не відсотків. Тоді з поля зору не випадає головна електорально-стратегічна тенденція – посилення абсентеїзму (тобто зменшення частки виборців, які беруть участь у голосуванні). За 24 роки з моменту перших президентських виборів 1991 р. до голосування за депутатів місцевих рад 2015 р. електоральна активність громадян знизилась майже вдвічі (по Україні – з 84,3% до 46,3%). При цьому після демонтажу режиму Януковича траєкторії електоральної активності регіонів відрізняються – частково цим пояснюється збільшення частки відсотків (не голосів), здобутих т.з. «проукраїнськими» силами в південно-східних регіонах. Традиційно західні регіони демонструють більшу активність, ніж східні (а села – більшу, ніж міста). Співвідношення явки на виборах різного рівня відповідає ієрархії «президентські» > «парламентські» > «місцеві»; «2 тур президентських» > «1 тур президентських» (не беручи до уваги випадки одночасного проведення місцевих та інших виборів).

3. Стосовно ключових соціально-політичних детермінант голосування українських виборців, які разом з виборчою системою визначають вектори трансформації електорального простору, то факторний аналіз засвідчив ключову роль лінгвістичного та етнічного чинників. Водночас однією з ключових електоральних стратегій (особливо після повернення до змішаної паралельної системи в 2012 р.) є «ефект ототожнення». Нами було виокремлено 6 найпоширеніших типів «голосування за ототожненням», розглянуті деякі фактори сприятливості цій мотиваційній стратегії, закладені в саму виборчу систему, а також досліджені регіональні кейси із застосуванням інструментів «електоральної арифметики» (зокрема, розрахунку «ККД кандидатів» та кореляційного аналізу відповідності голосування за партії і їхніх представників в округах).

4. Електорально-просторовий баланс України, з одного боку, характеризується сталими географічними особливостями, проте з іншого боку, дуже суттєво трансформувалася за період 1991-2015 років. Методологічно більшість дослідників

роблять узагальнені висновки щодо динаміки електорального балансу в бінарно-опозиційних категоріях «проукраїнських» сил (вони ж – «демократичні», «проєвропейські», «промайданні») та їхніх опонентів. На нашу думку, цей ключовий конфлікт, навколо якого вибудовувалося позиціонування основних політичних суб'єктів, підходить лише для періоду з 2004-2014 року, а його ретроспективна трансляція на більш ранні електоральні змагання – хибна. Дослідження динаміки електорального балансу (2004-2015) в цих бінарних категоріях засвідчило, що «промайданна сума» залишилась приблизно на тому ж рівні, а кількість громадян, які відмовились від свого активного виборчого, суттєво зросла (як у відсотках, так і абсолютних величинах, незважаючи на зменшення сукупної кількості виборців).

5. При дослідженні структурних трансформацій українського електорального простору особливий акцент було зроблено на регіональній неоднорідності як його ключовій властивості, що проявляється в суттєвих відмінностях у типових формах політичної участі виборців, які належать до територіально різних частин цього простору. За допомогою спеціально розробленого, заснованого на коефіцієнті варіації індексу регіональної неоднорідності, проведена низка досліджень як електорального простору на міжнародному, загальнодержавному, регіональному, районному та окружному рівнях, так і електоральних баз окремих політичних суб'єктів. Загалом було розраховано 92 індексів для політичних суб'єктів, які здобували найбільшу загальну підтримку в електоральних змаганнях 1991-2015 років (діапазон коливань значень індексу – від 0,198 до 1,822.). Відповідно до результатів вони були класифіковані: загальнонаціональні ($0 < \text{IRNP} < 0,33$), макрорегіональні ($0,34 < \text{IRNP} < 0,66$), регіональні ($0,67 < \text{IRNP} < 0,99$), монорегіональні ($1 < \text{IRNP}$). Нами було проведено порівняльний аналіз регіональної неоднорідності на прикладі 100 електоральних кейсів різних країн (президентські та парламентські вибори 2012-2015 років): найвища регіональна неоднорідність притаманна електоральним просторам африканських держав, чії президентські кейси дуже нагадують аналогічні українські 2004 та 2010 років. Для України характерний рівень регіональної неоднорідності, що значно перевищує середні показники. Розрахунок індексів регіональної неоднорідності для областей України

на матеріалі парламентських виборів 2014 року засвідчив, що найбільш однорідними в електоральному плані виглядають центральні та західні області. При цьому зростання регіональної неоднорідності обласних електоральних просторів спостерігається у двох напрямках: по-перше, відносно високі показники характерні для регіонів, які межують з іншими державами (ймовірно, дається в знаки специфіка етнічного складу та історії прикордонних районів), по-друге, наявна пряма кореляція між рівнем неоднорідності та підтримкою «контрреволюційних» опозиційних сил. Застосування індексу на «молекулярному рівні» окремих округів до міської ради виявило, що екстремальні значення можуть бути непрямим індикатором джеррімендерінгу (на прикладі кейсу округу №22).

6. Кількісний аналіз динаміки фрагментації електорального простору України та Харківщини (за допомогою індексів Лааско-Таагепери та Голосова) засвідчив, що, по-перше, структура електорального простору Харківської області протягом усіх виборчих циклів була значно менше сегментована, ніж загальнонаціональна структура, а по-друге, зараз (2014-2015 роки) «маятник трансформацій» призвів до збільшення фрагментації через одночасну актуалізацію декількох контурів соціально-політичних розмежувань, через що нинішній баланс ефективної кількості партій та відповідних ніш простору досить подібний до стану 1998 року.

7. Дослідження специфіки електорально-просторової конкуренції політичних проектів проводилось у категоріях «подібності» та «антагонізму» як двох полярних типах відносин електоральних баз суб'єктів. За допомогою попарного розрахунку індексів кореляції між партіями була проаналізована електорально-партійна конфігурація періоду 1998-2014 років. Вона характеризується електоральним антагонізмом між двома блоками електорально-подібних партій, орієнтованих на центрально-західну і південно-східні ніші. Максимальні значення індексів електорально-просторового антагонізму при мінімальній кількості парламентських партій та найбільшій концентрації голосів у двох партій-лідерів спостерігаються за результатами виборів 2007 року ($\chi^2 = -0,98$ між «Партією Регіонів» та «БЮТОм») – саме тоді електорально-партійна конфігурація була найближчою до двопартійної моделі (при якій апріорі $\chi^2 = -1$ і всі 100% голосів розподілені між двома партіями).

Застосування того ж методу кореляційного аналізу дозволяє кількісно аналізувати електорально-просторову спадкоємність як стан приналежності до однієї електорально-просторової ніші двох політичних суб'єктів, які брали участь у виборах на одній території в різний час. У кожній з електорально-просторових ніш були зафіксовані «ланцюги спадкоємності»: наприклад, «РУХ» → «Наша Україна» → «Свобода» → «Самопоміч»; або КПУ + «Трудова Україна» → КПУ + «За Єдину Україну!» → «Партія Регіонів» + КПУ → «Опозиційний блок». Залишається актуальним питання електорального спадку «Партії Регіонів» – вже за підсумками виборів 2015 р. можна припустити, що монополія «Опозиційного Блоку» (2014 р.) буде послаблена низкою нових проектів («Відродження», «Наш Край», «Життя»).

Таким чином, у третьому розділі розв'язані наступні наукові завдання:

- розробка проекту рекомендованої електоральної системи для України крізь призму критеріїв оптимальності та оцінювання існуючих моделей;
- комплексний електорально-просторовий аналіз трансформацій електорального простору України та Харківщини 1991-2015 р.;
- визначення основних стратегічно-мотиваційних та соціально-політичних детермінант, тенденцій і особливостей голосування українських виборців.

Результати даного розділу опубліковані у роботах [4, 8, 9, 102, 104].

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі розроблено комплексну теоретичну модель для політологічного дослідження голосування, яка охоплює такі його основні аспекти, як вплив процедурного контексту на кінцеві результати і стратегії політичних суб'єктів та виборців, мотиваційні особливості та детермінанти голосування, а також особливості функціонування утвореного внаслідок масового голосування електорального простору. Подібна дослідницька модель дозволяє більш глибоко та точно проаналізувати електоральні трансформації в сучасній Україні. Існуючі в рамках теорії голосування як міждисциплінарного напряму дослідницькі традиції значно звужують проблематику голосування, внаслідок чого, наприклад, формально-математичні та політико-економічні підходи потрапляють в «пастку раціональності» та не спроможні адекватно пояснювати численні мотиваційно-стратегічні парадокси. Опрацювання саме електорально-статистичного матеріалу результатів голосування виборців вигідно відрізняє запропоновану модель від політико-соціологічної традиції, в якій за основу приймаються первинні дані опитувань. Теоретико-методологічний потенціал окресленого в роботі інструментарію з превалюванням точних кількісних методів статистичного аналізу дозволяє підвищити рівень обґрунтованості висновків у дослідженнях українського електорального простору. У роботі велика увага приділена проблемі становлення та розвитку методології політичної науки, яка була б релевантною для розв'язання актуальних завдань теорії голосування, аналізу підходів до дослідження голосування, перетину теоретичного й емпіричного при дослідженні різних аспектів електорального простору, що входить у проблемне поле, окреслено паспортом спеціальності «теорія та історія політичної науки».

У ході дослідження ми дійшли узагальнюючих висновків (конкретні результати наводяться в кінці кожного розділу), представлених у вигляді наступних положень.

1. Теорія голосування в широкому сенсі є міждисциплінарним науковим напрямом, що об'єднує різноманітні за своєю методологією дослідження окремих аспектів голосування; у вузькому розумінні – це субдисципліна науки про політику,

об'єктом якої є голосування. Сучасна теорія голосування знаходиться на перетині політології з іншими науками, а існуючі авторські концепції за їхнім дослідницьким фокусом та методологією можна систематизувати в 6 основних підходів – «формально-математичний», «формально-правовий», «політико-соціологічний», «політико-економічний», «політико-компаративістський» та «електорально-просторовий». Характерною особливістю більшості з них (за винятком «правового») є максимальне залучення кількісних методів та квантифікація об'єктів дослідження. Важливим елементом демаркації саме політологічних досліджень голосування від, наприклад, політико-соціологічних, на нашу думку, є опрацювання електорально-статистичного матеріалу результатів виборів, а не соціологічних опитувань. Вважаємо, що саме в цьому руслі повинна розвиватися вітчизняна теорія голосування – відповідно, в рамках запропонованого комплексного підходу активно залучаються існуючі та розробляються власні кількісні інструменти дослідження, а джерелом первинної емпіричної інформації слугують результати виборів.

2. Доведено, що процедурний аспект голосування несе не технічний, а сутнісний зміст, впливаючи на результати завдяки «ефекту подвійної детермінації». По-перше, усвідомлення правил голосування впливає на стратегії виборців та політичних суб'єктів (опосередкований вплив); по-друге, згідно «теорем неможливості» К. Ерроу, Янга-Балінського, Гіббарда-Саттеруейта при кількості мандатів, меншій за число виборців, всі процедури на механічно-арифметичному рівні диспропорційно викривлюють результати (що підтвердилось і в нашому порівняльному аналізі) та можуть призводити до численних парадоксів голосування.

3. Процедури голосування, які стосуються безпосередньо електоральної площини розподілу виборних посад та застосовуються на масовому рівні в представницьких демократіях, прийнято називати виборчими системами. Нами здійснено класифікацію електоральних моделей та розглянуто основні ефекти від їхнього застосування. Порівняльний аналіз двох узагальнених груп виборчих систем засвідчив, що мажоритарні моделі краще закріплюють зв'язок депутатів з виборцями в округах, сприяють стабільній роботі уряду, створюють «медіанні стимули» для партій і кандидатів, ефективно вибудовують бар'єри від політичних екстремістів,

однак призводять до збільшення числа «втрачених» голосів і диспропорційності асамблей, незахищені від джеррімендерінгу, схильні до «консервації парламенту», надаючи значні преференції для великих партій, сил з регіонально неоднорідною електоральною базою та партії влади. Натомість пропорційні системи забезпечують вищий рівень відповідності результатів структурі електоральних вподобань, преференції для «малих партій», мінімізують «втрату голосів», однак сприяють посиленню фрагментації електорального простору.

4. Вперше виявлено, що у неопатримоніальних режимах системи з мажоритарною складовою сприяють відносно більшій актуалізації патронажно-клієнтарних мереж в електоральному процесі. Це перенесення стосунків патримоніального типу на формально демократичний електоральний процес (вкрай актуальне для сучасної України, особливо для сіл та селищ), при якому голоси на виборах здобуваються завдяки актуалізації існуючих патронажно-клієнтарних мереж, запропоновано позначати категорією «електоральний неопатримоніалізм».

5. Усвідомлення особливостей та очікуваних ефектів впливу систем на кінцеві результати відкриває зацікавленим суб'єктам шлях до стратегічного маніпулювання електоральними правилами, яке може здійснюватися, зокрема, за допомогою проаналізованих нами механізмів, на кшталт, високих прохідних бар'єрів та маломандатних округів, «бонусів більшості», систем «одночасного зв'язаного голосу», специфічних виборчих блоків та заборони самовисування, різноманітних методів конвертації голосів у мандати, джеррімендерінгу, використанню політтехнологічного потенціалу ефекту «стратегічного голосування».

6. Зважаючи на досвід апробації в Україні різних електоральних формул, а також ґрунтовне теоретичне дослідження ефектів виборчих систем у руслі політичної компаративістики, рекомендовано запровадження на парламентському рівні (можлива адаптація для місцевих виборів) дворівневої змішаної зв'язаної системи з відкритими регіональними списками, яка повинна забезпечити мінімізацію диспропорційності та «втрати голосів», ефективну внутрішньопартійну конкуренцію та посилення залежності депутатів від виборців, а не партійного

керівництва, справедливе представництво регіонів та створення потужних інституційних бар'єрів для консервації парламенту й узурпації влади.

7. Українські електоральні трансформації, зазвичай, досліджуються або в рамках «формально-правового» підходу ототожнення їх з трансформаціями електоральної системи, або в рамках «політико-соціологічного» підходу фокусування на вподобаннях і детермінантах голосування виборців. У нашій роботі вперше запропоновано комплексне дослідження електоральних трансформацій, яке включає обидва ці аспекти та базується на методиці електорально-просторового аналізу. У цілому для українського електорального простору характерний високий рівень регіональної неоднорідності і фрагментації, а відносно стала структура «розколів» зумовлює поділ на електорально-просторові ніші, в межах яких конкурують короткотривалі політичні проекти, що виступають електоральними спадкоємцями інших суб'єктів з цієї ж ніші. Дослідження підтвердило гіпотезу щодо сталості національних і регіональних електорально-просторових закономірностей.

8. Аналіз електорально-просторового балансу в форматі бінарного узагальнення навколо Майдану як ключового конфлікту 2004-2014 років та обчислення здобутих суб'єктами відсотків свідчить про впевнену перемогу «промайданних» сил над «контрмайданними». Однак аналогічний аналіз в абсолютних величинах здобутих голосів вказує на те, що підтримка «промайданних» сил залишилась приблизно на тому ж рівні, тоді як головною тенденцією є стрімке зростання електорального абсентеїзму (теоретично-мотиваційні засади якого перегукуються з наведеними парадоксами Е. Даунса та М. Олсона). Видається, що переважна більшість колишніх виборців ПР чи КПУ не стільки змінила свої електоральні вподобання, скільки зневірилась у самому інституті виборів, долучившись до групи «абсентеїстів» (яких у південно-східних областях більше). Ймовірно, більш вдалою альтернативою бінарного «навколомайданного» формату узагальнення є запропонована концепція партій як носіїв державних ідей – «state-nation vs. nation-state», посилена категорією «fake-state» для українських партій, які уособлювали в собі відмову від української державної ідеї на користь модернізованої радянської. Протягом періоду (1991-2004, 2010-2013 років) в Україні домінувала ідея «state-nation» (українська держава як

союз народів: перш за все, української та руської – не російської – ідентичності), однак після подій 2013-2014 років вона де-факто табуована (як і «fake-state», яку історично уособлювала КПУ, ПСПУ, «Союз», «Єдність», «Руській Блок» та інші).

9. Вперше обґрунтовано, що досить поширеними мотиваційними моделями голосування в Україні є «стратегічне голосування» і «модель ототожнення». Стратегічна поведінка притаманна частині українських виборців, чим намагаються користатися політичні штаби, впливаючи за допомогою маніпулятивної соціології на електоральні очікування щодо шансів суб'єктів на перемогу. Різні виборчі моделі створюють відмінні стимули для такого «нещирого вибору». «Ефект ототожнення» в українській політичній практиці зустрічається ще частіше: класифіковані нами 6 найпоширеніших типів трансляції рейтингу між суб'єктами різного рівня яскраво проявилися на місцевих виборах-2015, де «ототожнення» було закладено в саму виборчу систему завдяки нормі «одночасного голосу». Серед соціально-політичних детермінант голосування, згідно результатів факторного аналізу голосування в Україні, найважливішу роль грають мовний та етнічний чинники.

У ході дослідження активно використовувалися кількісні методи: наводяться авангардні розрахунки «індексів диспропорційності» Галлахера, фрагментації електорального простору Лааско-Таагепери і Голосова; кореляційних індексів для аналізу електорального абсентеїзму, «ефекту ототожнення», детермінант (факторний аналіз) голосування виборців; заснованих на фіксації кореляційних зв'язків власних формул електорально-просторової спадкоємності, подібності та антагонізму політичних суб'єктів; варіаційних індексів для аналізу регіональної неоднорідності. Це зумовлює й той факт, що більшість практичних висновків дослідження різних аспектів голосування в Україні представлені в самому тексті роботи (або висновках до розділів). Рекомендованими векторами наукового та практичного застосування результатів дослідження, відповідно, вважаємо використання наведених розрахунків і висновків, а також залучення розробленої теоретичної моделі для аналізу інших електоральних кейсів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авксентьев А. А. Пропорциональная персонализированная избирательная система как альтернативная электоральная модель для местных выборов в Украине / А. А. Авксентьев // Альманах «Грані». – 2015. – №5(121). – С. 162-167.
2. Авксентьев А. О. Джеррімендеринг як практика електорального маніпулювання / А. О. Авксентьев // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна «Питання політології». – 2015. – вип. 28. – С. 32-36.
3. Авксентьев А. О. Диспропорційність як основна патологія виборчих систем: український контекст / А. О. Авксентьев // «Гілея»: науковий вісник, збірник наукових праць. – 2016. – №1(104). – С. 210-215.
4. Авксентьев А. О. «Ефект ототожнення» в українській електоральній практиці / А. О. Авксентьев // «Гілея»: науковий вісник, збірник наукових праць. – 2016. – №7(110). – С. 356-350.
5. Авксентьев А. О. Кількісний вимір сили суб'єктів у представницьких органах: коаліції та “індекси впливу” / А. О. Авксентьев // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна «Питання політології». – 2013. – № 1060. – С. 95-103.
6. Авксентьев А. О. Неопатримоніалізм: теоретико-методологічні засади та практичне втілення у політичних режимах / А. О. Авксентьев // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна «Питання політології». – 2011. – № 984 – С. 77-83.
7. Авксентьев А. О. Основні моделі виборчих систем та деякі ефекти від їхнього застосування: український контекст / А. О. Авксентьев // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна "Питання політології". – Харків, 2013. – № 1073 – С. 32-41.
8. Авксентьев А. О. Політичні орієнтації студентів Харкова: електорально-статистичний аналіз / А. О. Авксентьев // Збірник тез доповідей учасників XIV Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів «Соціологія у (пост)сучасності». – Харків: ХНУ ім. Каразіна, 2016. – С. 21-23.
9. Авксентьев А. О. Регіональна неоднорідність електорального простору: порівняльний аналіз (на матеріалі 100 національних кейсів) / А. О. Авксентьев // Альманах «Грані». – 2016. – №1(129) – С. 6-12.

10. Авксентьев А. О. Теория голосования как междисциплинарный дослідницький напрям: політологічний вимір / А. О. Авксентьев // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна «Питання політології». – 2016. – вип. 23 – С. 15-23.
11. Авксентьев А. О. Теория голосования: процедури, критерії, парадокси / А. О. Авксентьев // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна «Питання політології». – 2012. – № 1007. – С. 93-99.
12. Алескеров Ф. Т. Бинарные отношения, графы и коллективные решения / Ф.Т. Алескеров, Э.Л. Хабина, Д.А. Шварц. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. – 298 с.
13. Алескеров Ф. Т. Выборы. Голосование. Партии. / Ф. Т. Алескеров, П. Ортешук. – М.: Академия, 1995. – 211 с.
14. Андреева О. М. Національна ідентичність як фактор соціального ризику в Україні / О. М. Андреева // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2008. – Вип. 42. – С. 106-114.
15. Андреева О. М. Особливості політики формування ідентичності в багатонаціональних державах / О. М. Андреева // Збірник наук. праць КНУ ім. Т. Шевченко «Актуальні проблеми міжнародних відносин». – 2012. – № 107. – С. 113-121.
16. Арбатская М. Н. Электоральное пространство и управление избирательными правами граждан / М. Н. Арбатская. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politex.info/content/view/200/30/>
17. Ахременко А. С. Пространственный электоральный анализ: характеристика метода, возможности кросснациональных сравнительных исследований / А. С. Ахременко // Политическая наука. – 2009. – №1. – С. 32-59.
18. Ахременко А. С. Социальное размежевание и структуры электорального пространства России / А. С. Ахременко // Общественные науки и современность. – 2007. – №4. – С. 80-92.
19. Бабкіна О. Методологія дослідження політичного життя суспільства / О. Бабкіна // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. – 2009. – №2. – С. 3-8
20. Балабан Р. В. Теорія виборчої системи (монографія) / Р. В. Балабан. – Київ: Либідь, 2007. – 112 с.

21. Бевз Т. Трансформація виборчої системи в умовах української політичної дійсності / Т. Бевз // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2010. – №6(50). – С. 6-17.

22. Бирч С. Эффекты смешанных избирательных систем в Восточной Европе / С. Бирч // Ойкумена. – 2005. – №3. – С. 106-123.

23. Бекешкіна І. Українські партії на парламентських виборах і структурованість українського суспільства / І. Бекешкіна // Українське суспільство 1992-2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг; заг. ред. д-ра екон. н. Н. Ворони, д-ра соц. н. М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2012. – 660 с.

24. Брайчевський Ю. Використання методу регресійного аналізу у суспільно-географічних дослідженнях на прикладі вивчення електоральної поведінки / Юрій Брайчевський // Економічна та соціальна географія. – 2014. – №2(70). – С. 66-72.

25. Бюттен А.-М. Классическая Греция / А-М Бюттен. – М: Вече, 2006. – 384 с.

26. Вишняк О. І. Електоральна соціологія: історія, теорії, методи / О. І. Вишняк – Київ: Ін-т соціології НАНУ, 2000. – 307 с.

27. «Волонтерская партия»: история о том, как обыграть самих себя / Информационное сопротивление: Харьков. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sprotyv.info/ru/news/harkov/volonterskaya-partiya-istoriya-o-tom-kak-obygrat-samih-sebya>

28. В Харькове Кернес набирает 48,7% голосов, Сапронов 8,1%, – соцопрос / «Хвиля». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hvylya.net/news/exclusive/v-harkove-kernes-nabiraet-48-7-golosov-sapronov-8-1-sotsopros.html>

29. В Харькове лидерами предвыборной гонки являются "Відродження" и "Батьківщина" – опрос / «Status Quo». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sq.com.ua/rus/news/politika/21.10.2015/batkivschina_sredi_liderov_predpocht_enij_harkovchan_opros/

30. Вебер М. Политика как призвание и профессия / Макс Вебер // Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 644-707.

31. Вольский В. И. Процедуры голосования в малых группах с древнейших времен и до начала XX века / В. И. Вольский. – М. Изд. дом ВШЭ, 2014 – 76 с.
32. Гайворонский Ю. Анализ результатов парламентских выборов 4 декабря 2011 года в Словении / Юрий Гайворонский. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.regional-science.ru/wp-content/uploads/2012/06/Гайворонский-Словения-2011.pdf>
33. Гонюкова Л. Особливості застосування змішаної виборчої системи в Україні / Л. Гонюкова // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України, серія «Політологія і право». – 2013. – №2. – С. 164-170.
34. Горовиц Д. Избирательные системы: краткий курс для политиков и чиновников / Д. Горовиц // Ойкумена. – 2009. – №6. – С. 151-164.
35. Гришин Н. Электоральные расколы в России: тенденция к возрастанию / Н. В. Гришин // SCHKOLA – 2008: Сборник научных статей философского факультета МГУ. – Москва: изд-во «Социально-политическая МЫСЛЬ», 2008. – С. 98-103.
36. Грофман Б. Избирательные системы и искусство конституционной инженерии: обзор основных открытий / Б. Грофман, Э. Рейнольдс // Ойкумена. – 2005. – №3. – С. 29-70.
37. Державний реєстр виборців. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.driv.gov.ua>
38. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже; пер. с франц. Л.А. Зимина. – М.: Академический проект, 2000. – 538 с.
39. Енніс Д. Можливі наслідки впровадження пропорційної виборчої системи з відкритими списками на виборах народних депутатів України / Д. Енніс, Д. Ковриженко // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2014. №3(30). – С. 58-65.
40. Євтушенко О. Н., Карабіло О. І. Теоретичні аспекти джеррімендерінгу як особливого методу утворення виборчих округів / О. Н. Євтушенко, О. І. Карабіло // Наукові праці ЧДУ Сер.: Державне управління. – 2014. – Т. 235, Вип. 223. – С. 24-28.
41. Єхнич А. Электоральный простір: поняття, сутність, структура / А. Єхнич. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.viche.info/journal/858/>

42. Закон України «Про вибори народних депутатів України». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>

43. Закон України «Про місцеві вибори». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/595-19>

44. Зеленюк Г. Теорія коаліційних урядів: світовий досвід та українська практика / Г. Зеленюк, В. Ковалевський, Ю. Левенець, О. Фісун // Політичні проблеми сучасної України. Наукові доповіді ІІІЕНД ім. І.Кураса. – К.: ІІІЕНД, 2012. – С. 39-69.

45. Жданов І. Вплив типу парламентської виборчої системи на ефективність функціонування парламенту та уряду / І. Жданов // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2010. – №6(50). – С. 318-332.

46. Карпов А. В. Ординальные модели систем пропорционального представительства: дис. канд. эконом. наук: 08.00.13 / А. В. Карпов. – М.: Изд. дом ВШЭ, 2012 – 157 с.

47. Клима Р. Математика выборов / Р. Клима, Дж. Ходж; пер. с англ. Н. А. Шихова. – М.: МЦНМО, 2007. – 224 с.

48. Ключковський Ю. Б. Виборчі системи та українське виборче законодавство: монографія / Ю. Б. Ключковський. – К.: Час Друку, 2011. – 132 с.

49. Кокс Г. Ціна голосу: стратегічна координація у виборчих системах світу / Г.В. Кокс; пер. з англ. Г. Є. Краснокутський, наук. ред. пер. М. О. Баймуратов. – Одеса: Бахва, 2003. – 454 с.

50. Колодій А. М. Виборче законодавство: аналіз та перспективи розвитку / А. М. Колодій, В. Г. Князев // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1998. – №2. – С. 156-173.

51. Кочубей Л. Виборчі системи як передумова формування політичної еліти. З досвіду України і Польщі / Л. Кочубей // Політичний менеджмент – 2007. – Спец. вип. – С. 197-205.

52. «К русским соотечественникам» - как в 1991-м проходила агитация за независимость Украины? – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://gazeta.ua/ru/articles/history/k-russkim-sootechestvennikam-kak-v-1991m-prohodila-agitaciya-za-nezavisimost-ukrainy/507113>

53. Малкин Е. Политические технологии / Е. Малкин, Е. Сучков. – М.: Русская панорама, 2006. – 680 с.

54. Миллер А. Нация-государство или государство-нация? / А. Миллер. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/number/n_11632

55. Мілова М. І. Вибори та виборча система Болгарії: адаптація до європейських реалій / М. І. Мілова // «Гілея»: науковий вісник, збірник наукових праць – 2013. – Вип. 69 (№2). – С. 774-780

56. Морозова О. Формирование избирательных округов как метод электорального таргетирования / О. Морозова // «Политика и общество». – 2013. – №1. – С. 106-112.

57. Мюллер Д. Общественный выбор / Д. Мюллер; пер. с англ. под ред. А.П. Заостровцева, А.С. Скоробогатова. – М.: Изд. Высшей Школы Экономики, 2007. – 994 с.

58. Новакова О. В. Сучасні тенденції розвитку політичної участі українців / О. В. Новакова // Політологічні записки: зб. наук. пр. Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. – 2014. – №2(10). – С. 31-38.

59. Норрис П. Электоральное реформирование и фрагментированная многопартийность: механические и психологические эффекты избирательных систем и их влияние на развитие партийной системы / П. Норрис // Ойкумена. – 2005. – №5. – С. 71-105.

60. Оппозиционный «Центр»: оплот Мураева – Шенцева или как маскируются бывшие регионалы. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sprotyv.info/ru/news/harkov/oppozicionnyy-centr-oplot-muraeva-shenceva-ili-kak-maskiruyutsya-byvshie-regionaly>

61. Офіційний веб-сервер ЦВК. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cvk.gov.ua/>

62. Офіційний портал Верховної Ради України. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rada.gov.ua/>

63. Полуэктов В. Основные виды технологий фантомов и проблемы противодействия фантомам / В. Полуэктов // Политический маркетинг. – 2014. – №6(195). – С. 45-52.
64. Регіони України. Хроніки та керівники: том 2 «Харківська область» / н. ред. К. Мацузато. – Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2002. – 135 с.
65. Рибачук М. Аналіз концепцій сучасних виборчих систем / М. Рибачук, Б. Райковський // Політичний менеджмент. – 2009. – №3. – С. 46-59.
66. Романюк А. Оцінка пропорційності виборчих систем країн Західної Європи та України: порівняльний аспект / А. Романюк // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2007. – №2(8) – С. 58-63.
67. Романюк А. Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа. – Львів: ЦПД – «Астролябія», 2005. – 348 с.
68. Романюк О. І. Циркуляція політичних еліт в умовах демократії та її особливості на посткомуністичному просторі / О. І. Романюк // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна «Питання політології». – 2010. – Вип. 17. – С. 99-107.
69. Ротар Н. Партійна самоідентифікація Чернівецької громади на парламентських виборах 2002-2014 рр. / Н. Ротар // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2014. – Вип. 3(77). – С. 90-120.
70. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду: монографія / Н. Ротар. – Чернівці: Рута, 2007. – 472 с.
71. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: дослідження структур, мотивів і результатів / Дж. Сарторі. – К.: Артек, 2001. – 224 с.
72. Современные избирательные системы. Вып. 1: Великобритания, Канада, Мексика, Польша / [Лафитский Д. В., Касаткина Н. М., Орлов А. Г., Трещетенкова Н. Ю.]. – М.: РЦОИТ: Норма, 2006. – 496 с.
73. Социология: выборы в горсовет и мэры Харькова – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glavnoe.ua/news/n246534>
74. Соцопрос: в Харькове лидируют партии местных элит – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.rbc.ua/rus/news/sotsopros-harkove-lidiruyut-partii-mestnyh-1443092709.html>

75. Ставнійчук М. Вибори в Україні / М. Ставнійчук. – Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1998. – 48 с.
76. Таагепера Р. Описание избирательных систем / Р. Таагепера, М.С. Шугарт // Полис. – 1997. – №3 – С. 114-136.
77. Територіальні виборчі округи з виборів депутатів Харківської обласної ради. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2015/PVM115?PT001F01=100&PT00_T001F01=100&pid112=1&pid100=63&rej=0
78. Ткаченко Л. Електоральний простір та електоральне поле: теоретичне дослідження понять / Л. Ткаченко // Гуманітарні студії. – 2012. – №15 – С. 256-263.
79. Третяк О. А. Українські політичні сили як учасники публічної сфери політики / О. А. Третяк // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані». – 2012. – №3(83). – С. 103-106.
80. Туровский Р. Ф. Региональное измерение электорального процесса: концептуальные основы исследований // Р. Ф. Туровский // Общественные науки и современность. – 2006. – №5 – С. 5-19.
81. Туровский Р. Ф. Электоральное пространство России: от навязанной национализации к новой регионализации? / Р. Ф. Туровский // Полития. – 2012. – №3(66). – С. 100-122.
82. Уоллерстайн М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность / М. Уоллерстайн // Полис. – 1992. – №5-6 – С. 156-162.
83. Федчик Ю. Концептуальні засади дослідження сучасного електорального простору / Ю. Ю. Федчик // Держава і право. – 2011. – №54 – С. 713-718.
84. Фисун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: монография / А. А. Фисун. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.
85. Фісун О. А. Електоральні системи: показники ефективності та варіанти для України / О. Фісун, У. Мовчан // Вісник ХНУ ім. Каразіна серія «Питання політології». – 2012. – №1007 – С. 40-46.
86. Фісун О. А. Парти́йна система України після парламентських виборів 2012: ефективне число партій і місце в класифікації. Аналітична записка / О. А. Фісун, О.

С. Поліщук. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1062/>

87. Фоміна С. В. Поняття та ознаки голосування як стадії виборчого процесу в зарубіжних країнах / С. В. Фоміна // Збірник наукових праць ХНПУ імені Сковороди «Право». – 2012. – №1007. – С. 188-195.

88. Черінько І. У пошуках оптимального варіанту: еволюція виборчої системи України / І. Черінько // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2010. – №6(50). – С. 37-46.

89. Черкашин К. Електоральна поведінка населення незалежної України в регіональних зрізах: Автореферат дис. канд. політ. наук 23.00.02 / К. В. Черкашин. – Тавр. нац. ун-т ім. В.І. Вернадського. – Сімферополь, 2005. – 19 с.

90. Черкашин К. О стабильности электоральной географии крупных городов (на примере выборов в Донецке 1991-2007 г.) / К. Черкашин. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.electoralgeography.com/docs/cherkashin/cherkashin4.pdf>

91. Численность и состав населения Украины по итогам Всеукраинской переписи населения 2001 года. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/nationality/>

92. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн / В. М. Шаповал. – Київ: Арттек, 2001. – 264 с.

93. Шварц Б. Парадокс выбора. Почему «больше» значит «меньше» / Барри Шварц; пер. с англ. Скворцов Д. – М.: Изд-во «Добрая книга», 2005. – 288 с.

94. Шведа Ю. Бартоліні та Маєр про соціо-політичні поділи. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yuriy-shveda.com.ua/uk/communication/partiyiny-systemy/827-bartolini.html>

95. Шведа Ю. Р. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні / Ю. Р. Шведа. – Львів, 2010. – 462 с.

96. Шелемба М. Методологічні аспекти використання параметричного підходу щодо дослідження електорального простору / М. М. Шелемба. // Альманах «Грані». – 2014. – №12 (116). – С. 47-52.

97. Штефуца В. О. Виборча система ФРН як інституційна основа формування представницьких органів влади та механізм артикуляції інтересів громадян: федеральний та земельний вимір. Автореферат дис. канд. політ. наук. спец-ть 23.00.02 / О. В. Штефуца. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка. – Л., 2011. – 20 с.

98. Щедрова Г. П. Політологія: навчальний посібник / Г. П. Щедрова, Ф. В. Барановський, О. В. Карчевська, О. Г. Мазур, О. Г. Михайловская, О. В. Новакова, Н. П. Пашина, Н. В. Пробийголова. – Луганськ: Вид-во СНУ Ім. Даля, 2011. – 304 с.

99. Электоральная география 2.0. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.electoralgeography.com/new/ru/>

100. Эрроу К. Общественный выбор и индивидуальные предпочтения / К. Эрроу. – М.: Изд. дом ВШЭ, 2004. – 326 с.

101. Яковлев Д. В. Рациональний вибір політичних акторів як фундаментальна умова переходу до демократії / Д. В. Яковлев // Актуальні проблеми політики: збірник наукових праць. – 2012. – вип. 47. – С. 28-35.

102. Avksentiev A. Electoral-spatial analysis of party configuration (on the material of parliamentary elections 1998-2014 in Ukraine) // «Studium Europy Środkowej i Wschodniej». – Warszawa, 2016. – №1. – P. 18-34.

103. Avksentiev A. Politotechnological potential of "strategical voting" effect (on material of Ukrainian presidential election 2014 in Ukraine) / A. Avksentiev // Proceedings of the 6th International Conference on History and Political Sciences («East West» Association). – Vienna, 2015. – P. 73-78.

104. Avksentiev A. Der Euromajdan in der Südost-Ukraine / Avksentiev A., Fisun O. // Religion und Gesellschaft in Ost und West. – Bern, 2014. – №5-6 – P. 23-26.

105. Balinsky M. Fair representation / M. L. Balinsky, H. P. Young. – New Haven and London Yale University Press, 1982. – 195 p.

106. Balinsky M. Majority Judgment: Measuring, Ranking, and Electing / M. Balinsky, R. Laraki. – Cambridge, MA: The MIT Press, 2011. – 414 p.

107. Black D. On the rationale of group decision-making / D. Black // The Journal of Political Economy. – 1948. – №5. – P. 23-34

108. Blais A. 1-round vs. 2-round Elections: An Experimental Study / A. Blais, J. Laslier, K. Straeten, A. Laurent, N. Sauger // *French Politics*. – 2007. – №1. – P. 278-286.
109. Blais A. Vote Au Pluriel: How People Vote When Offered to Vote Under Different Rules? / A. Blais, J-F Laslier, K. Straeten // *Political Science & Politics*. – 2013. – №46. – P. 324-328.
110. Bochsler D. Measuring party nationalization: A new Gini-based indicator that corrects for the number of units / D. Bochsler // *Electoral Studies*. – 2010. – №1(29) – P. 155-168.
111. Bochsler D. Who gains from apparentments under D'Hondt? / Daniel Bochsler // *Electoral Studies*. – 2010. – №4(29) – P. 617-627.
112. Brams S. Approval Voting / S. Brams, P. Fishburn. – Birkhauser, 1983. – 198 p.
113. Brams S. Satisfaction Approval Voting / S. Brams, M. Kilgour // *Voting Power and Procedures*. – Springer, 2014. – P. 322-346.
114. Campbell A. The American Voter / A. Campbell, P. Converse, W. Miller, D. Stokes. – University of Michigan. Survey Research Center, 1980. – 573 p.
115. Carter E. Electoral Systems and Election Management / E. Carter, D. Farrell // *Comparing Democracies 3*. – 2010. – P. 25-45
116. Colomer J. On the origins of electoral systems and political parties: The role of elections in multi-member districts / Josep M. Colomer // *SSRN Electronic Journal*. – 2005. – №26(2). – P. 262-273.
117. Colomer J. The Strategy and History of Electoral System Choice / J. Colomer. – *The Handbook of Electoral System Choice*. – Palgrave-Macmillan, 2004. – 564 p.
118. Doron G. Single transferable vote: an example of a perverse social choice function / G. Doron, R. Kronick // *American Journal of Political Science*. – 1977. – №21. – P. 303-311.
119. Downs A. An Economic Theory of Democracy. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа:ftp://ftp.icesi.edu.co/jpmilanes/Sistemas/Clase%202/Downs,%20Anthony_Introduction_and_The_Basic_logic_of_Voting.pdf

120. Dumont P. The effective number of relevant parties: how voting power improves Laakso-Taagepera's index / P. Dumont, J-F Caulier // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://mpra.ub.uni-muenchen.de/17846/1/MPRA_paper_17846.pdf
121. Elklit J. A category of its own? Four PR two-tier compensatory member electoral systems in 1994 / J. Elklit, N. S. Roberts // *European Journal of Political Research*. – 1996. – №30. – P. 217-240.
122. Endersby J. Strategic Voting in Plurality Elections: A Simulation of Duverger's Law / J. Endersby, K. Show // *Political Science and Politics* – 2009. – №42. – P. 393-399.
123. Eskov A. Spatial Patterns and Irregularities of the Electoral Data: General Elections in Canada / A. Eskov. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://run.unl.pt/bitstream/10362/11682/1/TGEO0122.pdf>
124. Exit Poll «УКРАИНА-2012»: демографическая структура избирателей. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/13e4a1491754a84c96389a23d8679654.html>
125. Farrell D. *Electoral Systems: A Comparative Introduction* / D. M. Farrell. – Palgrave Macmillan, 2011. – 638 p.
126. Felsenthal D. *Electoral Systems: Paradoxes, Assumptions, and Procedures* / D. Felsenthal, M. Machover. – Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2012. – 351 p.
127. Gallagher M. Comparing Proportional Representation Electoral Systems – Quotas, Thresholds, Paradoxes And Majorities / M. Gallagher // *British Journal of Political Science*. – 1992. – Vol. 22. – P. 469-496.
128. Gallagher M. *The Politics of Electoral Systems* / M. Gallagher, P. Mitchell. – NY: Oxford University Press, 2005. – 662 p.
129. Gibbard A. Manipulation of voting schemes: a general result / A. Gibbard // *Econometrica* – 1977. – № 41. – P. 587-600.
130. Golosov G. The Effective Number of Parties: A New Approach / G. Golosov // *Party Politics*. – 2010. – №16. – P. 171-192.
131. Gschwend T. Comparative Politics of Strategic Voting: A Hierarchy of Electoral Systems / T. Gschwend. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

http://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/25771/ssoar-2006-gschwend-comparative_politics_of_strategic_voting.pdf?sequence=1

132. Kelly J. The Ostrogorski's paradox / J.S. Kelly // *Social Choice and Welfare*. – 1989. – №16. – P. 71-76.

133. Kilgour M. Approval Balloting for Multi-winner Elections / M. Kilgour // *Handbook on Approval Voting*. – Springer, 2010. – P. 105-124.

134. Laasko M. Effective Numbers of Parties: a measure with application to west Europe / M. Laasko, P. Taagepera // *Comparative Political Studies* – 1979 – №12 – P 3-27

135. Lazarsfeld P. The People's Choice. How the Voter Makes Up his Mind in a Presidential Campaign / P. Lazarsfeld, B. Berelson, H. Gaudet. – NY: Columbia University Press, 1968. – 178 p.

136. Lepelley D. The likelihood of monotonicity paradoxes in run-off elections / D. Lepelley, F. Chantreul, S. Berg // *Mathematical Social Sciences* –1996. –№31– P.133-146.

137. Levantakis T. Borda's Paradox / T. Levantakis. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.cs.uu.nl/docs/vakken/ig/archive/presentations/2007/IG%202007%20-%20Theodoros%20Levantakis%20-%20Introductory%20-%20Borda_s%20paradox.pdf

138. Leys C. Models, Theories and the Theory of Political Parties / Colin Leys // *Political Studies*. – 1959. – №7. – P. 127-146.

139. Lewis-Beck M. Economic Voting: An Introduction / M. Lewis-Beck, M. Paldam // *Electoral Studies*. – 2000. – №19. – P. 113-121.

140. Lijphart A. Electoral Systems and Party Systems. A Study of Twenty-seven Democracies, 1945-1990 / A. Lijphart. – NY: Oxford University Press, 1995. – 209 p.

141. Lipset S. Party systems and voter alignments: cross-national perspectives / Seymour M. Lipset, Stein Rokkan. – New York: Free Press, 1967. – 554 p.

142. Mackenzie J. Gerrymandering and Legislator Efficiency / J. Mackenzie. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.udel.edu/johnmack/research/gerrymandering.pdf>

143. McLean I. Social Choice in Medieval Europe / I. McLean, H. Lorrey, J. Colomer // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.jehps.net/juin2008/McLeanLorreyColomer.pdf>

144. Molinar J. Counting the Number of Parties / J. Molinar // American Political Science Review. – 1991. – №85(4). – P. 1383-1391.

145. Moser R. Mixed electoral systems and electoral system effects: controlled comparison and crossnational analysis / R. G. Moser, E. Scheiner // Electoral Studies. – 2004. – №23. – P. 575-599.

146. Niemi R. Controversies in Voting Behavior / R. G. Nieme, H. Wiesberg, D. Kimball. – Washington: CQ Press, 2001. – 494 p.

147. Norris P. Electoral Engineering / P. Norris. – New York: Cambridge University Press inc, 2004. – 375 p.

148. Nurmi H. Voting Paradoxes and How to Deal with Them / Hanna Nurmi. – NY: Springer, 1999. – 154 p.

149. Olson M. The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups / M. Olson. – Harvard University Press, 1965. – 176 p.

150. Ordeshook P. The Spatial Analysis of Elections and Committees: Four Decades of Research / Peter C. Ordeshook. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dlc.dlib.indiana.edu/dlc/bitstream/handle/10535/5848/The%20spatial%20analysis%20of%20elections%20and%20committees%20four%20decades%20of%20research.pdf?sequence=1>

151. Riker W. The Theory of Political Coalitions / W. Riker. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://archive.org/details/TheTheoryOfPoliticalCoalitions>

152. Rogers E. Diffusion of Innovations / E. Rogers – Simon&Schuster, 2010 – 518 p

153. Rokkan S. Citizens Elections Parties. Approaches to the Comparative Study of the Processes of Development / S. Rokkan. – European Consortium for Political Research Press, 2010. – 470 p.

154. Rose R. Regional Differentiation and Political Utility in Western Nations // R. Rose, D. Urwin // Contemporary Political Sociology Series. – 1975. – №6-7. – P. 23-39.

155. Sanderson W. A near electoral majority of pensioners / W. Sanderson, S. Scherbov // Population and Development Review. – 2007. – №33. – P. 543-554.

156. Schulze M., A New Monotonic and Clone-Independent Single-Winner Election Method / M. Schulze // Voting Matters. – 2003. – №17. – P. 9-19.

157. Sen A. *Collective Choice and Social Welfare* / A. Sen. – S-F: H-D, 1970 – 225 p

158. Shapley L. A Method for Evaluating the Distribution of Power in a Committee System / L.S. Shapley, M.A. Shubik // *American Political Science Review*. – 1954. – №48. – P. 787-792.

159. Sher C. Distinguishing Strategic Voting from Bandwagon Effects – How did Voters' Subjective Expectations Affect Results / C.Y. Sher // *Public Choice*. – 2011. – №162(3-4). – P. 405-423.

160. Siegfried A. *Le Tableau politique de la France de l'ouest sous la Troisième République* / Andre Siegfried. – Paris: A. Colin, 1913. – 536 p.

161. Smith M. Splitline districtings of all 50 states / W. D. Smith. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rangevoting.org/SplitLR.html>

162. Stepan A. Ukraine: Improbable democratic “nation-state” but possible democratic “state-nation”? / A. Stepan // *Post Soviet Affairs*. – 2005. – №4. – P. 279-308.

163. Straffin F. *Topics in the theory of voting* / F. Straffin. – B.: Birkhauser, 1980. – 76 p.

164. Table of voting systems by country. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://en.wikipedia.org/wiki/Table_of_voting_systems_by_country

165. Tideman N. Independence of clones as a criterion for voting rules / N. Tideman // *Social Choice and Welfare*. – 1987. – №4(3). – P. 185–206.

166. Voter turnout in the United States presidential elections. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://en.wikipedia.org/wiki/Voter_turnout_in_the_United_States_presidential_elections

167. Wittenberg J., How Similar are They? Rethinking Electoral Congruence / J. Wittenberg // *Quality and Quantity*. – 2013. – №47(3). – P. 1687-1701.

ДОДАТОК А

Індекси диспропорційності обласних рад (2010 та 2015 роки обрання)

	2010		2015
	LSq ₁	LSq ₂	LSq
АР Крим	11,11	22,12	-
Вінницька область	14,98	21,13	2,84
Волинська область	15,97	10,29	4,73
Дніпропетровська область	11,58	17,99	3,93
Донецька область	14,83	18,78	-
Житомирська область	12,1	16,07	5,11
Закарпатська область	12,79	17,26	7,45
Запорізька область	15,21	23,92	3,84
Івано-Франківська область	7,25	6,75	6,69
Київська область	18,18	26,96	3,78
Кіровоградська область	11,37	19,38	2,71
Луганська область	13,32	20,91	-
Львівська область	14,57	7,5	3,05
Миколаївська область	15,69	18,87	4,61
Одеська область	9,74	19,54	6,83
Полтавська область	13,02	27,56	2,81
Рівненська область	7,71	13,1	8,30
Сумська область	12,11	19,18	5,46
Тернопільська область	5,68	-	1,07
Харківська область	10,93	20,13	5,29
Херсонська область	10,26	21,34	6,16
Хмельницька область	11,23	16,78	4,76
Черкаська область	15,87	18,92	4,71
Чернівецька область	11,64	16,38	2,08
Чернігівська область	11,74	16,89	3,29
м.Київ	5,02	-	13,35
м.Севастополь	12,41	20,36	-
<i>Середній індекс</i>	<i>12,08</i>	<i>18,32</i>	<i>4,49</i>

ДОДАТОК Б

Результати «Партії Регіонів» на місцевих виборах-2010

<i>Регіон</i>	<i>% за пропорційною частиною</i>	<i>% підсумкового розміру фракції у раді</i>	<i>можливість формування однопартійної більшості</i>
АР Крим	48,93	64	+
Вінницька	20,68	49,6	+ -
Волинська	18,66	27,5	-
Дніпропетровська	40,63	65,71	+
Донецька	65,78	92,22	+
Житомирська	17,72	37,5	-
Закарпатська	18,44	34,25	-
Запорізька	40,16	74	+
Івано-Франківська	8,19	9,64	-
Київська	26,3	64,2	+
Кіровоградська	33,99	61	+
Луганська	56,16	85,48	+
Львівська	6,56	8,62	-
Миколаївська	41,29	67,80	+
Одеська	38,68	65,91	+
Полтавська	24,16	47,5	+ -
Рівненська	14,1	36,3	-
Сумська	23,03	50	+ -
Тернопільська*	9,8	11,66	-
Харківська	40,21	68,38	+
Херсонська	31,9	69	+
Хмельницька	22,02	43,7	+ -
Черкаська	28,92	54,8	+
Чернівецька	22,09	48,1	+ -
Чернігівська	21,62%	45	+ -
м.Київ*	3,95	5	-
м.Севастополь	32,08	60,52	+

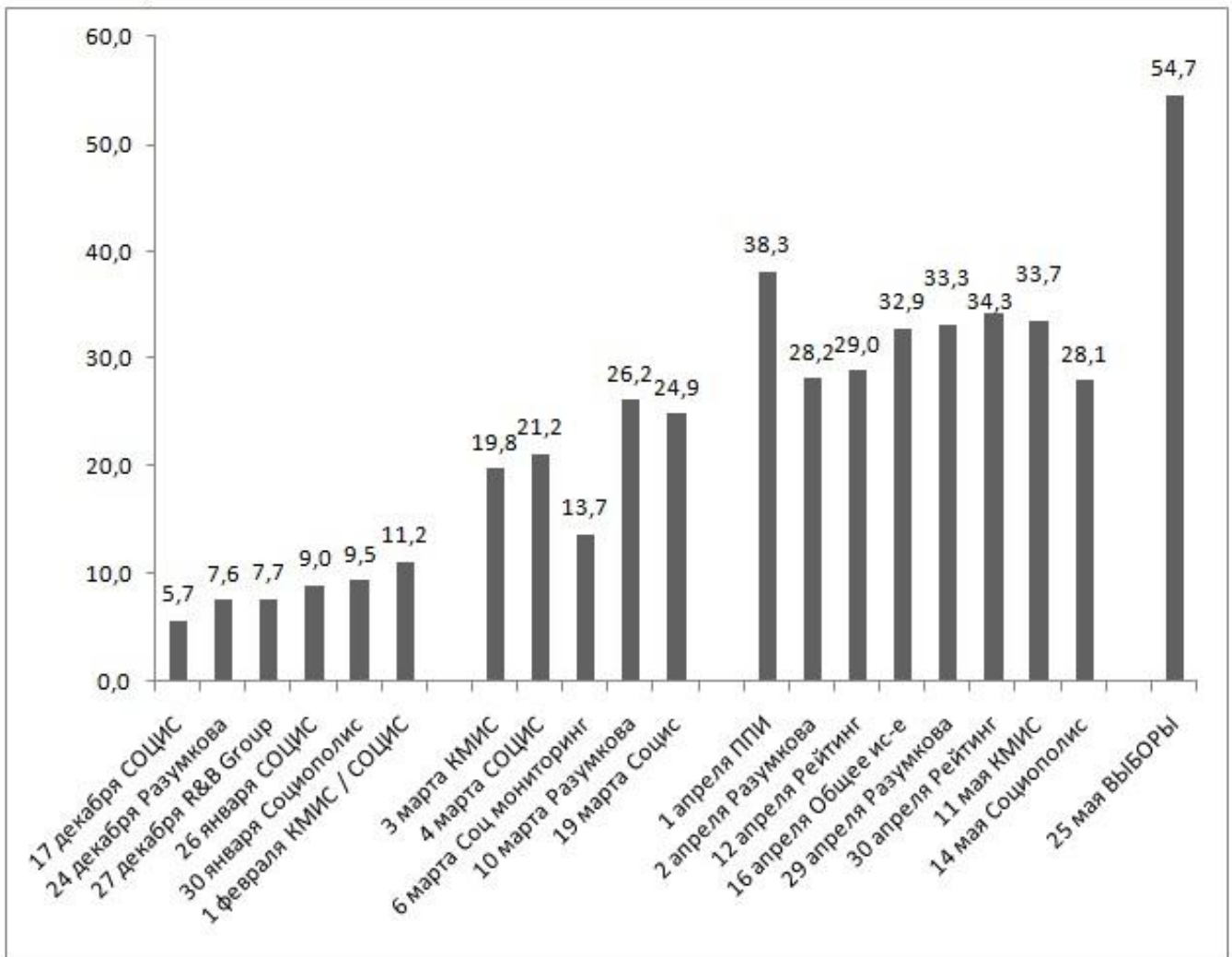
ДОДАТОК В

Пропорційна кількість одномандатних округів для регіонів України (метод Хейра)

<i>Регіон</i>	<i>Виборці (31.01.16)</i>	<i>«Ідеальна частка»</i>	<i>Повинні мати округів</i>	<i>Має округів</i>
Автономна Республіка Крим	1520432	9,58	10	10
Вінницька область	1280120	8,06	8	8
Волинська область	786055	4,95	5	5
Дніпропетровська область	2651237	16,70	17	17
Донецька область	3293497	20,74	21	21
Житомирська область	999404	6,29	6	6
Закарпатська область	963052	6,07	6	6
Запорізька область	1443270	9,09	9	9
Івано-Франківська область	1075099	6,77	7	7
Київська область	1478706	9,31	9	9
Кіровоградська область	777701	4,90	5	5
Луганська область	1767434	11,13	11	11
Львівська область	1972206	12,42	12	12
Миколаївська область	927559	5,84	6	6
Одеська область	1820166	11,46	11	11
Полтавська область	1183075	7,45	7	8
Рівненська область	875380	5,51	6	5
Сумська область	916877	5,77	6	6
Тернопільська область	844724	5,32	5	5
Харківська область	2163284	13,62	14	14
Херсонська область	862017	5,43	5	5
Хмельницька область	1042602	6,57	7	7
Черкаська область	1030457	6,49	7	7
Чернівецька область	704674	4,44	4	4
Чернігівська область	861110	5,42	5	6
м.Київ	2180402	13,73	14	13
м.Севастополь	304531	1,92	2	2
	35725071	225,00	225	225

ДОДАТОК Г

Динаміка рейтингу П. Порошенко напередодні президентських виборів 2014 р.



ДОДАТОК Д

Схематичний приклад бюлетеня для рекомендованої виборчої системи

Мажоритарні кандидати округу		✓	✓	Регіональні партійні списки		✓
Кандидат №1 Інформація про кандидата	Партія А – суб'єкт висування			Назва партії А	Член відкритого списку А №1	
					Член відкритого списку А №2	
					Член відкритого списку А №3	
					Член відкритого списку А №4	
					Член відкритого списку А №5	
Кандидат №2 Інформація про кандидата	Партія В – суб'єкт висування			Назва партії В	Член відкритого списку В №1	
					Член відкритого списку В №2	
					Член відкритого списку В №3	
					Член відкритого списку В №4	
					Член відкритого списку В №5	
Кандидат №3 Інформація про кандидата	Партія С – суб'єкт висування			Назва партії С	Член відкритого списку С №1	
					Член відкритого списку С №2	
					Член відкритого списку С №3	
					Член відкритого списку С №4	
					Член відкритого списку С №5	
Кандидат №4 Інформація про кандидата	Партія D – суб'єкт висування			Назва партії D	Член відкритого списку D №1	
					Член відкритого списку D №2	
					Член відкритого списку D №3	
					Член відкритого списку D №4	
					Член відкритого списку D №5	
Кандидат №5 Інформація про кандидата	Партія E – суб'єкт висування			Назва партії E	Член відкритого списку E №1	
					Член відкритого списку E №2	
					Член відкритого списку E №3	
					Член відкритого списку E №4	
					Член відкритого списку E №5	
Кандидат №5 Інформація про кандидата	Партія E – суб'єкт висування			Назва партії E	Член відкритого списку E №1	
					Член відкритого списку E №2	
					Член відкритого списку E №3	
					Член відкритого списку E №4	
					Член відкритого списку E №5	
				Назва партії F	Член відкритого списку F №1	
					Член відкритого списку F №2	
					Член відкритого списку F №3	
					Член відкритого списку F №4	
					Член відкритого списку F №5	
				Назва партії G	Член відкритого списку G №1	
					Член відкритого списку G №2	
					Член відкритого списку G №3	
					Член відкритого списку G №4	
					Член відкритого списку G №5	
				Назва партії H	Член відкритого списку H №1	
					Член відкритого списку H №2	
					Член відкритого списку H №3	
					Член відкритого списку H №4	
					Член відкритого списку H №5	

ДОДАТОК Е

Регіональні квоти та арифметичні бар'єри (для рекомендованої виборчої системи)

<i>Регіон</i>	<i>Виборці (31.01.16)</i>	<i>М (мандати округу)</i>	<i>Реальний бар'єр (квота Друпа)</i>
Автономна Республіка Крим	1520432	19	5,00
Вінницька область	1280120	16	5,88
Волинська область	786055	10	9,09
Дніпропетровська область	2651237	33	2,94
Донецька область	3293497	41	2,38
Житомирська область	999404	13	7,14
Закарпатська область	963052	12	7,69
Запорізька область	1443270	18	5,26
Івано-Франківська область	1075099	13	7,14
Київська область	1478706	19	5,00
Кіровоградська область	777701	10	9,09
Луганська область	1767434	22	4,35
Львівська область	1972206	25	3,85
Миколаївська область	927559	12	7,69
Одеська область	1820166	23	4,17
Полтавська область	1183075	15	6,25
Рівненська область	875380	11	8,33
Сумська область	916877	12	7,69
Тернопільська область	844724	11	8,33
Харківська область	2163284	27	3,57
Херсонська область	862017	11	8,33
Хмельницька область	1042602	13	7,14
Черкаська область	1030457	13	7,14
Чернівецька область	704674	9	10,00
Чернігівська область	861110	11	8,33
м.Київ	2180402	27	3,57
м.Севастополь	304531	4	20,00
	35725071	450	

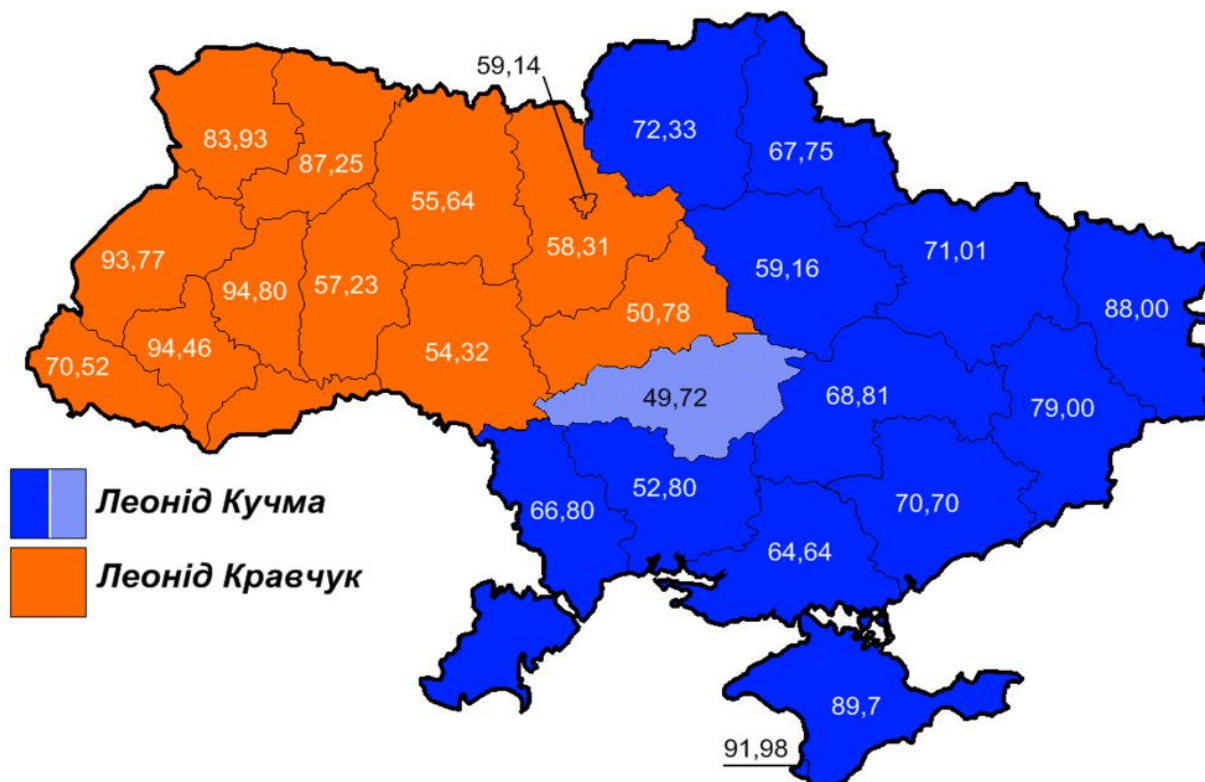
ДОДАТОК Ж

Електоральні карти України (1991-2014)

Президентські вибори 1991 р.

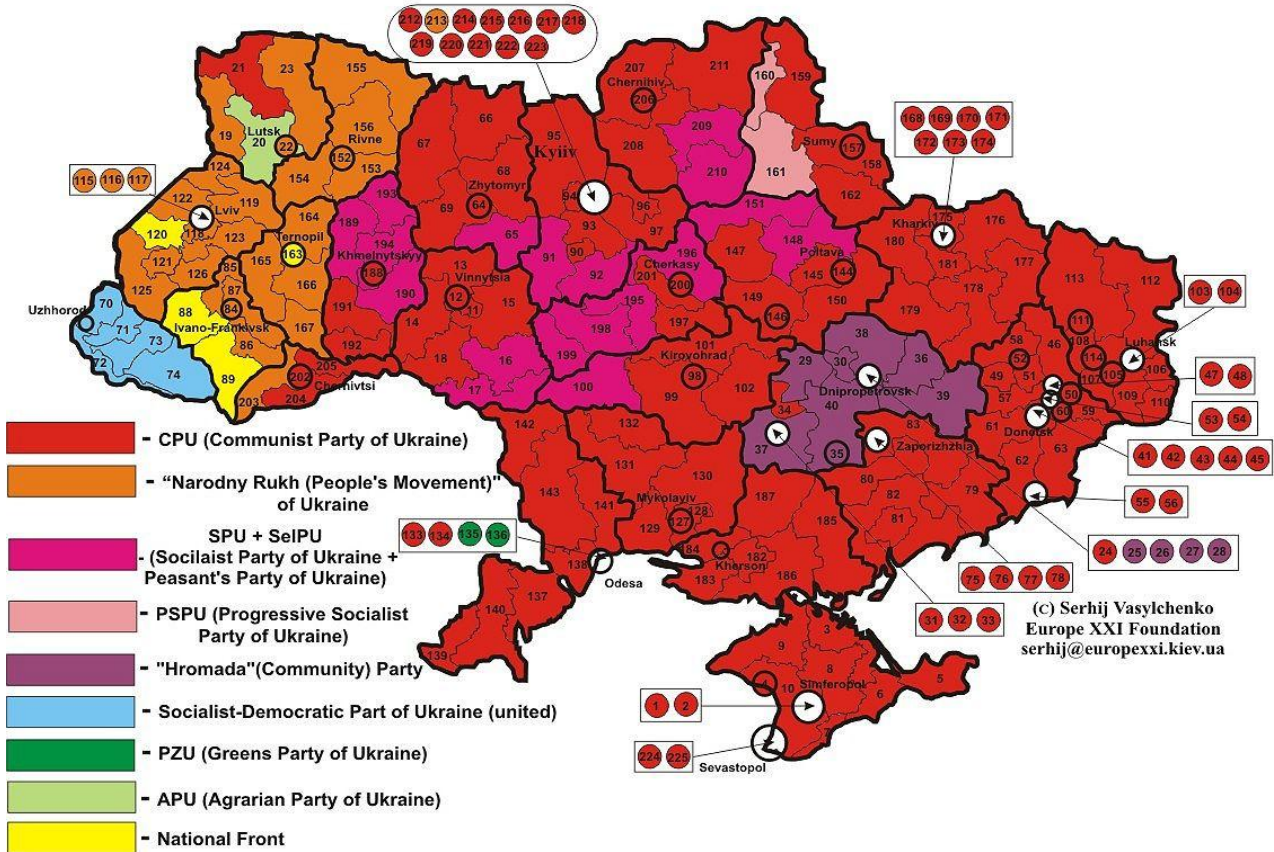


Президентські вибори 1994 р.

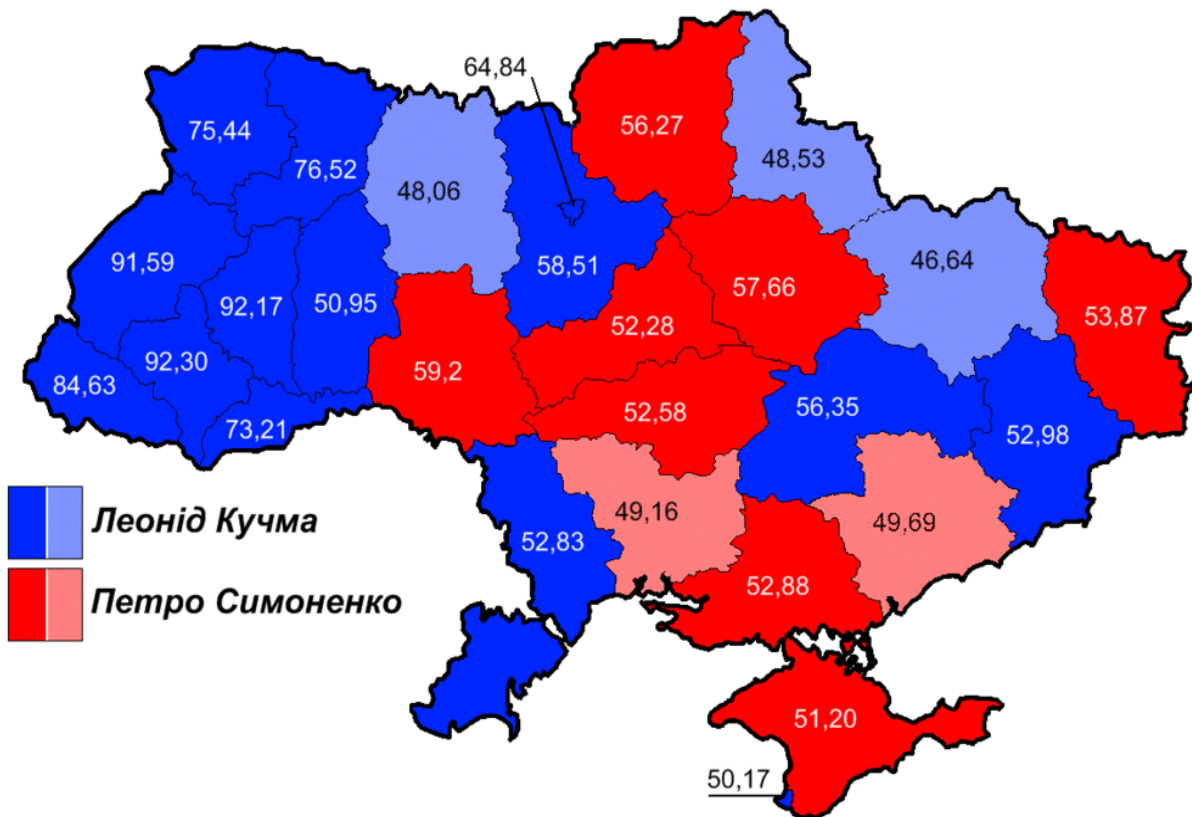


Парламентські вибори 1998 р.

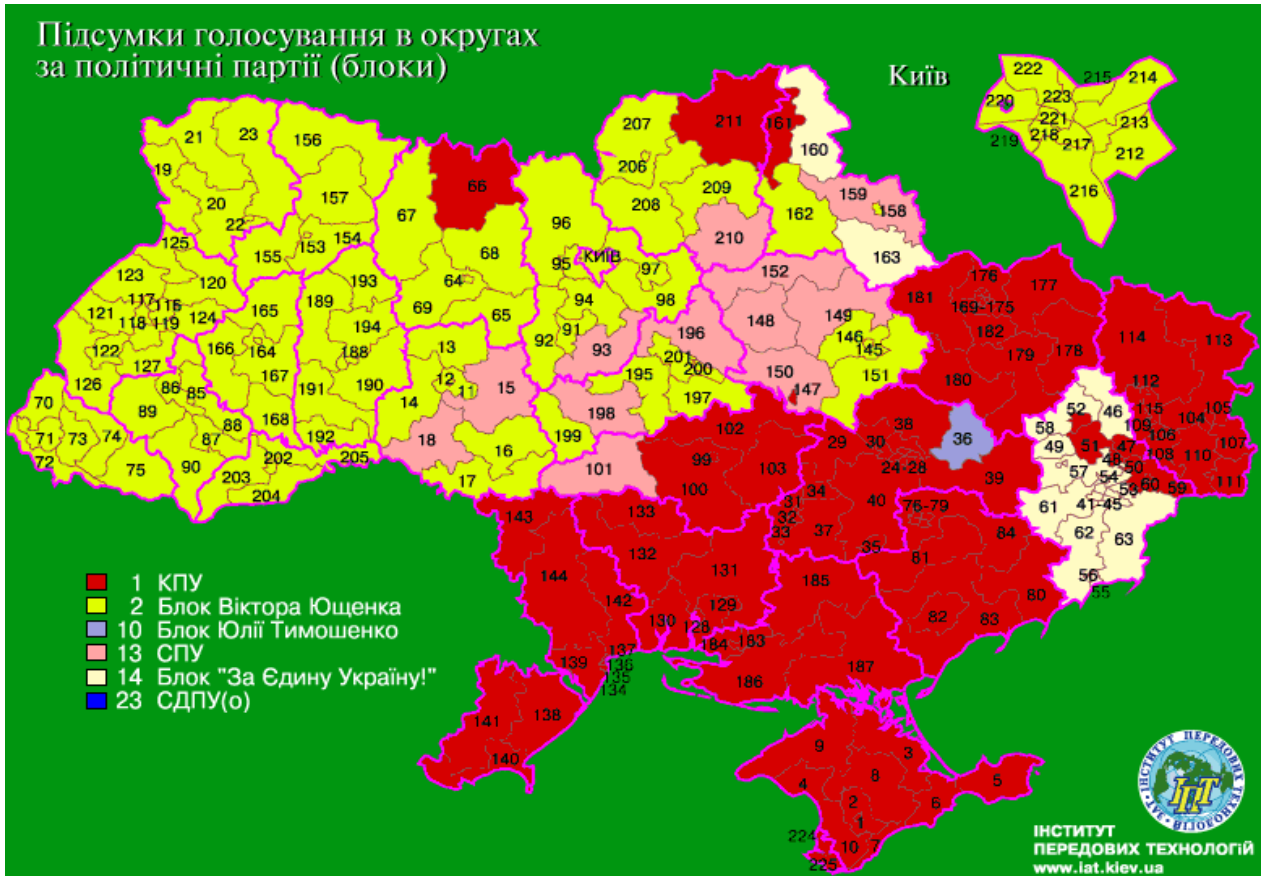
PARTIES (BLOCKS) THAT HAVE RECEIVED THE LARGES PERCENTAGE ON PARLIAMENTARY ELECTIONS BY PRECINCT (1998)



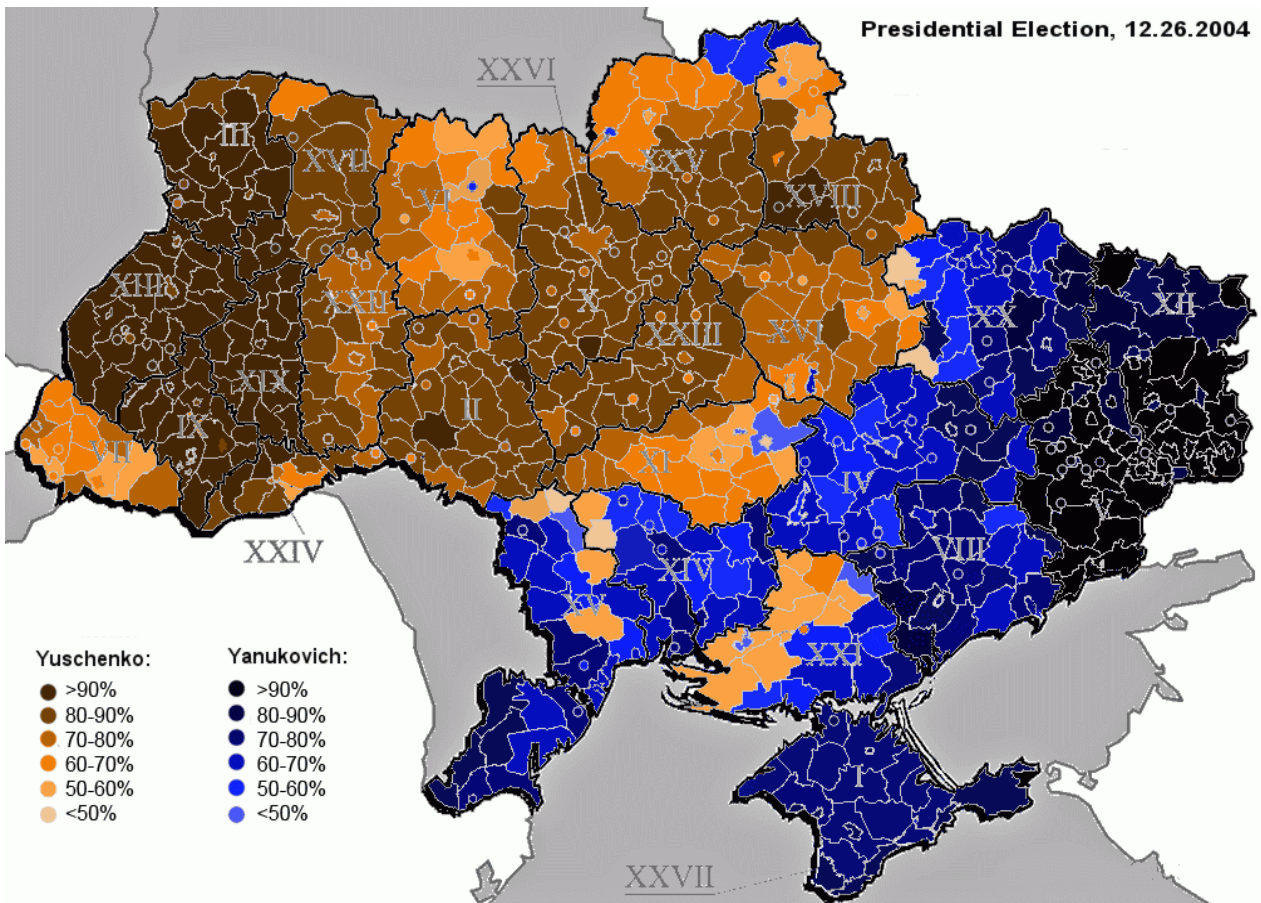
Президентські вибори 1999 р.



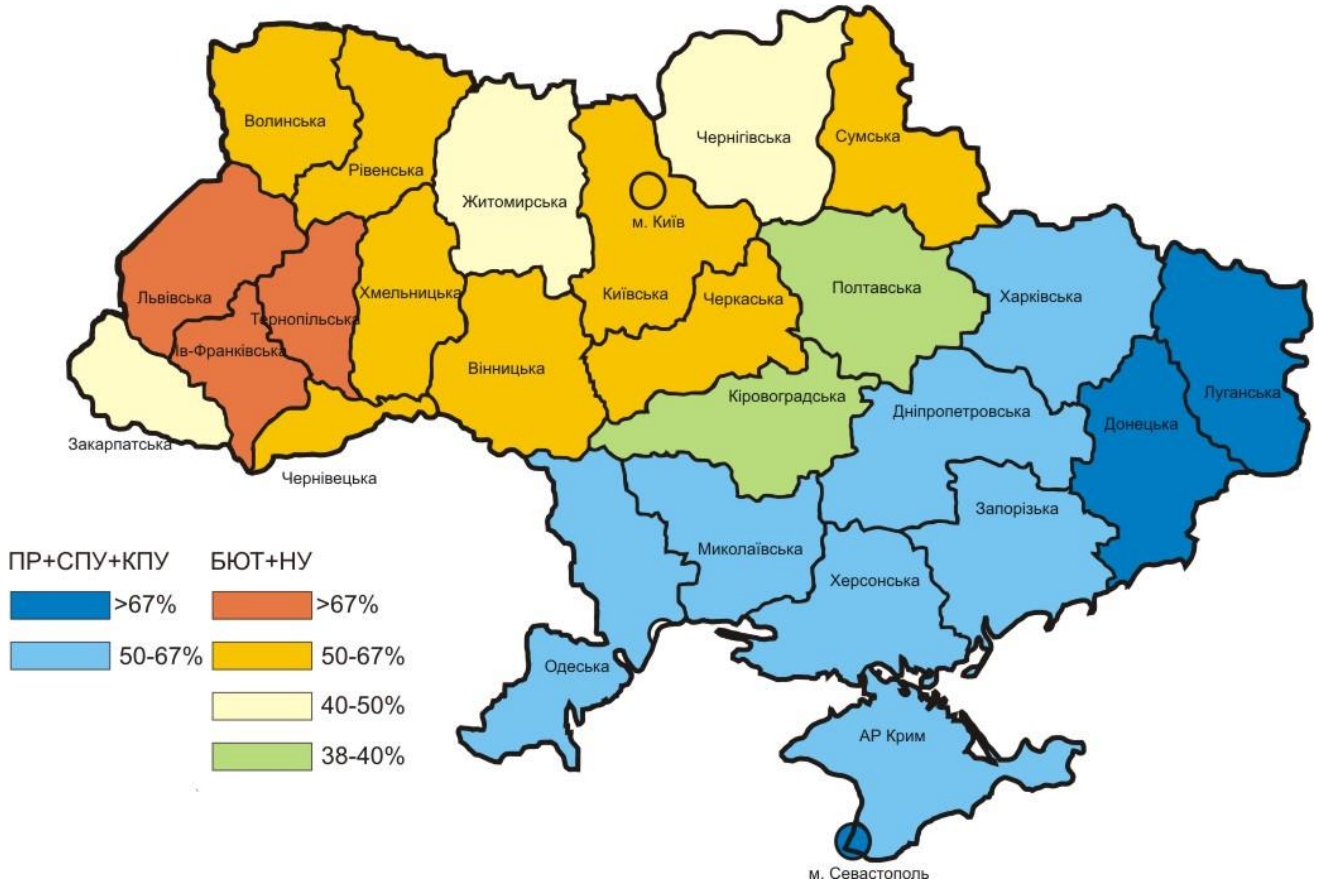
Парламентські вибори 2002 р.



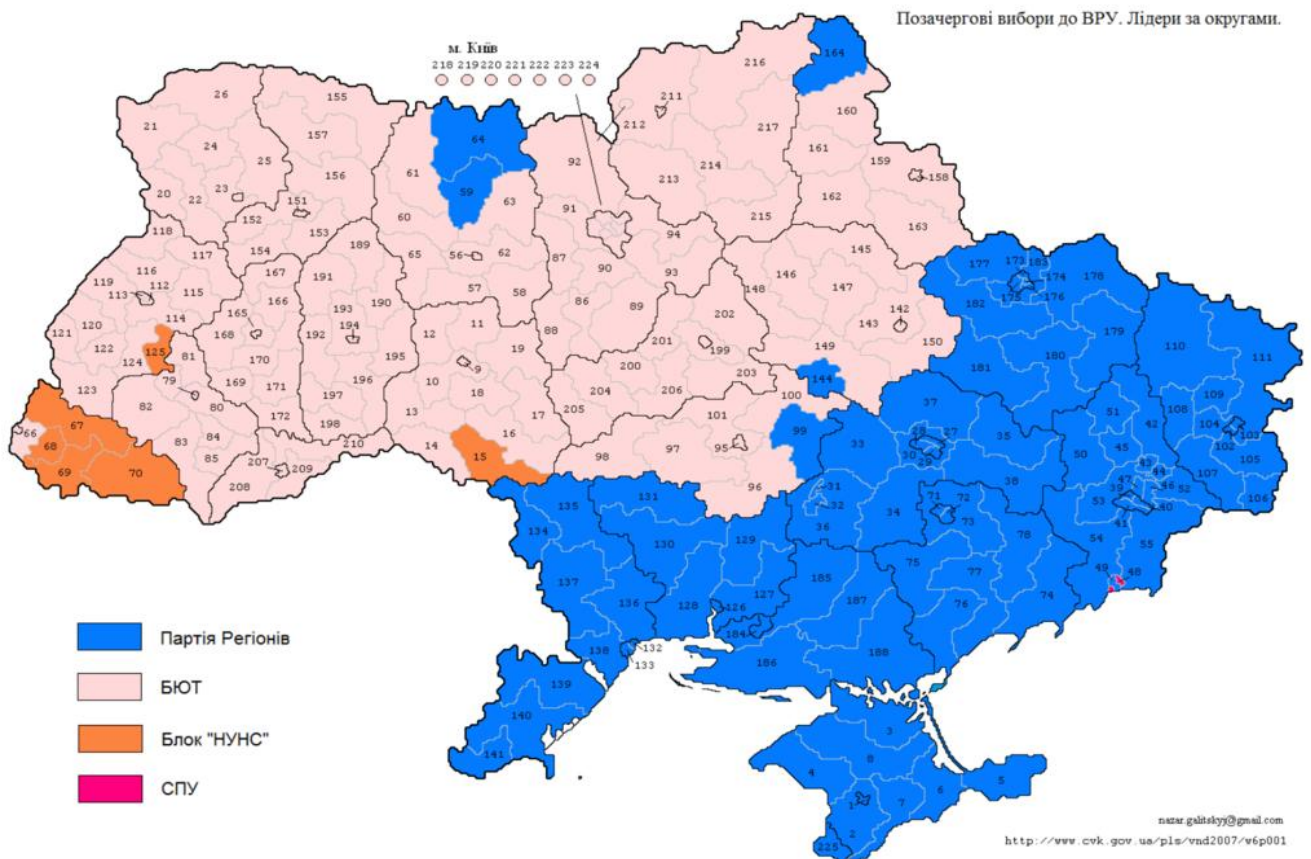
Президентські вибори 2004 р.



Парламентські вибори 2006 р.

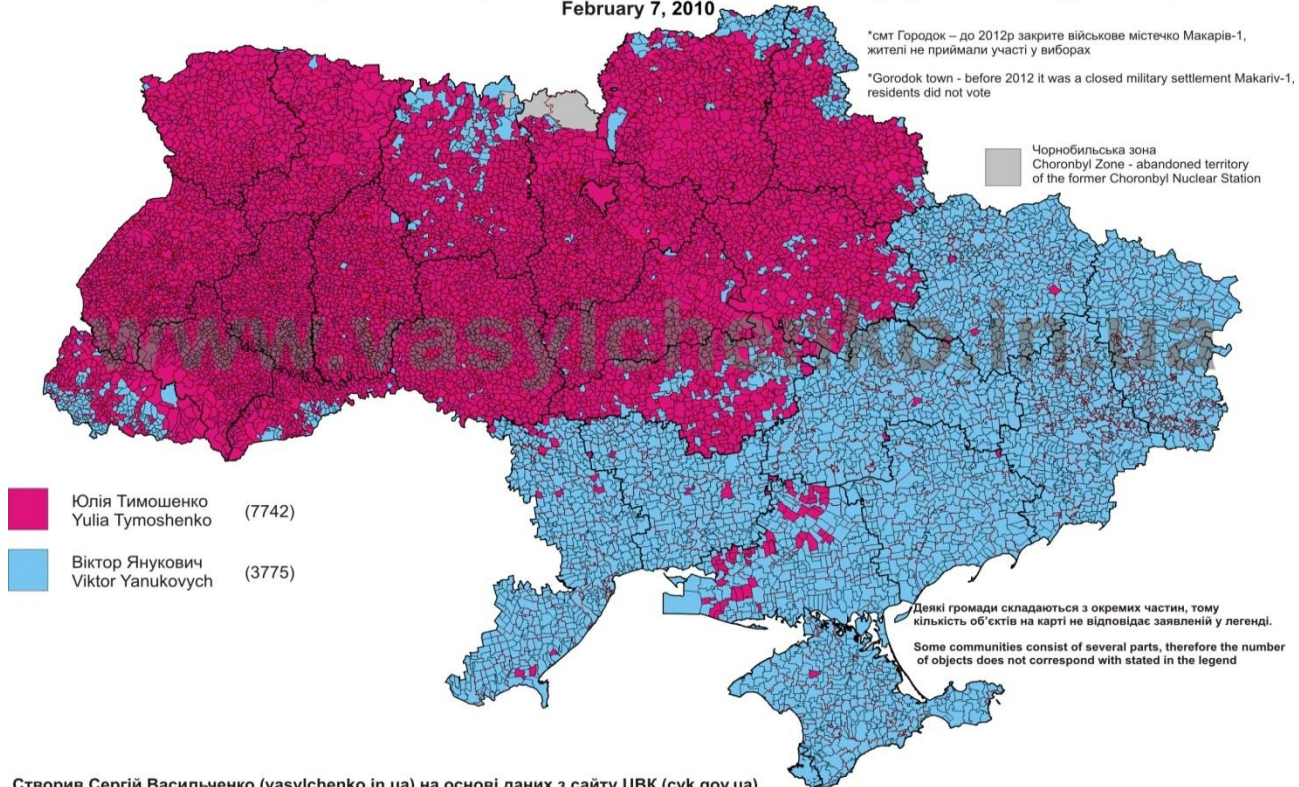


Парламентські вибори 2007 р.

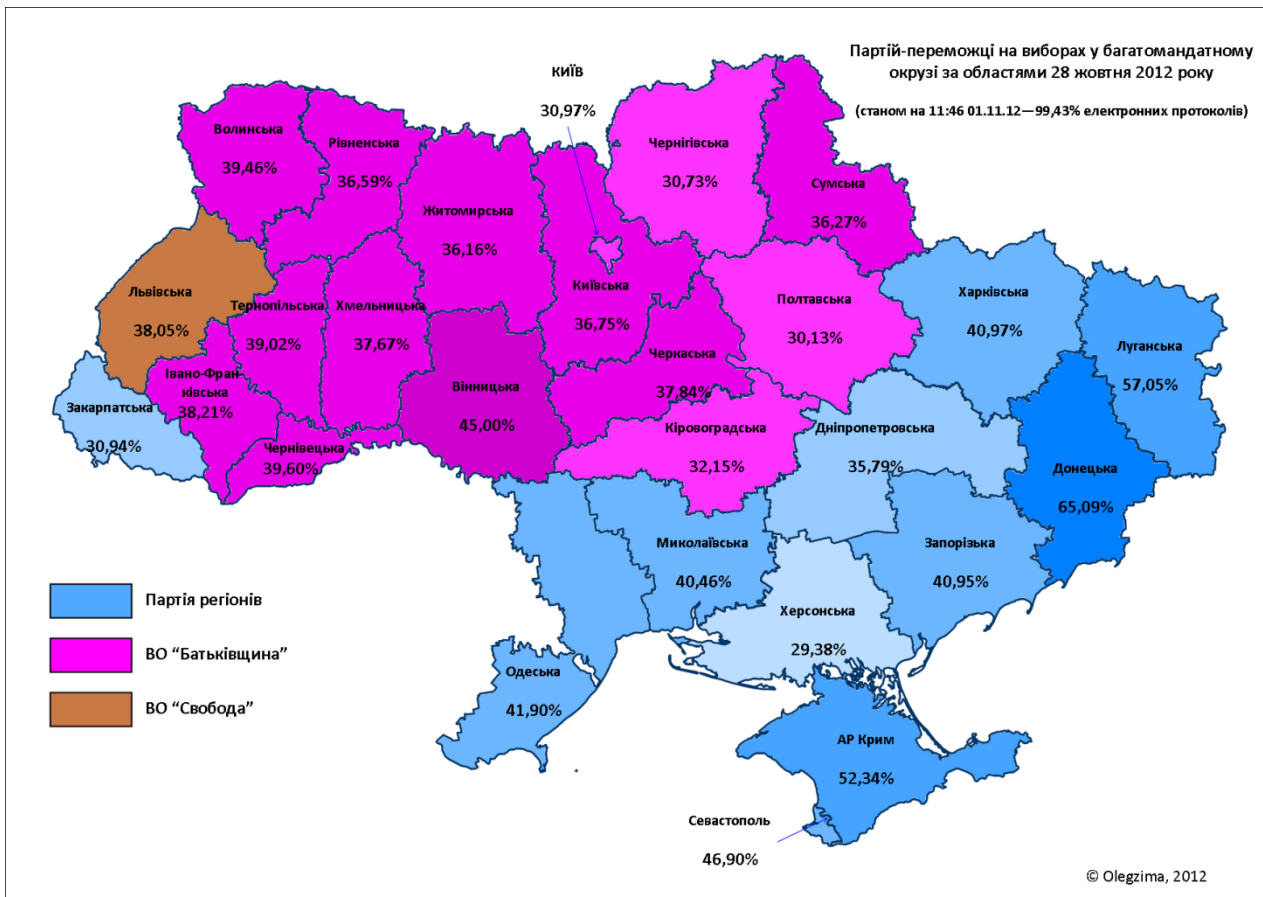


Президентські вибори 2010 р.

Кандидати в президенти, які отримали найбільший відсоток голосів виборців по громадах* (міських, селищних та сільських радах) 7.02.2010р
 Presidential candidates, who received highest percentage of votes by communities (city, town, and village councils) February 7, 2010



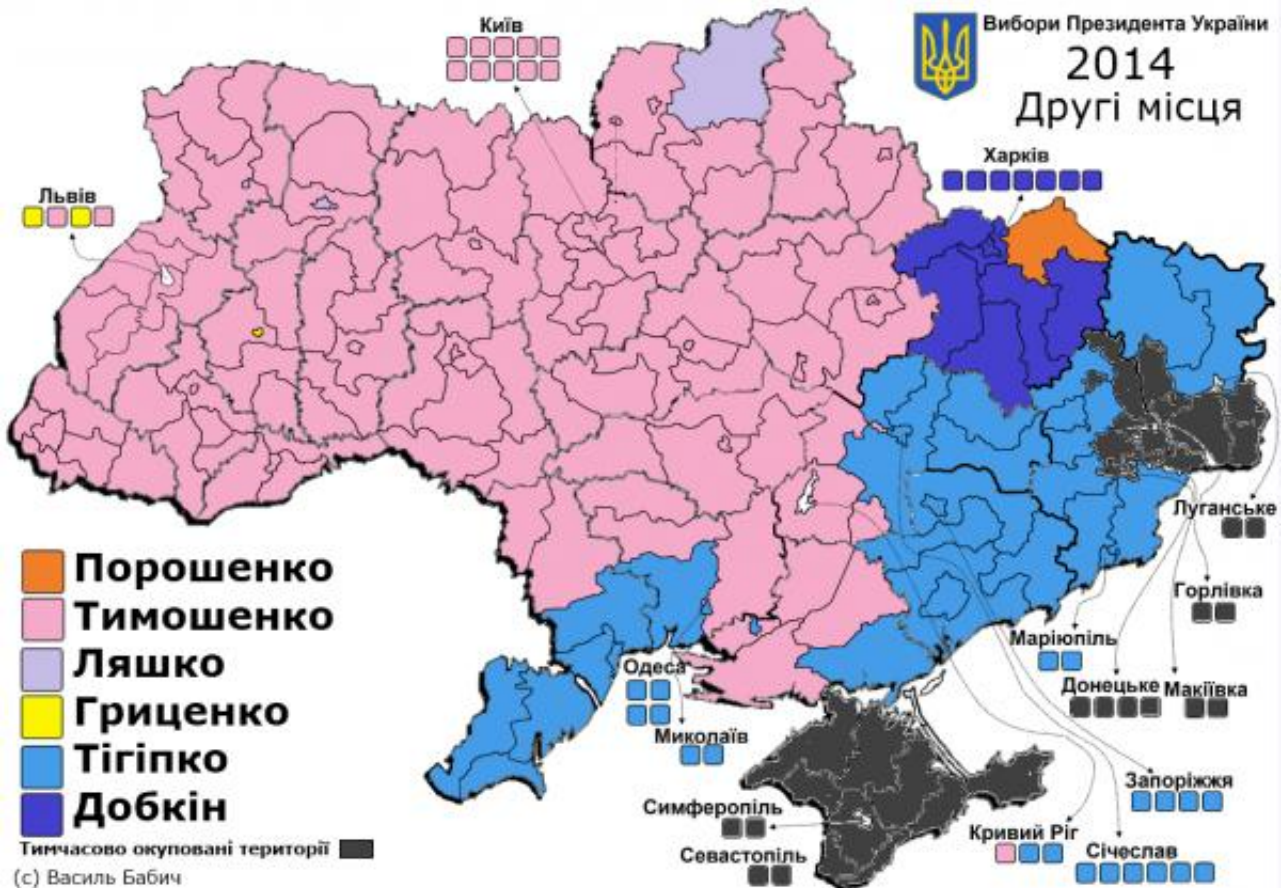
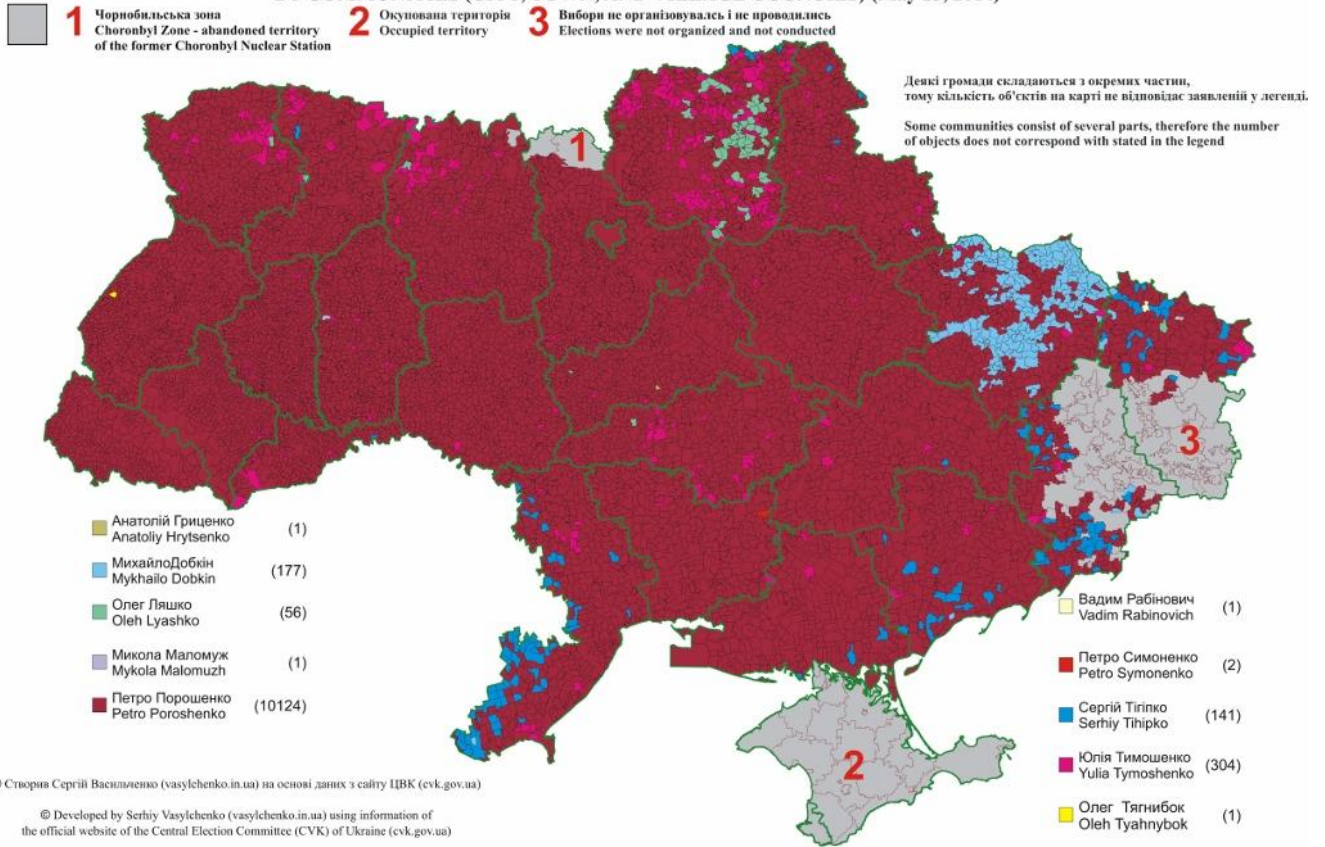
Парламентські вибори 2012 р.



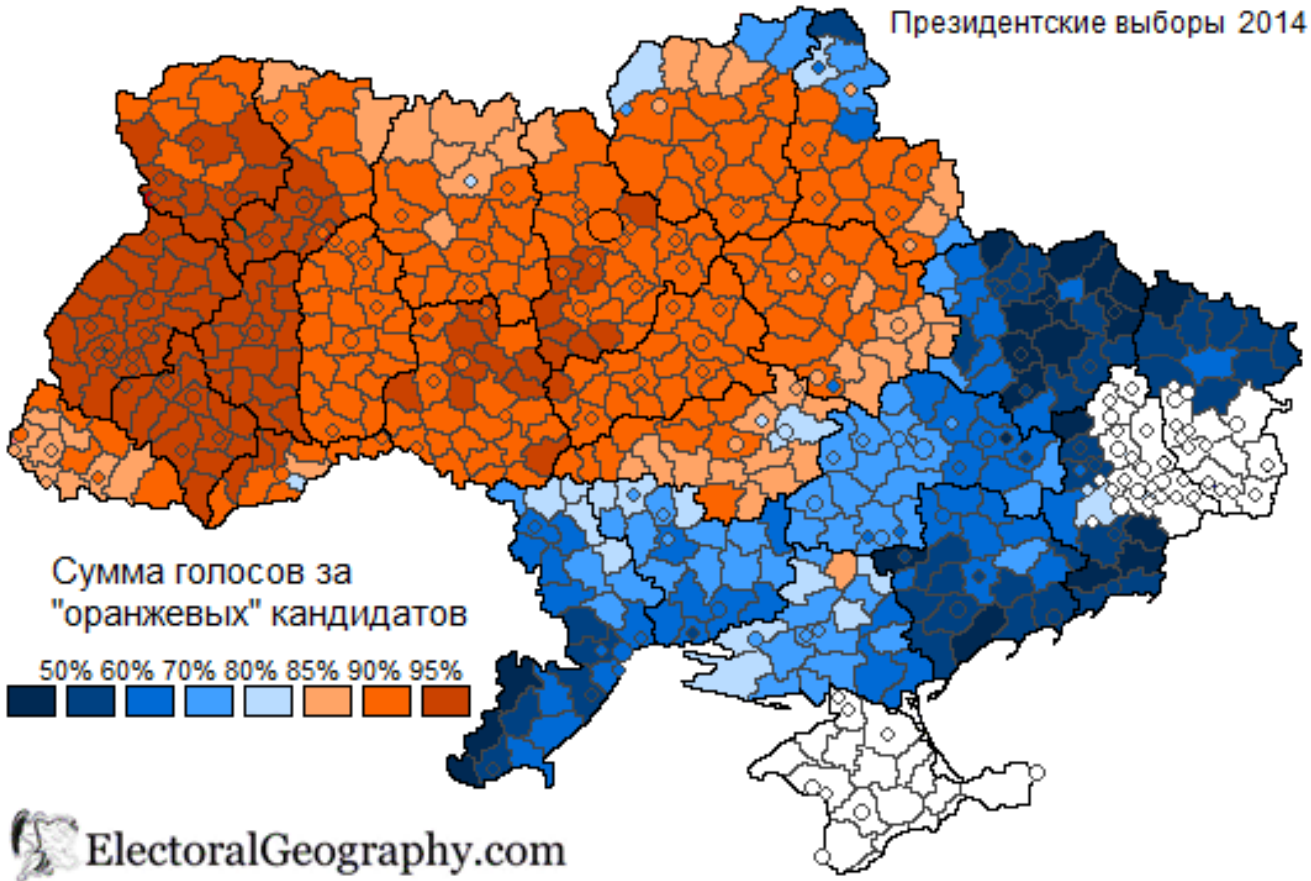
Президентські вибори 2014 р.

КАНДИДАТИ В ПРЕЗИДЕНТИ, ЯКІ ОТРИМАЛИ НАЙБІЛЬШИЙ ВІДСТОТК ГОЛОСІВ ВИБОРЦІВ ПО ГРОМАДАХ (МІСЬКИХ, СЕЛИЩНИХ ТА СІЛЬСЬКИХ РАДАХ) (25.05.2014р.)

PRESIDENTIAL CANDIDATES, WHO RECEIVED HIGHEST PERCENTAGE OF VOTES BY COMMUNITIES (CITY, TOWN, AND VILLAGE COUNCILS) (May 25, 2014)



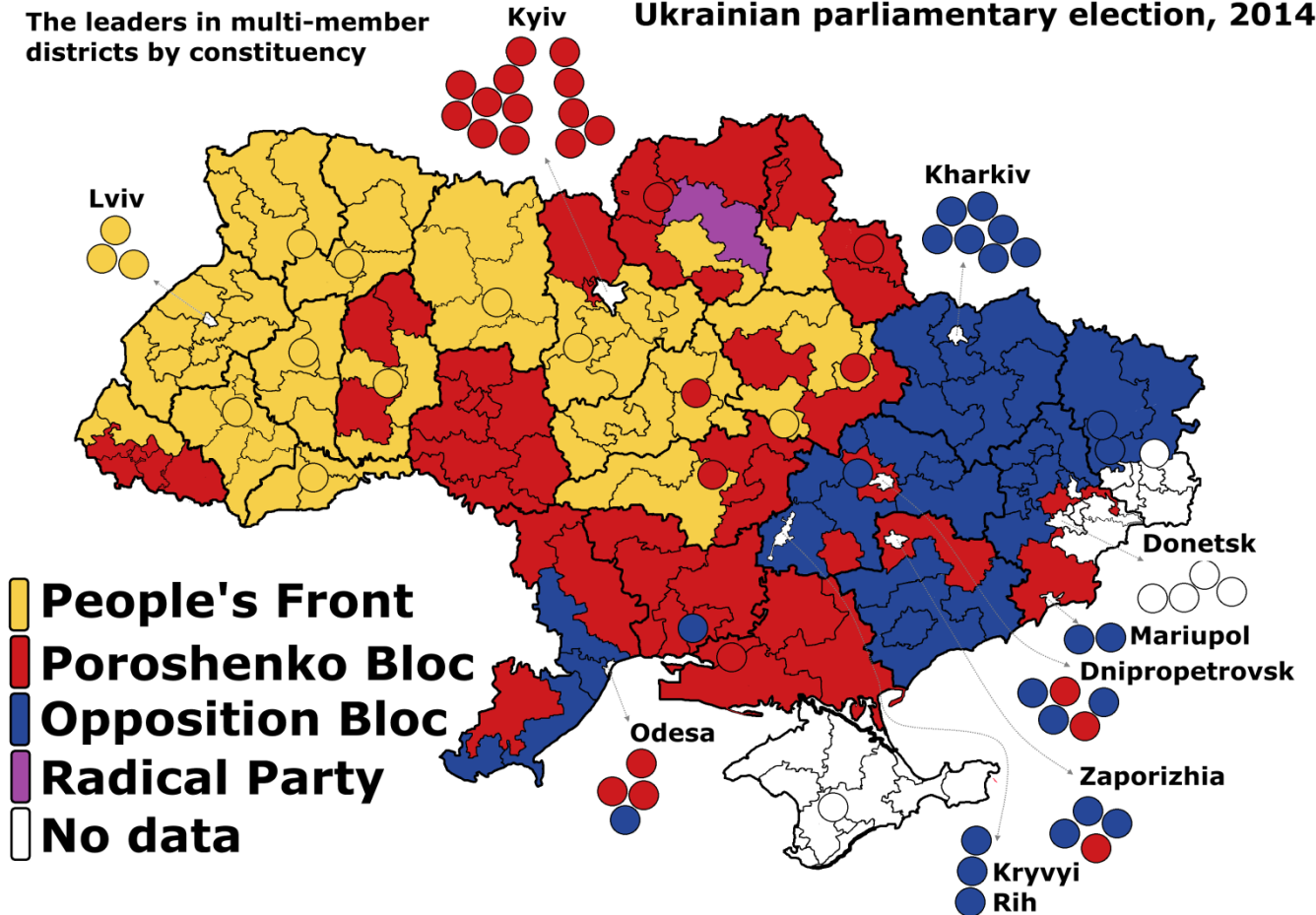
Президентские выборы 2014



Парламентські вибори 2014 р.

The leaders in multi-member districts by constituency

Ukrainian parliamentary election, 2014

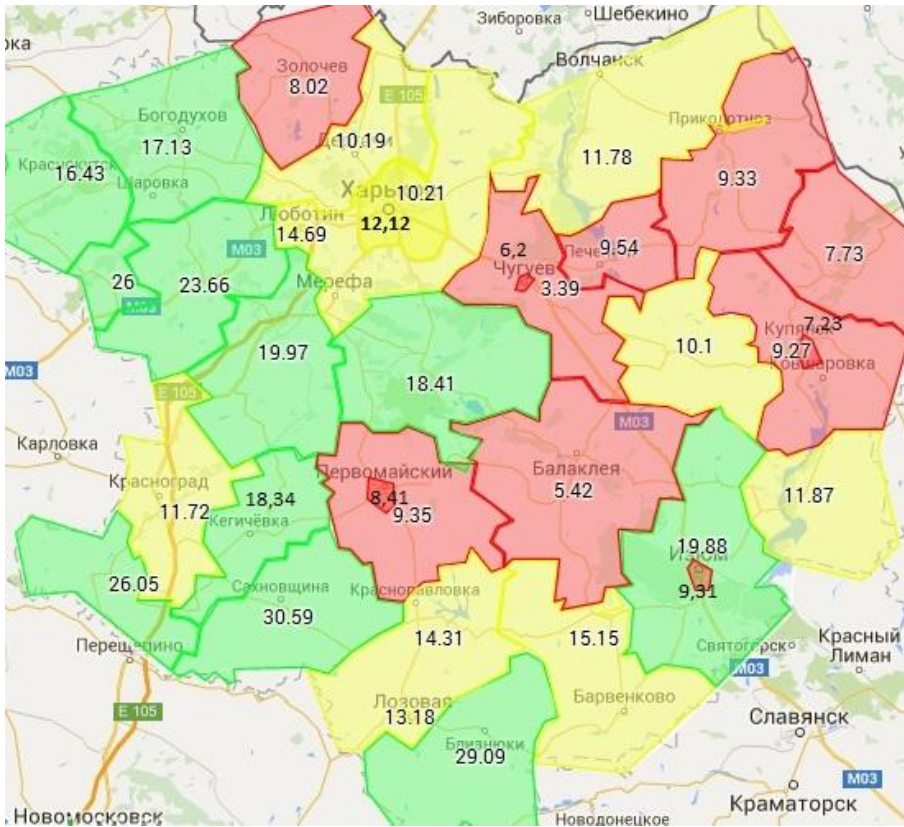


ДОДАТОК 3

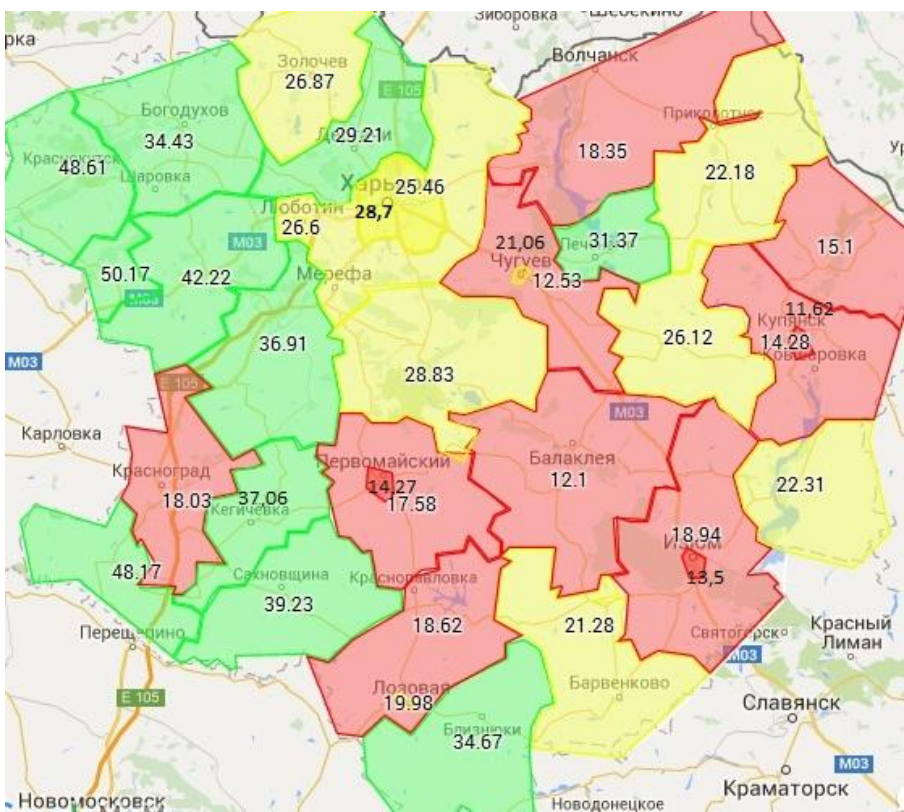
Електоральні карти Харківської області та Харкова (2002-2015 р.)

*наводяться відсотки голосів, здобутих «промайданними» партіями/кандидатами

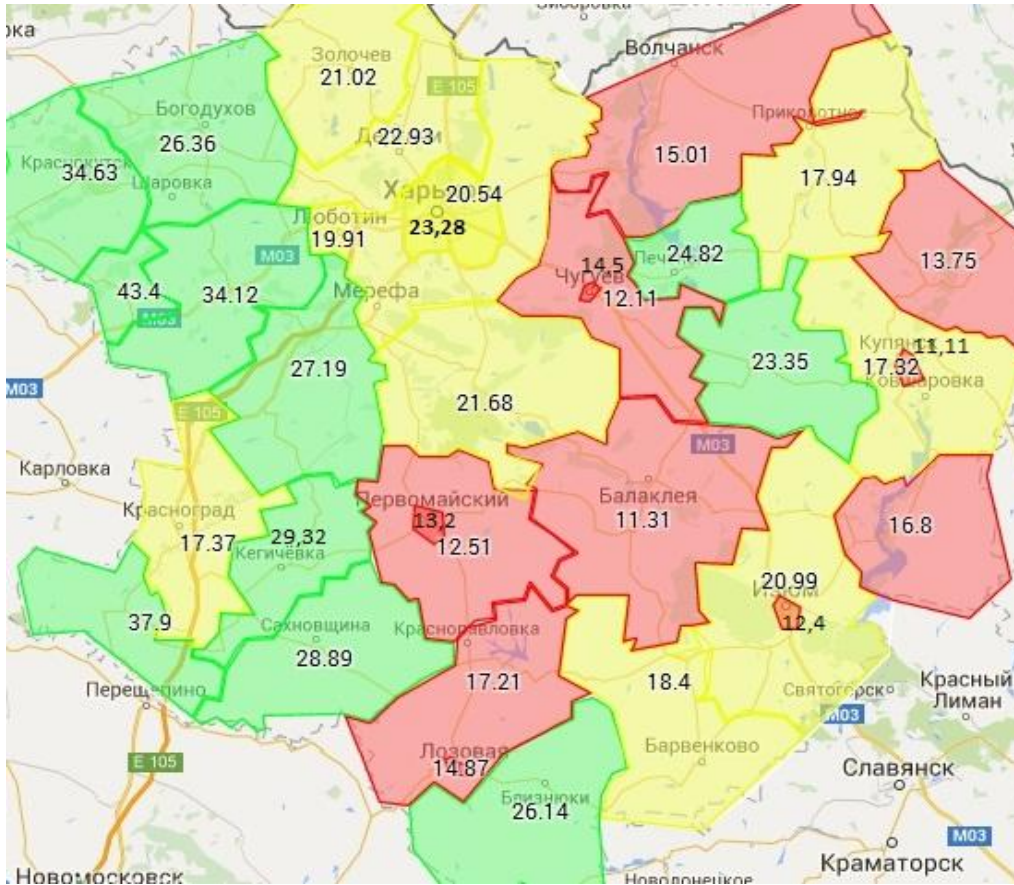
Парламентські вибори 2002 р. (область)



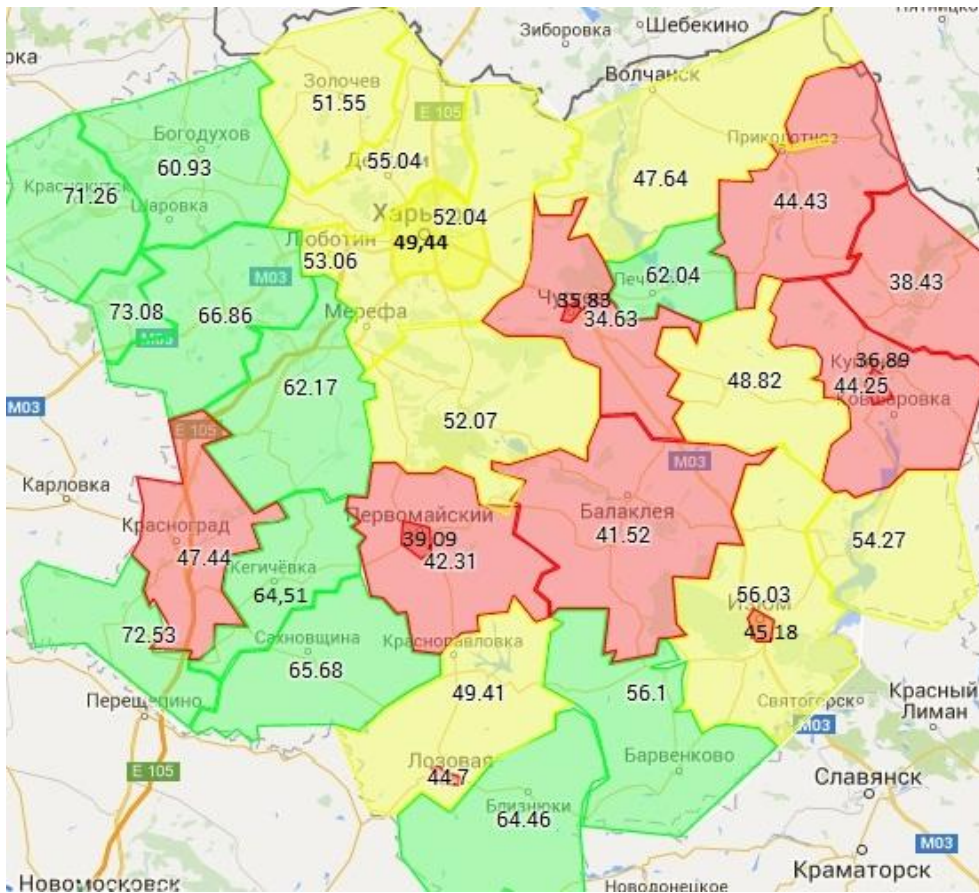
Президентські вибори 2004 р. (область)



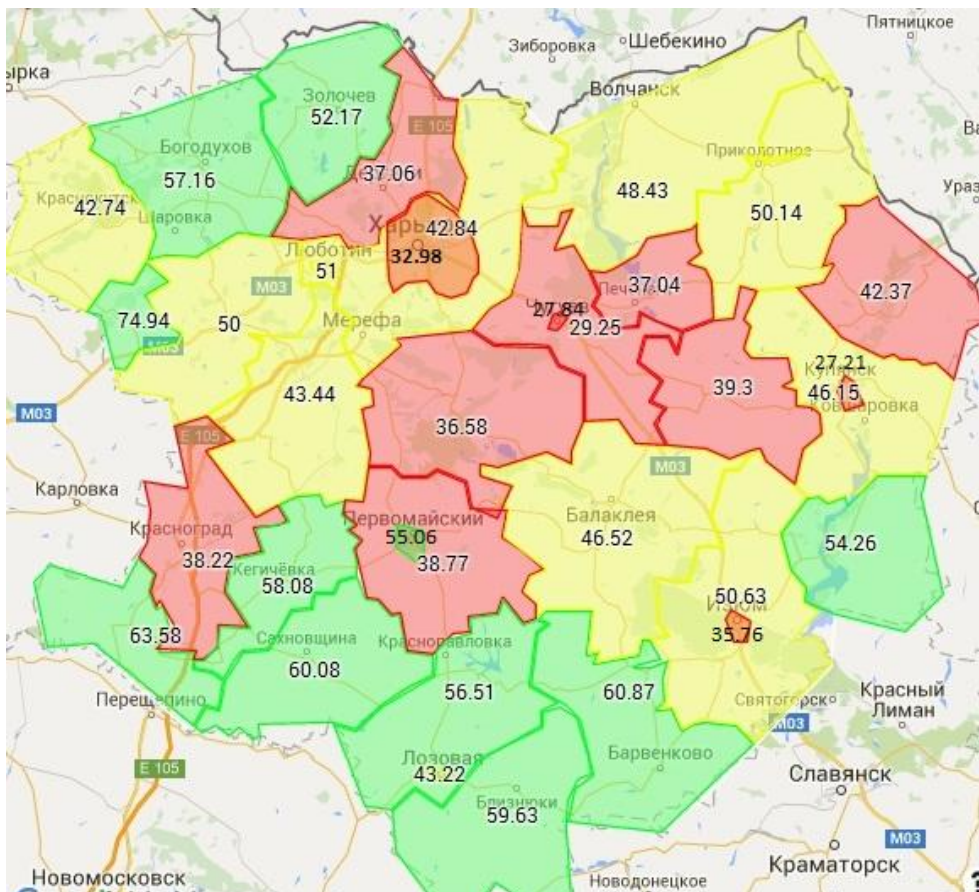
Парламентські вибори 2006 р. (область)



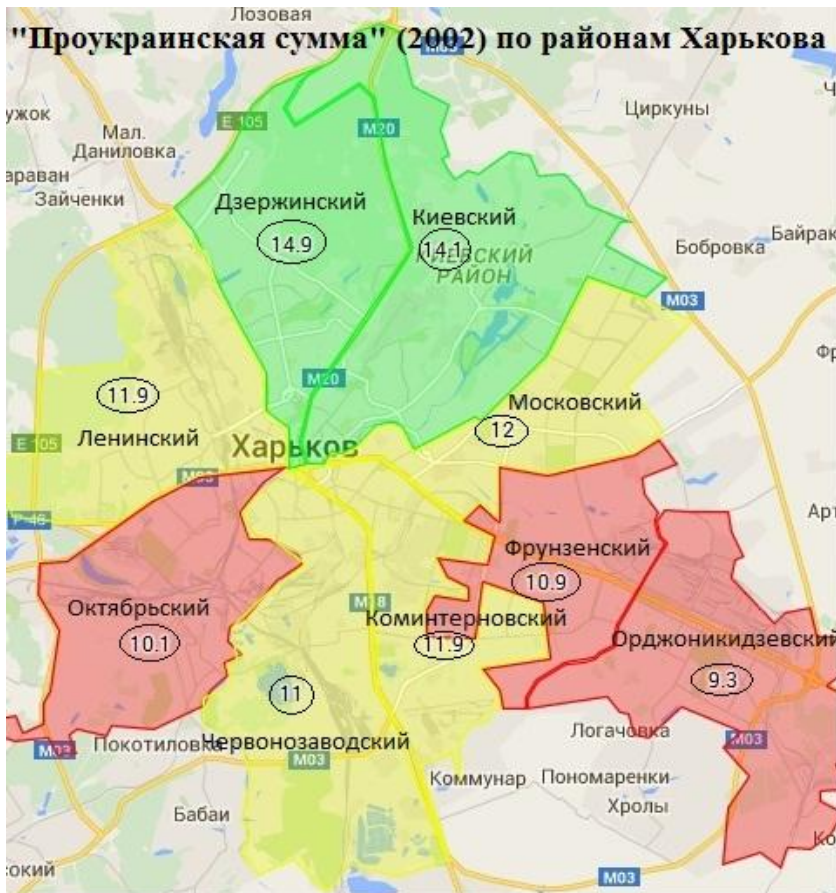
Парламентські вибори 2014 р. (область)



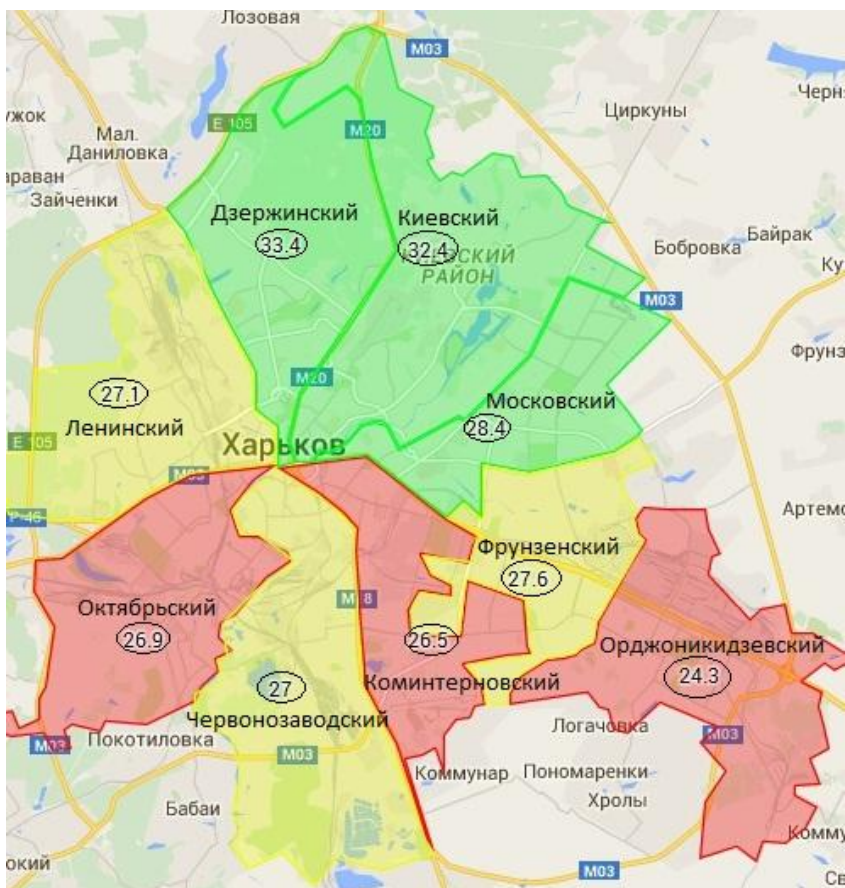
Вибори до Харківської облради 2015 р. (область) *персоніфікована система зв'язаного голосу



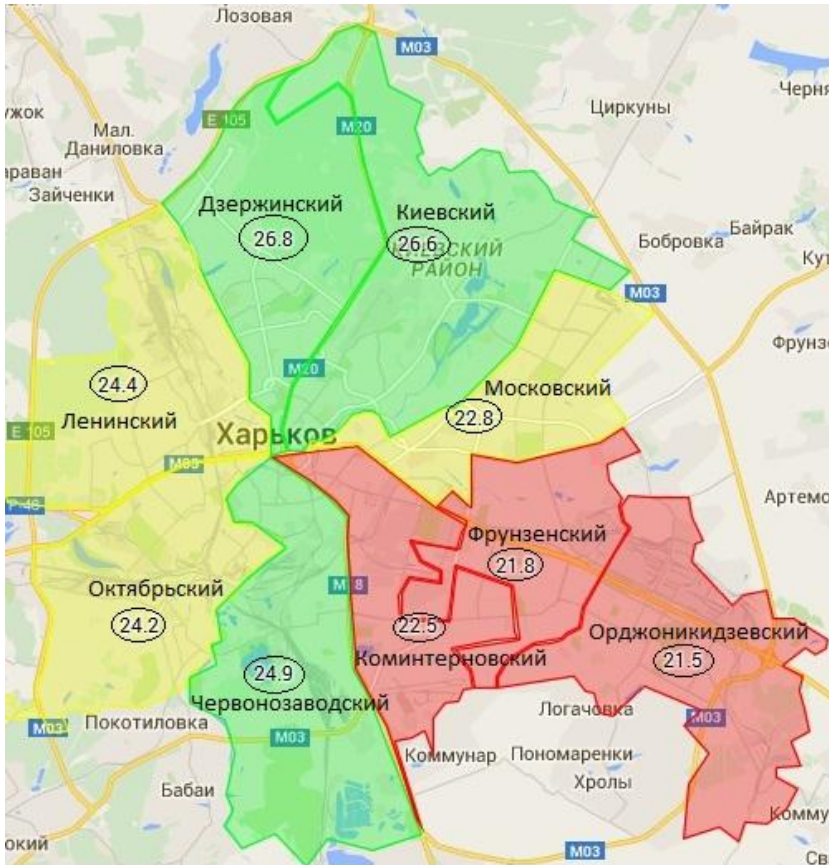
Парламентські вибори 2002 р. (Харків)



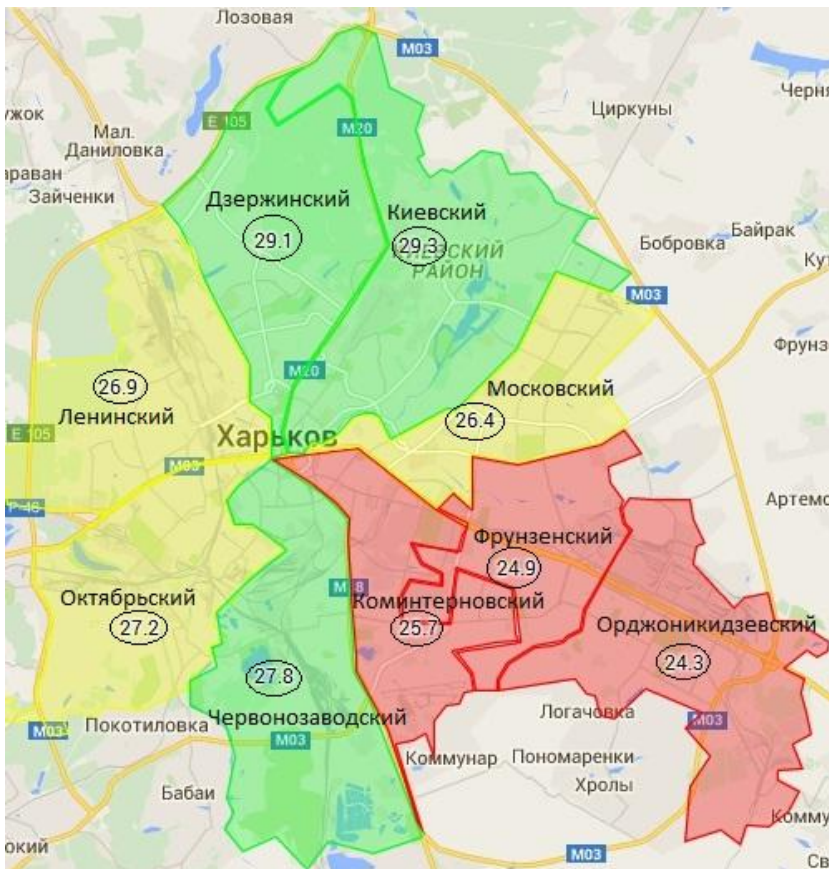
Президентські вибори 2004 р. (Харків)



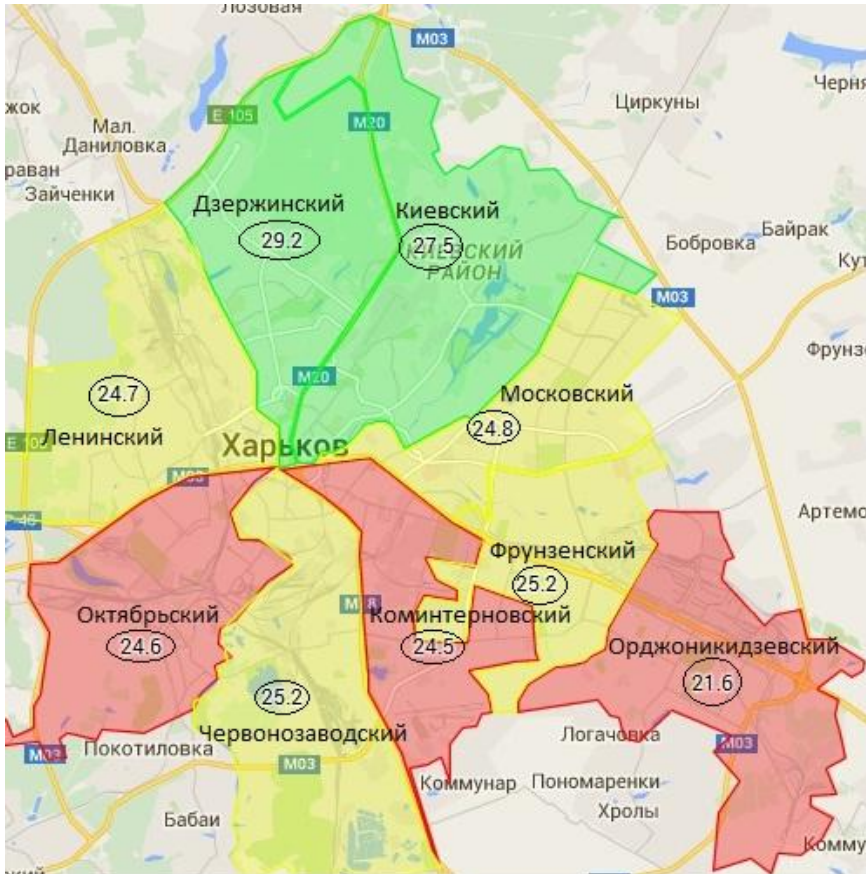
Парламентські вибори 2006 р. (Харків)



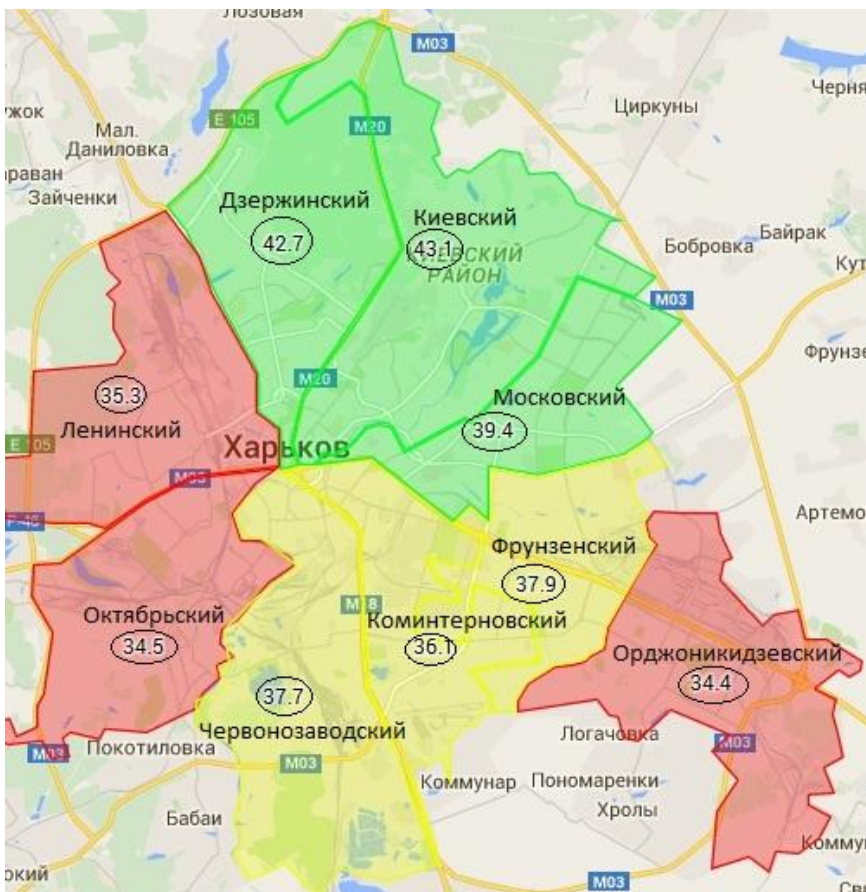
Парламентські вибори 2007 р. (Харків)



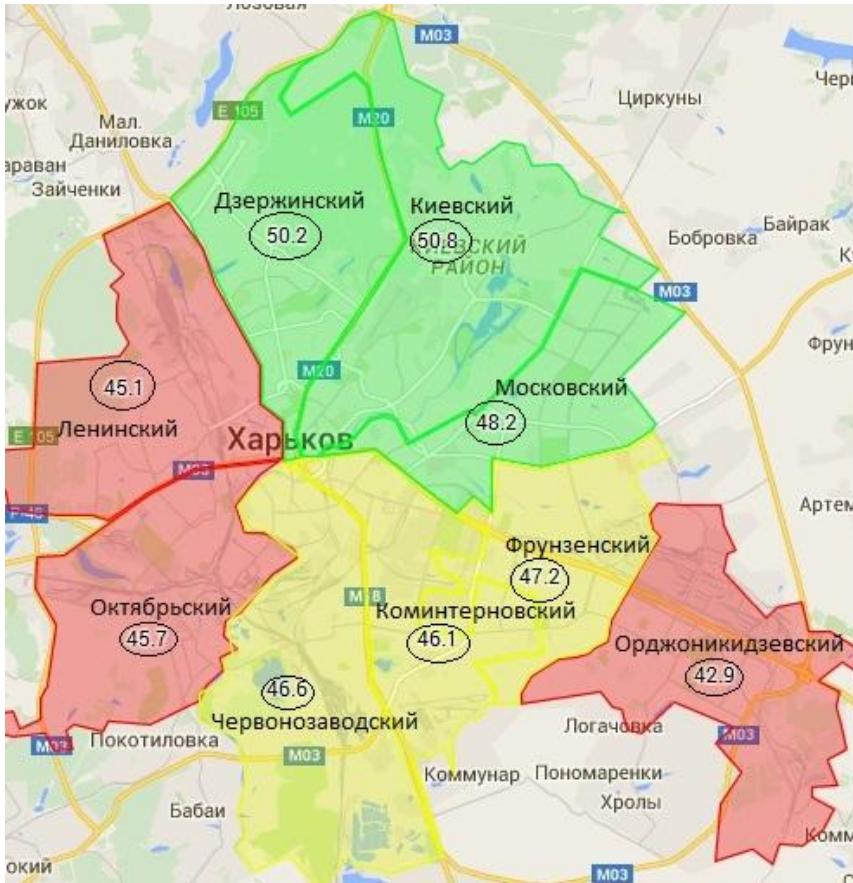
Президентські вибори 2010 р. (Харків)



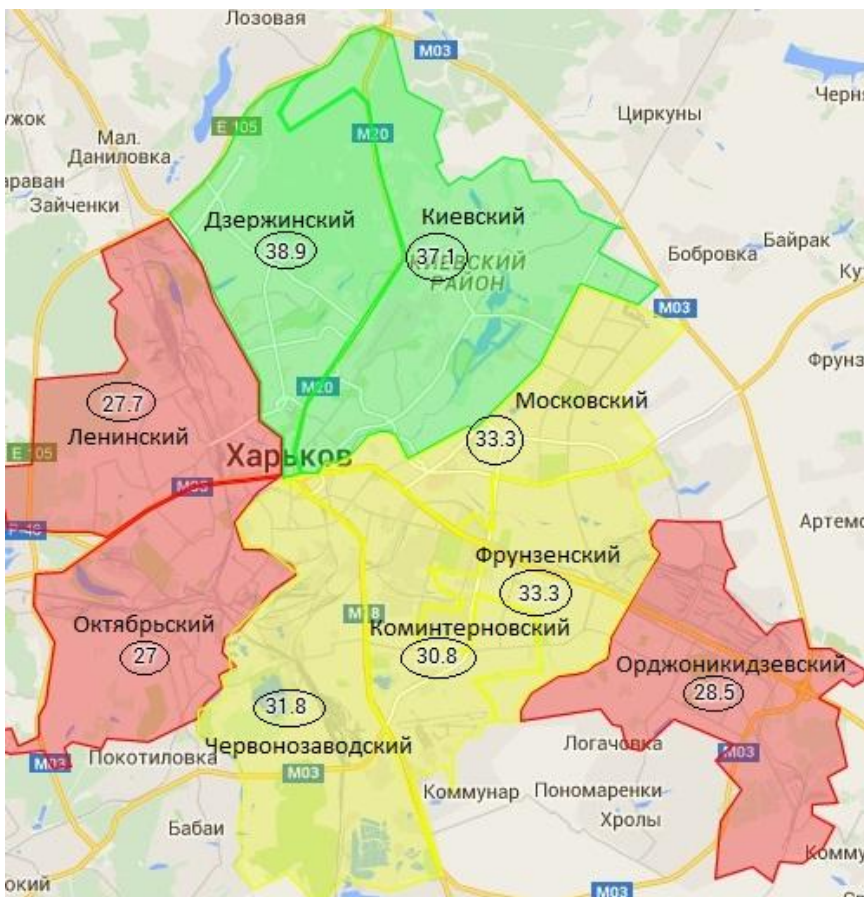
Парламентські вибори 2012 р. (Харків)



Парламентські вибори 2014 р. (Харків)

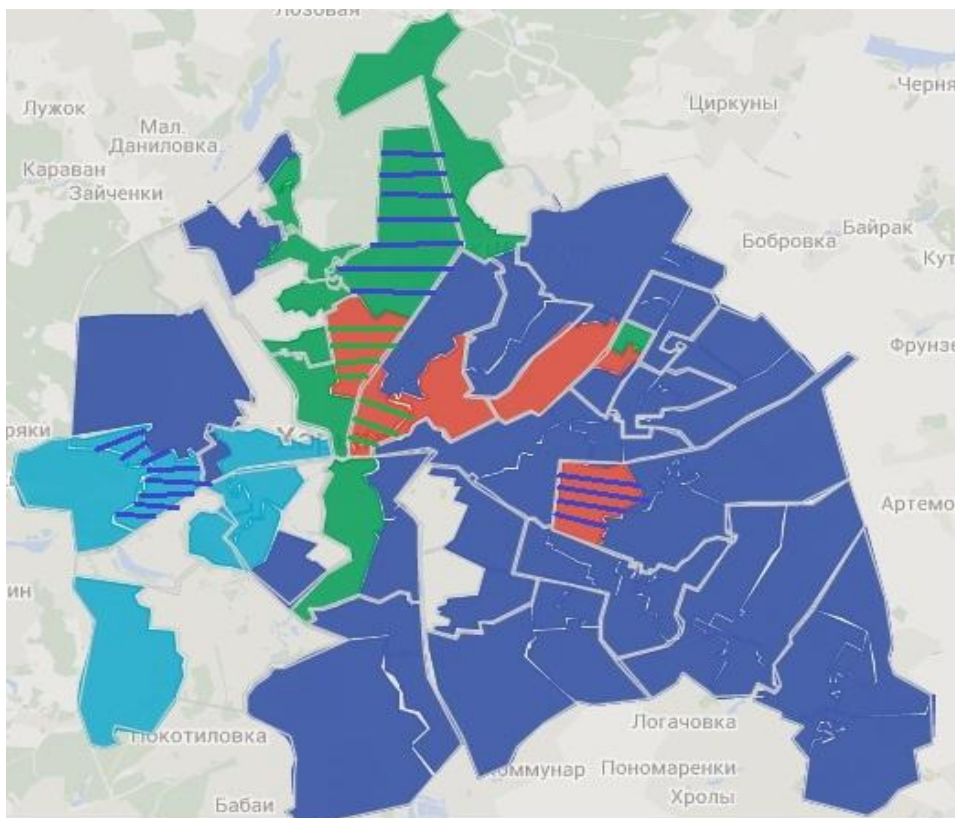
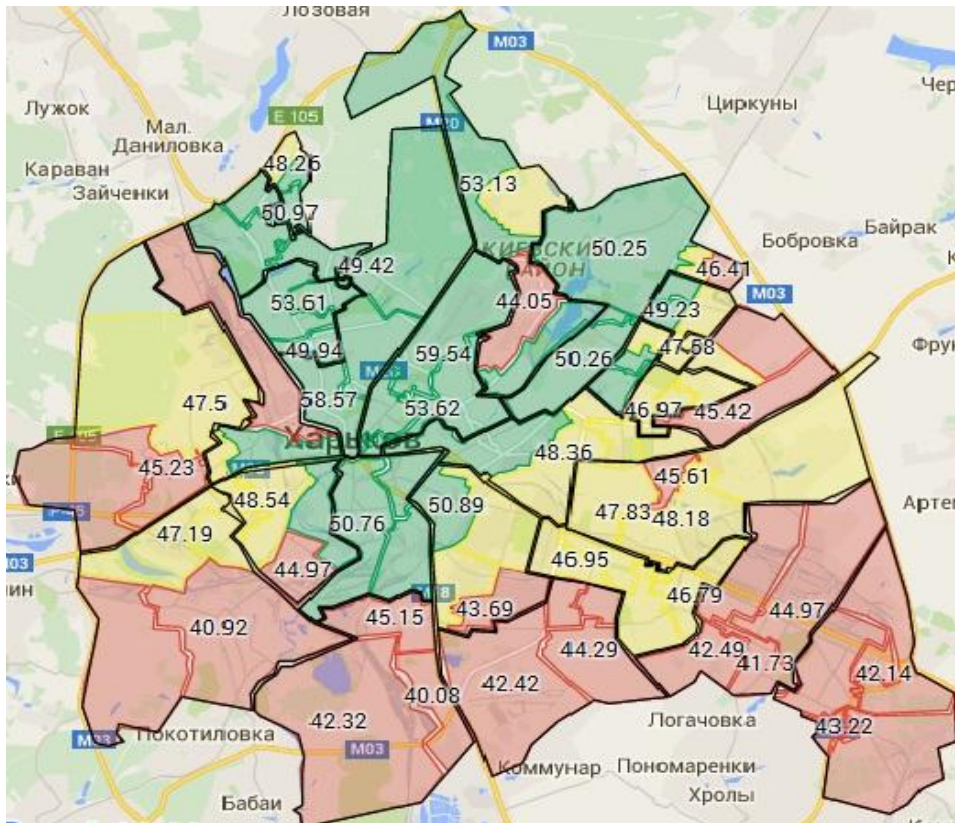


Вибори до Харківської облради 2015 р. (Харків) *персоніфікована система зв'язаного голосу



ДОДАТОК И

Електорально-просторовий детермінізм результатів виборів до міськради-2015



* синій колір – «Відродження», блакитний – «Наш Край», червоний – «БПП», зелений – «Самопоміч», смужки двох кольорів на одному окрузі означають, що відповідно до особливостей виборчої системи на ньому було обрано двох депутатів

ДОДАТОК К

Індекси регіональної неоднорідності українських політичних суб'єктів

Президентські			Парламентські			Місцеві		
1991 (1 тур)	%	I _{RNP}	1998	%	I _{RNP}	2010	%	I _{RNP}
Кравчук	61,59	0,321	КПУ	24,6	0,529	ПР	36,21	0,583
Чорновол	23,27	0,738	РУХ	9,4	0,910	БЮТ	13,10	0,608
Лук'яненко	4,59	0,835	СПУ (блок)	8,55	0,812	Фронт змін	6,84	0,613
Гриньов	4,17	0,946	Партія зелених	5,43	0,291	КПУ	5,86	0,784
1994 (1 тур)	%	I _{RNP}	НДП	5,01	0,398	Свобода	5,11	1,57
Кравчук	38,3	0,614	Громада	4,67	1,822	2015	%	I _{RNP}
Кучма	31,1	0,758	ПСПУ	4,04	1,041	БПП	19,5	0,210
Мороз	13,3	0,635	СДПУ (о)	4,01	1,243	Батьківщина	12,2	0,304
Лановий	9,5	0,547	2002	%	I _{RNP}	ОБ	10,5	0,920
1994 (2 тур)	%	I _{RNP}	Наша Україна	23,57	0,834	УКРОП	7,4	0,681
Кучма	52,2	0,546	КПУ	19,98	0,635	Свобода	6,8	0,653
Кравчук	45,1	0,563	За ЄДУ	11,77	0,671	РПЛ	6,8	0,488
1999 (1 тур)	%	I _{RNP}	БЮТ	7,26	0,638	Самопоміч	6,4	0,536
Кучма	36,49	0,391	СПУ	6,87	0,938	Відродження	5,5	1,370
Симоненко	22,24	0,651	СДПУ (о)	6,27	0,603	Наш Край	4,3	0,811
Мороз	11,29	0,710	2006	%	I _{RNP}			
Вітренко	10,97	0,463	ПР	32,12	0,858			
Марчук	8,13	0,555	БЮТ	22,27	0,531			
1999 (2 тур)	%	I _{RNP}	НУНС	13,94	0,741			
Кучма	56,25	0,325	СПУ	5,67	0,673			
Симоненко	37,8	0,466	КПУ	3,66	0,495			
2004 (1 тур)	%	I _{RNP}	Блок Вітренко	2,93	0,968			
Ющенко	39,9	0,596	Блок Литвина	2,43	0,538			
Янукович	39,26	0,679	2007	%	I _{RNP}			
Мороз	5,82	0,739	ПР	34,35	0,750			
Симоненко	4,97	0,586	БЮТ	30,73	0,530			
2004 (2 тур)	%	I _{RNP}	НУНС	14,16	0,666			
Янукович	49,46	0,672	КПУ	5,38	0,513			
Ющенко	46,61	0,501	Блок Литвина	3,96	0,447			
2004 (3 тур)	%	I _{RNP}	СПУ	2,86	0,639			
Ющенко	51,99	0,564	Блок Вітренко	1,32	0,991			
Янукович	44,2	0,731	2012	%	I _{RNP}			
2010 (1 тур)	%	I _{RNP}	ПР	30,01	0,578			
Янукович	35,3	0,671	Батьківщина	25,53	0,441			
Тимошенко	25	0,518	УДАР	13,96	0,331			
Тигіпко	13,1	0,366	КПУ	13,18	0,594			
Яценюк	7,01	0,510	Свобода	10,44	0,965			
Ющенко	5,5	1,462	2014	%	I _{RNP}			
Симоненко	3,61	0,594	Нар. Фронт	22,14	0,433			
2010 (2 тур)	%	I _{RNP}	БПП	21,82	0,213			
Янукович	48,95	0,612	Самопоміч	10,97	0,395			
Тимошенко	45,47	0,529	ОБ	9,42	1,207			
2014 (1 тур)	%	I _{RNP}	РПЛ	7,44	0,363			
Порошенко	54,7	0,198	Батьківщина	5,67	0,279			
Тимошенко	12,81	0,270						
Ляшко	8,32	0,417						
Гриценко	5,48	0,261						
Тигіпко	5,23	0,954						
Добкін	3,03	1,775						

ДОДАТОК Л

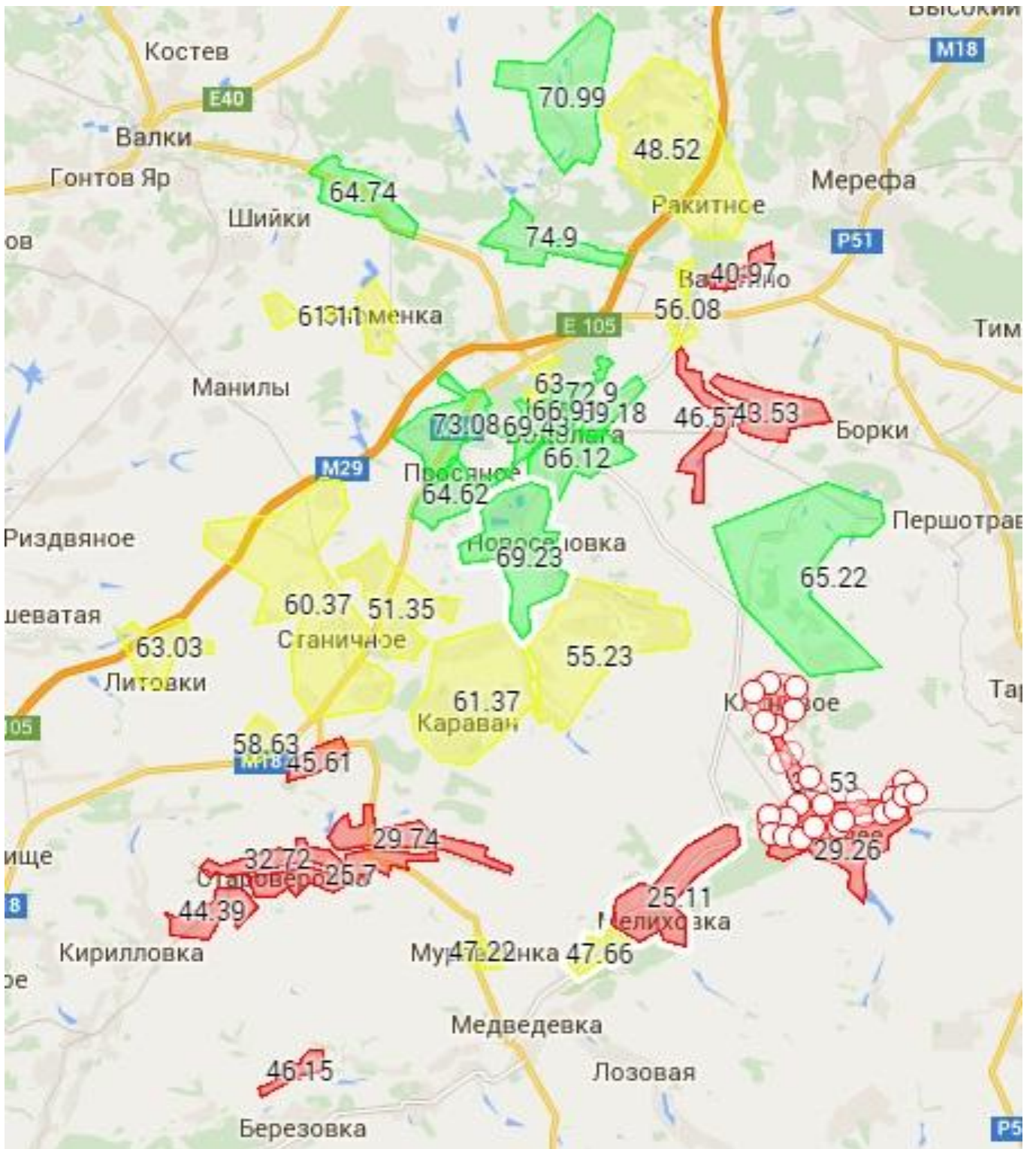
Індекси регіональної неоднорідності 100 національних електоральних просторів

<i>Країна</i>	<i>Рік</i>	<i>Тип виборів (+ тур)</i>	<i>I_{RNP}</i>
Кенія	2013	президентські(1)	0,803
Конго	2011	президентські(1)	0,796
Либерія	2011	президентські(1)	0,748
Нігерія	2011	президентські(1)	0,712
Сьєрра-Леоне	2012	президентські(2)	0,686
Афганістан	2014	президентські(1)	0,662
Нігерія	2015	президентські (2)	0,644
Туреччина	2015	парламентські	0,608
Швейцарія	2011	парламентські	0,572
Малі	2013	президентські(1)	0,561
Україна	2012	парламентські	0,549
Македонія	2011	парламентські	0,547
Афганістан	2014	президентські	0,542
Литва	2012	парламентські	0,519
Сербія	2012	президентські(1)	0,516
Сербія	2012	парламентські	0,513
Литва	2014	президентські(1)	0,503
Туреччина	2014	президентські(1)	0,501
Киргизстан	2011	президентські(1)	0,491
Молдова	2014	парламентські	0,452
Румунія	2014	президентські (1)	0,451
Аргентина	2011	президентські	0,442
Україна	2014	парламентські	0,442
Південна Корея	2012	президентські(2)	0,425
Болгарія	2014	парламентські	0,418
Перу	2011	президентські(1)	0,416
Фінляндія	2015	парламентські	0,412
Фінляндія	2012	президентські(1)	0,398
Румунія	2012	парламентські	0,383
Канада	2011	парламентські	0,383
Росія	2011	парламентські	0,379
Мексика	2012	парламентські	0,372
Бразилія	2014	президентські (1)	0,370
Швейцарія	2015	парламентські	0,363
Україна	2014	президентські(1)	0,350
Фінляндія	2011	парламентські	0,349
Естонія	2011	парламентські	0,346
Естонія	2015	парламентські	0,345
Киргизстан	2015	парламентські	0,332
Португалія	2011	президентські(1)	0,324
Еквадор	2013	президентські(1)	0,318
Іран	2013	президентські(1)	0,313
Вірменія	2012	парламентські	0,313
Грузія	2012	парламентські	0,308
Болівія	2014	президентські (1)	0,307
Гана	2012	президентські (2)	0,306
Гватемала	2011	президентські(1)	0,294
Тайвань	2012	президентські(1)	0,289

Хорватія	2011	парламентські	0,285
Бразилія	2014	президентські (2)	0,284
США	2012	президентські(1)	0,283
Польща	2011	парламентські	0,283
Шрі-Ланка	2015	президентські(1)	0,275
Португалія	2015	парламентські	0,271
Румунія	2014	президентські (2)	0,269
Австрія	2013	парламентські	0,269
Польща	2015	парламентські	0,267
Нідерланди	2012	парламентські	0,267
Мексика	2012	президентські(1)	0,266
Іспанія	2011	парламентські	0,262
Вірменія	2013	президентські(2)	0,261
Норвегія	2013	парламентські	0,259
Ірландія	2011	президентські(1)	0,255
Албанія	2013	парламентські	0,251
Німеччина	2013	парламентські	0,250
Португалія	2011	парламентські	0,249
Данія	2011	парламентські	0,248
Швеція	2014	парламентські	0,243
Данія	2015	парламентські	0,242
Хорватія	2015	президентські(1)	0,238
Словенія	2011	парламентські	0,234
Хорватія	2015	президентські (2)	0,231
Росія	2012	президентські(1)	0,229
Перу	2011	президентські(2)	0,229
Індонезія	2014	президентські(2)	0,224
Італія	2013	парламентські	0,223
Чехія	2013	парламентські	0,217
Грузія	2013	президентські(1)	0,209
Польща	2015	президентські (2)	0,208
Греція	2015	парламентські	0,201
Люксембург	2013	парламентські	0,194
Кіпр	2013	президентські(1)	0,189
Чехія	2013	президентські(1)	0,185
Чилі	2013	президентські(1)	0,182
Гватемала	2011	президентські(2)	0,174
Франція	2012	президентські(1)	0,174
Монголія	2013	президентські(1)	0,169
Чехія	2013	президентські(2)	0,166
Сальвадор	2014	президентські(1)	0,137
Ліхтенштейн	2013	парламентські	0,137
Венесуела	2012	президентські(2)	0,135
Словенія	2014	парламентські	0,134
Венесуела	2013	президентські(2)	0,133
Франція	2012	президентські(2)	0,125
Сальвадор	2014	президентські(2)	0,115
Австралія	2013	парламентські	0,106
Словенія	2012	президентські(1)	0,103
Словенія	2012	президентські(2)	0,092
Чилі	2013	президентські(2)	0,086
Кіпр	2013	президентські(2)	0,076

ДОДАТОК М

Електоральна карта Нововодолазького району («проукраїнська сума» ВР-2014)



ДОДАТОК Н

Індекси регіональної неоднорідності 84 округів Харківської міської ради

№ Округ	I_{RNP}	I_{RNP2}	Виборців	№ Округ	I_{RNP}	I_{RNP2}	Виборців
22	0,346	0,274	12412	41	0,132	0,086	13365
8	0,308	0,209	13105	64	0,131	0,086	13464
9	0,304	0,240	12629	12	0,130	0,031	12011
44	0,277	0,227	14525	15	0,130	0,060	11159
6	0,259	0,143	13246	16	0,129	0,080	11727
23	0,244	0,166	13409	73	0,129	0,075	13138
3	0,238	0,140	13008	78	0,129	0,052	13009
35	0,234	0,133	12637	5	0,127	0,066	13501
48	0,213	0,134	13634	50	0,127	0,054	14147
24	0,206	0,116	12027	33	0,123	0,073	12945
25	0,187	0,055	12640	63	0,123	0,094	10929
21	0,178	0,089	12834	52	0,122	0,070	12950
42	0,176	0,123	13037	56	0,122	0,069	12347
32	0,173	0,120	11728	76	0,121	0,051	14569
79	0,171	0,093	11922	77	0,120	0,064	13832
20	0,168	0,065	13794	4	0,119	0,053	13603
81	0,165	0,065	11839	28	0,117	0,040	12178
18	0,161	0,090	11834	65	0,117	0,082	13056
47	0,160	0,102	12449	71	0,115	0,059	14888
14	0,159	0,057	11986	57	0,114	0,065	13169
31	0,155	0,073	12152	17	0,110	0,058	11532
46	0,153	0,083	13074	49	0,110	0,045	13929
26	0,152	0,092	14942	10	0,109	0,044	14761
66	0,152	0,108	14014	51	0,108	0,073	12027
40	0,151	0,093	13321	62	0,107	0,052	13850
1	0,150	0,074	12642	74	0,105	0,039	12708
27	0,146	0,088	12301	37	0,104	0,050	12837
61	0,146	0,087	13779	54	0,104	0,032	12042
30	0,143	0,094	14341	60	0,104	0,033	14177
7	0,139	0,068	12950	67	0,104	0,035	13148
43	0,138	0,063	15302	83	0,104	0,054	11359
72	0,138	0,063	12288	38	0,100	0,044	11773
13	0,137	0,073	12713	36	0,099	0,033	11212
80	0,137	0,029	12086	34	0,093	0,027	12031
68	0,135	0,089	11804	11	0,091	0,030	14486
2	0,134	0,096	13195	39	0,088	0,037	11866
45	0,134	0,043	12897	55	0,087	0,009	12075
58	0,134	0,078	12717	59	0,086	0,025	14116
82	0,134	0,053	10949	29	0,080	0,031	13132
84	0,134	0,057	12279	53	0,079	0,031	13300
75	0,133	0,066	12692	70	0,077	0,023	12687
19	0,132	0,054	11772	69	0,074	0,035	13520

I_{RNP2} – варіант індексу, який розраховує неоднорідність у бінарній призмі «промайданної» та «контрмайданної» суми

ДОДАТОК О

Динаміка електорального абсентеїзму в Україні: регіональний вимір

	1991		1994		1998		1999		2002		2004			2006		2007		2010		2012		2014		2015	
	дп (1)	пар (1)	дп (1)+м	дп (2)	пар+м	дп (1)	дп (2)	пар+м	дп (1)	дп (2)	дп (3)	пар+м	пар	дп (1)	дп (2)	м	пар	дп (1)	пар	дп (1)	пар	м			
АР Крим	67,5	63,21	62,22	72,91	64,27	58,27	64,15	57,13	65,17	76,03	73,36	64,59	52,21	61,1	67,1	48,11	49,45	-	-	-	-	-	-	-	
Вінницька	91,41	80,79	74,87	73,78	76,14	76,27	76,02	75,44	78,23	81,63	79,33	70,82	59,62	68	70,9	54,23	62,89	66,04	58,08	53,18	-	-	-	-	
Волинська	93,2	81,34	77,36	79,11	78,68	78,63	82,25	81,7	82,35	82,96	85,48	75,25	65,45	74,1	75,6	50,97	65,74	71,82	64,85	55,29	-	-	-	-	
Дніпропетровська	81,8	72,37	68,08	67,04	66,74	67,74	73,52	65,26	69,46	77,31	71,51	64,46	53,16	66,2	66,8	41,3	52,97	55,47	47,86	42,99	-	-	-	-	
Донецька	76,73	69,56	62,75	67,53	64,54	66,08	78,66	67,15	75,11	96,86	82,04	68,78	62,54	69,7	77	45,11	59,63	15,1	32,4	31,65	-	-	-	-	
Житомирська	90,53	77,89	74,34	75,61	78,12	75,33	75,36	74,09	77,23	78,11	75,03	67,74	58,47	64,5	67,7	52,34	59,32	66,02	56,67	49,09	-	-	-	-	
Закарпатська	82,91	69,86	65,99	65,1	68,88	62,31	88,49	69,5	66,92	67,51	65,71	61,45	47,61	56,7	56,4	54,86	51,61	51,08	44,68	49,16	-	-	-	-	
Запорізька	80,59	67,8	62,61	64,7	66,67	66,92	68,51	61,67	69,43	76,85	73,84	66,75	56,89	67,9	68,9	42,87	55,97	51,14	47,19	44,5	-	-	-	-	
Івано-Франківська	95,73	86,24	80,98	90,13	79,89	77,84	89,58	75,7	81,31	83,4	86,62	74,01	66,01	70,5	74,5	58,24	61,86	73,95	63,73	52,85	-	-	-	-	
Київська	88,02	74,32	69,26	66,81	71,88	73,17	73,65	70,83	78,31	81,03	79,2	68,18	55,63	64,8	64,6	55,13	61,98	68,39	57,24	49,83	-	-	-	-	
Кіровоградська	88,07	74,9	70,15	69,54	73,94	73,53	76,82	67,67	77,82	79,97	72,21	66,21	52,07	63,2	63,3	47,79	54,25	60,25	53,72	46,38	-	-	-	-	
Луганська	80,65	71,08	66,27	70,54	67,22	67,52	72,83	65,42	72,51	86,52	80,8	69,81	61,42	71	74,4	44,07	57,67	38,94	32,87	35,27	-	-	-	-	
Львівська	95,24	88,57	82,25	92,24	79,7	78,88	88,01	74,69	83,68	85,91	87,21	75,46	69,33	73,7	75,3	59,21	67,12	78,2	70	56,31	-	-	-	-	
Миколаївська	84,1	73,86	67,57	65,24	69,08	67,07	67,63	66,47	72	78,17	75,86	64,51	54,27	63,8	66,2	42,13	52,19	51,61	42,81	38,48	-	-	-	-	
Одеська	75,01	69,2	63,25	64,86	66,84	58,16	63,62	61,61	61,44	68,82	65,02	59,98	50,51	63	63,4	47,63	49,64	46,01	39,52	41,87	-	-	-	-	
Полтавська	91,87	81,36	76,06	75,34	76,54	77,74	77,35	75,04	77,31	80,23	75,41	69,46	55,92	66	66,9	50,88	57,89	64,67	54,53	48,99	-	-	-	-	
Рівненська	92,99	83,45	77,62	79,37	80,26	77,32	83,66	80,2	81,29	81,95	82,1	75,02	63,69	71,3	73,8	57,34	61,83	70,97	59,59	50,8	-	-	-	-	
Сумська	88,41	76,8	70,1	72,51	74,39	79,82	81,3	74,88	79,41	79,87	75,53	66,86	57,28	64,9	66,8	49,21	57,68	62,16	54,64	46,03	-	-	-	-	
Тернопільська	97,1	88,14	84,11	92,22	84,72	82,44	90,28	82,1	83,81	86,22	88,03	77,08	71,21	73,1	77,8	52,49	66,78	76,63	68,28	56,5	-	-	-	-	
Харківська	75,58	68,4	62,12	63,11	66,05	67,76	71,52	64,51	70,35	76,39	72,1	64,55	53,7	64,9	67,2	43,3	53,08	47,9	45,32	44,4	-	-	-	-	
Херсонська	83,4	72,2	66,96	68,21	67,85	67,82	69,18	65,79	71,4	75,01	73,19	62,37	49,89	60,5	60,3	42,12	50,9	51,42	41,36	37,41	-	-	-	-	
Хмельницька	93,44	83,19	78,99	78,11	80,18	78,91	78,23	76,75	80,35	81,7	79,5	59,2	61,99	69,4	71,6	54,3	62,34	69,61	60,21	50,83	-	-	-	-	
Черкаська	90,17	79,2	74,93	73,6	74,19	75,58	74,15	71,4	75,81	78,81	74,87	66	55,97	64	66,1	42,4	61,46	65,5	56,05	47,06	-	-	-	-	
Чернівецька	87,68	80,1	74,39	74,11	72,98	67,86	74,3	67,37	71,89	72,49	72,5	64,73	51,51	59,6	61,6	50,8	59,66	61,54	48,49	48,86	-	-	-	-	
Чернігівська	90,78	81,2	75,9	77,72	77,88	78,43	77,14	75,66	77,71	78,86	74,12	67,68	57,43	66,1	68,8	51,2	61,09	64,48	56,95	48,76	-	-	-	-	
Київ	80,35	61,2	52,8	52,82	59,3	63,26	61,35	61,07	74,27	76,67	77,24	68,6	58,92	66	67,2	52,02	62,11	62,7	55,86	41,87	-	-	-	-	
Севастополь	63,74	64,63	64,25	67,76	50,8	55,6	63,52	59,2	76,9	89,32	87,57	67,27	57,66	65,8	67,5	42,1	49,65	-	-	-	-	-	-	-	
Хмельницька	84,32	76,07	70,76	71,74	71,21	70,19	74,92	69,39	74,56	80,44	77,2	67,58	57,94	66,76	69,15	48,7	57,98	59,48	52,42	46,61	-	-	-	-	

ДОДАТОК П

Факторний аналіз голосування в Україні: урбанізація, мова, етнос

Регіони	Фактори			% «проукраїнської суми» при голосуванні						
	1	2	3	2004	2006	2007	2010	2012	2014	2014
Крим і Севастополь	67,4	76,55	24,3	15,21	19,57	20,38	17,31	22,88		
<u>Вінницька</u>	50	4,74	94,9	84,07	84,68	77,89	71,10	71,77	96,28	96,04
<u>Волинська</u>	51,8	2,51	96,9	90,71	90,98	87,76	81,85	78,68	96,55	97,40
<u>Дніпропетровська</u>	83,5	31,91	79,3	32,01	33,43	35,60	29,13	40,90	74,81	57,42
<u>Донецька</u>	90,6	74,92	56,9	4,21	8,69	6,73	6,45	11,74	59,92	32,00
<u>Житомирська</u>	58,4	6,57	90,3	66,96	70,47	66,01	57,50	62,68	93,07	94,21
<u>Закарпатська</u>	36,8	2,9	80,5	67,25	72,18	72,32	51,66	60,96	92,43	95,75
<u>Запорізька</u>	76,9	48,19	70,8	24,51	25,12	26,83	22,22	33,42	67,04	61,07
<u>Івано-Франківська</u>	43,1	1,78	97,5	95,72	96,63	95,07	88,89	92,60	98,83	99,04
<u>Київська</u>	61,6	7,17	92,5	82,70	84,20	79,91	69,71	71,20	95,55	95,30
<u>Кіровоградська</u>	62,4	10,02	90,1	63,40	66,18	59,7	54,66	57,28	90,76	87,70
<u>Луганська</u>	86,8	68,84	58,0	6,21	8,31	9,60	7,72	12,29	60,99	35,79
<u>Львівська</u>	60,4	3,77	94,8	93,74	94,74	93,64	86,20	92,93	98,46	98,74
<u>Миколаївська</u>	67,7	29,26	81,9	27,72	28,63	29,11	22,95	36,15	71,99	72,12
<u>Одеська</u>	66,5	41,95	62,8	27,46	32,29	27,41	19,52	35,15	65,39	68,33
<u>Полтавська</u>	61,2	9,47	91,4	66,00	67,07	62,25	54,20	61,50	90,76	90,63
<u>Рівненська</u>	47,4	2,73	95,9	84,52	87,52	83,83	76,24	76,20	96,20	96,91
<u>Сумська</u>	67,9	15,5	88,8	79,45	78,26	73,71	62,89	64,04	90,06	91,84
<u>Тернопільська</u>	44	1,19	97,8	96,03	96,59	94,76	88,39	91,08	98,75	98,91
<u>Харківська</u>	80,2	44,29	70,7	26,37	28,08	31,50	22,43	34,02	56,69	51,09
<u>Херсонська</u>	61	24,86	82,0	43,43	41,95	38,85	33,73	43,23	79,08	81,77
<u>Хмельницька</u>	55,5	4,09	93,9	80,47	82,72	78,48	69,74	70,53	95,60	96,09
<u>Черкаська</u>	56,3	6,66	93,1	79,10	80,37	72,73	65,37	69,73	95,20	95,16
<u>Чернівецька</u>	42,3	5,27	75,0	79,75	72,38	66,17	66,47	72,00	94,87	94,98
Чернігівська	63,5	10,26	93,5	71,15	80,58	74,90	63,63	59,85	92,09	93,19
Кореляція	<u>урбанізація</u>			-0,81	-0,80	-0,80	-0,79	-0,81	-0,83	-0,88
	<u>рос. мова</u>			-0,93	-0,92	-0,91	-0,90	-0,90	-0,94	-0,95
	<u>етн. українці</u>			0,83	0,83	0,82	0,81	0,82	0,89	0,89

ДОДАТОК Р

Факторний аналіз голосування на Харківщині: мова, етнос, прикордонний статус

Адмін.-тер. одиниці	Фактори				% «проукраїнської суми» при голосуванні							
	Укр. етн.	Укр. мов	Кордон		2002	2004	2006	2007	2010	2012	2014 (пар)	2015
Харків	61	31,8	37	0	12,12	28,70	23,28	26,97	25,46	38,50	49,44	32,98
Ізюм	83,6	74,2	141	0	9,31	13,50	12,40	13,44	13,05	23,36	45,18	35,76
Куп'янськ	82,4	69,3	72	0	7,23	11,62	11,11	13,58	12,34	22,37	36,89	27,21
Лозова	77,8	77,2	183	0	13,18	19,98	14,87	16,68	15,67	25,83	44,70	43,22
Люботин	89,4	86,1	61	0	14,69	26,60	19,91	25,60	22,76	39,33	53,06	51,00
Первомайський	55,9	42,8	122	0	8,41	14,27	13,20	16,56	13,55	21,71	39,09	55,06
Чугуїв	54,6	29,6	61	0	6,20	21,06	14,55	15,95	14,81	22,59	35,83	27,84
Балаклійський	77,6	70,4	130	0	5,42	12,10	11,31	12,96	11,01	17,94	41,52	46,52
Барвінківський	91,1	91,2	179	0	15,15	21,28	18,40	18,84	16,55	22,63	56,10	60,87
Близнюківський	90,2	92,1	224	0	29,09	34,67	26,14	25,73	26,43	30,35	64,46	59,63
Богодухівський	92,8	93,7	33	1	17,13	34,43	26,36	26,45	25,31	33,63	60,93	57,16
Борівський	90,5	91,5	97	0	11,87	22,31	16,80	21,86	21,17	25,26	54,27	54,26
Валківський	93,6	94,2	89	0	23,66	42,22	34,12	33,07	30,66	40,17	66,86	50,00
Великобурлуцький	73,1	71,8	39	1	9,33	22,18	17,94	18,02	17,47	21,10	44,43	50,14
Вовчанський	85,4	85,7	8	1	11,78	18,35	15,01	17,50	15,71	24,68	47,64	48,43
Дворічанський	83,7	76,4	27	1	7,73	15,10	13,75	26,75	15,59	18,33	38,43	42,37
Дергачівський	80,3	84,2	31	1	10,19	29,21	22,93	26,28	23,66	34,61	55,04	37,06
Зачепилівський	84,6	78,1	172	0	26,05	48,17	37,90	35,01	32,65	40,69	72,53	63,58
Зміївський	82,3	84	84	0	18,41	28,83	21,68	28,21	20,92	28,76	52,07	36,58
Золочівський	84	85,7	19	1	8,02	26,87	21,02	21,81	19,75	24,08	51,55	52,17
Ізюмський	91	91,7	141	0	19,88	18,94	20,99	21,38	20,60	24,44	56,03	50,63
Кегичівський	89,6	92,1	150	0	18,34	37,06	29,32	28,09	27,09	35,86	64,51	58,08
Коломацький	93,2	94	94	0	26,00	50,47	43,30	43,17	32,49	38,78	73,08	74,97
Красноградський	78,4	77,2	142	0	11,72	18,03	17,37	15,44	15,52	26,76	47,44	38,22
Краснокутський	93,9	94,9	89	0	16,43	48,61	34,63	39,68	31,06	35,53	71,26	42,74
Куп'янський	88,9	88,9	72	1	9,87	14,28	17,32	16,94	15,81	20,11	44,25	46,15
Лозівський	88,9	88,5	183	0	14,31	18,62	17,21	24,59	20,26	21,69	49,41	56,51
Нововодолазький	78,9	77,7	88	0	19,97	36,91	27,19	27,03	25,90	35,99	62,17	43,44
Первомайський	65,4	58,2	122	0	9,35	17,58	12,51	20,47	15,70	16,13	42,31	38,77
Печенізький	92,7	92,8	94	0	9,54	31,37	24,82	28,96	23,04	32,58	62,04	37,04
Сахновщинський	92,4	94,4	187	0	30,59	39,23	28,89	28,15	28,90	38,45	65,68	60,08
Харківський	75,5	63,9	37	1	10,21	25,46	20,54	25,06	21,64	32,45	52,04	42,84
Чугуївський	57,4	45,2	61	0	3,39	12,53	12,11	14,88	12,51	16,54	34,63	29,25
Шевченківський	90,3	91,2	89	0	10,10	26,12	23,35	22,48	18,39	28,32	48,82	39,30
Кореляція	<u>Етнічні українці</u>				0,54	0,45	0,51	0,47	0,49	0,40	0,67	0,51
	<u>Рідна укр. мова</u>				0,53	0,43	0,47	0,43	0,45	0,33	0,64	0,54
	<u>Відстань до кордону</u>				0,50	0,11	0,13	0,01	0,12	0,03	0,28	0,39
	<u>Прикордонний статус</u>				-0,4	-0,27	-0,27	-0,22	-0,25	-0,19	-0,34	-0,11